

Műfaj, szövegtípus, szövegfajta

Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban (Bevezetés)*

1. A tematikus szám tartalma. A Magyar Nyelv jelen számában¹ a 2017. május 30-án megtartott szövegtipológiai kerekasztal előadásai, illetve a hozzászólások egyike olvasható. Az elhangzottakat a teória–empíria szoros kölcsönviszonyában rendeztük el, előre véve két elméleti igényű kifejtést, illetve problémafelvetést, valamint egy hozzászólást (amely ugyancsak teoretikus javaslattal áll elő a fogalmak rendszerezését illetően). Ezt követik az empirikus adatgyűjtésen és elemzéseken alapuló kvalitatív kutatások.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmányában átfogó jelleggel, a nyelvelmélet, a kategorizáció és a szövegfogalom funkcionális kognitív értelmezése felől közelíti meg műfaj és szövegtípus kapcsolatát. Feltérképezi mind a szövegtudomány, mind pedig a szövegtipológia múltját és jövőbeli lehetőségeit, a tudományköziségben és a szintézisben látva a továbblépés útját. A szöveg mint koherens mentális és nyelvi reprezentáció művelési és szerkezeti leírását tekintve a típusba sorolás kiindulópontjának, hangsúlyozva a szövegalkotás és -befogadás társas feltételrendszerét. Amellett érvel, hogy a funkcionális kognitív nyelvelírás számára a lényegi különbség nem a műfaj és a szövegtípus, hanem a kategorizáció klasszikus, kritériumokon alapuló, illetve a humán perspektívát érvényesítő, prototipikussággal is számoló, tapasztalati alapú eljárása között van. A tanulmány az utóbbi alkalmazását tekintve számottevő feladatnak a szövegtipológiában, amely így a funkcionális nyelvelírásba integrálódhat.

Noha nem a tágran értett funkcionális kognitív nyelvészet, hanem a szűkebb funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából, ám TÁTRAI SZILÁRD is fenntartja tanulmányában műfaj és szövegtípus lényegileg azonos jellegét, a figyelmet nem annyira a kategorizáció során használt megnevezésre, mint inkább a besorolás előfeltevéseire irányítva. A műfaj/szövegtípust a szerző a kommunikatív

---

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia posztdoktori kutatóprogramjának, továbbá az OTKA K 1007171 sz. Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatásnak a támogatásával készült. A szerzők köszönetüket fejezik ki CSATÁR PÉTERnek értékes lektori megjegyzéseiért.

¹ A szerkesztőség e helyütt köszöni meg Kuna Ágnes és Simon Gábor értékes segítségét a folyóirat szám tematikus egységének megszervezésében és megszerkesztésében.

igények adaptív kielégítését célzó konstruálás, azaz a társas jelentésképzés keretében, típus és megvalósulás kölcsönviszonyában kibontakozó diszkurzív kategóriának, illetve diszkurzív sémának tekinti. A problémafelvetés egyik legfőbb érdeme BAHTYIN beszédműfaj kategóriájának reflektált, a funkcionális kognitív pragmatika vállalkozásába integráló bemutatása. Mindezeket túl a tanulmány a műfaji tudás dinamikáját is tematizálja: Kosztolányi Dezső Esti Kornél című alkotása kapcsán veti fel a rekatégorizáció, az internetes beégsnarratívák kapcsán pedig a sematizáció aspektusát.

Műfaj és szövegtípus árnyalt megkülönböztetését javasolja hozzászólásában ANDOR JÓZSEF, újrafogalmazva típus és példány viszonyát a rendszerelmélet hierarchizáló szemlélete felől. Mindenekelőtt a szövegtípus kategóriájára fókuszálva keresi a szövegfajta helyét a típus és a példány közötti kontinuumban, továbbá a szövegfajta fölé boltozódó nyelvhasználati szintként veszi számításba a beszédaktus fogalmát is, kezdeményezve a szintetizáló elméletalkotást és a reflektált újraértelmezést. Megvilágító erejű példákkal mutat rá arra, hogy a szövegműfajok kategóriáinak határai az elemzői gyakorlatban valóban elmosódtak, éppen ezért szorgalmazza a következetes módszertannal elvégzett alap kutatásokat, továbbá a műfajelmélet és a szövegtipológia kognitív nyelvészeti (szemantikai és pragmatikai) alapokon végrehajtott szintézisét mind a műértelmezésben, mind a nyelvtudományi kutatásban. A szövegtípust és a műfajt egyenrangú kategóriaként, a szövegfajttal pedig e két kategória alá rendelődő besorolási szintként mutatja be, és kitér a *regiszter*, a *stílus* és a *zsáner* terminusok biberi rendszerének alkalmazhatóságára is.

A szövegtípus és a műfaj koncepciójának viszonyára HÁMORI ÁGNES is reflektál, a kapcsolatot kvázi-szinonim viszonyként jellemzi. Tanulmányában a kognitív pszichológia és nyelvészet kiindulópontjából értelmezi a műfajokat, szövegtípusokat, illetve a mindennapi diskurzusműfajokat, termékeny viszonyt teremtve a magyarországi szövegtípus-kutatásban kevésbé alkalmazott szociolingvisztikai műfaj-megközelítéssel. Ezekben az irányzatokban alapvető szerepet játszanak a sémák, keretek, illetve foratókönyvek. Ez utóbbi fogalom szövegtipológiai alkalmazhatósága mellett érvel a szerző, amely a magyar szövegtipológiai hagyományokba is jól beilleszthető (vö. pl. *Officina Textologica* 14., 2008). HÁMORI ÁGNES a foratókönyvet mint elemzési keretet a vicceselés, viccelsajátítás dinamikusan alakuló sémáján keresztül mutatja be empirikus adatok alapján, amelyet felnőtt és gyermek adatközlőkkel gyűjtött. A tanulmányban a szövegtípusok, műfajok tudásjellege, valamint ezek szociokulturális beágyazottsága és meghatározottsága kap központi szerepet.

Egy konkrét nyelvi jelenég és a szövegtípusok összefüggéseit vizsgálja empirikus adatok alapján SCHIRM ANITA. A szerző korábbi elemzéseket összegezve a diskurzusjelölők működésének és a szövegtípusoknak a kapcsolatára tér ki. A beszélt nyelv több szövegtípusán keresztül mutat rá arra a spontán és az intézményes diskurzusok kontinuumában, hogy a beszédhelyzet számos összetevője jelentősen befolyásolja az egyes szövegtípusokban megjelenő diskurzusjelölőket, illetve azok szerepét és gyakoriságát. A tanulmány bemutatja a diskurzusjelölők funkcióit az egyes szövegtípusokban, valamint a kutatási előzmények alapján a diskurzusjelölőknek szemafor szerepet is tulajdonít, mivel azok nemcsak a megnyilatkozás intencionális jellegéről, hanem magáról a szövegtípusról is adnak információt.

2. Problémafelvetés. A szövegek jellemzően valamilyen szövegtípus, műfaj megvalósulásai, aktualizálódásai az adott beszédhelyzetben (BAHTYIN 1988). Vizsgálatuk tehát bizonyos mértékben egyben a fenti kategóriák kutatását is jelenti. A szövegek elemzése és osztályozási lehetőségeik feltárása több ezer éves múltra tekint vissza, a retorikai hagyományokban gyökerezik. E vállalkozásnak új lendületet adott a nyelvtudomány szöveg felé fordulása a 20. század közepén, és ez a modern kori szövegtan kezdeteinek is tekinthető (összefoglalva TOLCSVAI NAGY 2001: 16–27). Ekkor az önálló szövegmodellek megjelenése mellett egyre nagyobb szerepet kaptak az osztályozás lehetőségei és útjai (összefoglalva I. KOCSENYI 1989, 2006; HEINEMANN 2000a), amelyek vizsgálatára a nemzetközi tudományosságban a mai napig aktív szakmai érdeklődés mutatkozik (csak néhányat kiemelve: BIBER–CONRAD 1989; SWALES 1990, 1993; PALTRIDGE 1996; STEEN 1999, 2011; TAAVITSAINEN 2001; MARTIN–ROSE 2005; HALMARI–VIRTANEN 2005; GILTROW–STEIN 2009; STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016).

Jelen tanulmány és az egész tematikus szám célja, a korábbi kerekasztal-beszélgetéssel összhangban, hogy magyar viszonylatban új lendületet adjon a szövegekről folytatott diskurzusnak, és mindezt nem a szöveg általános modellálása felől megközelítve tegye, hanem az egyes szövegek típusokba, kategóriákba sorolását helyezze előtérbe. Számos kérdés vár válaszra. Csak néhányat kiemelve: Vajon a szövegtípus az osztályozás pusztá eszköze, s mint ilyen, az elemző nyelvész kategóriája? A szövegalkotás és -befogadás társas-kulturális feltételrendszerét összefoglaló fogalom? Vagy éppen ellenkezőleg, a szövegtípus alapozza meg (sémaként, konstrukcióként) a szöveg létrehozását, strukturálását és megformálását? Van-e objektív realitása a szövegtípusoknak a nyelvhasználó számára, s amennyiben igen, a nyelvi rendszerbe, a kultúra társas közegébe vagy a megismerés mentális folyamataiba ágyazódik-e, esetleg mindegyikbe? A kérdéskört még összetettebbé teszi a műfaj fogalmának bevonása. Vajon a műfaj és a szövegtípus egyaránt kategóriák, csak más-más aspektusát teszik tanulmányozhatóvá a szövegalkotásnak és -befogadásnak? A társas jelentésképzés folyamatának mely pontján funkcionálnak e konstrukciók? Tartható-e az a nézet, miszerint a nyelvészet fogalma a szövegtípus, míg a műfaj elsődlegesen szépirodalmi alkotások klasszifikációs eszköze? Miként profitálhat a szövegkutatás az irodalomtudományi, illetve az egyéb társtudományi (antropológiai, etnográfiai, szociológiai) műfajelméletekkel történő interdiszciplináris együttműködésből? Milyen módszertani lehetőségei vannak a szövegtípusok és a műfajok vizsgálatának? A tematikus szám tanulmányai e kérdések mentén próbálnak válaszokat találni, de nem céljuk új és teljes szövegtipológiai modellek megalkotása, sokkal inkább problémákra és lehetőségekre mutatnak rá a szövegek osztályozása kapcsán; valamint utat nyitnak a további szakmai egyeztetések és megbeszélések felé elméleti és empirikus vonatkozásban egyaránt.

Bevezető írásunkban kitérünk a szöveg és a kategorizáció néhány általános jellemzőjére (3.); ezt követően bemutatjuk a szövegek osztályozása kapcsán felmerülő két leggyakoribb fogalom, a műfaj (3.1.) és a szövegtípus megközelítési lehetőségeit, javaslatot téve a *szövegfajta* terminus alkalmazására (3.2.). Majd részletezzük a fogalmak lehetséges viszonyát, továbbá viszonyba hozásuk következményeit (4.). Végezetül összegezzük a felmerülő problémákat (5.).

3. Szöveg és kategorizáció. A 21. századra a szöveg a nyelvészeti kutatások megkerülhetetlen fogalmává vált, hiszen a nyelvhasználat minden jelensége szövegekben bontakozik ki: a nyelv rendszerszerűségét mutató grammatikai viszonyok szövegekben érvényesülnek, a történeti változás szövegekben megy végbe és válik vizsgálhatóvá, s a nyelvhasználat bármely aspektusa szövegeken keresztül elemezhető. A nyelv tehát kommunikatív eseményekben, szövegekben él (valósul meg, aktualizálódik és változik). Ez a nyelv vizsgálatára is nagy hatást gyakorol, ahogy ezt számos, elsősorban a nyelvhasználat elsődlegességét hangsúlyozó nyelvelméleti irányzat és nyelvelíró kiindulópont is mutatja (elsődlegesen a funkcionális nyelvelmélet, l. LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008, továbbá a szociolingvisztika, a pragmatika, ezekkel szoros összefüggésben a dimenzionális nyelvszemlélet vagy a holista kognitív nyelvészet). Ezzel szemben azok a nyelvelméletek, amelyek a nyelvet elsődlegesen szerkezetnek tekintik, nem helyeznek különösebb hangsúlyt a nyelv szövegbe ágyazottságára, tehát alapvetően nem szöveggözpontúak (a nyelvelméleti kiindulópontok más jellegű, hármas rendszeréről l. TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmányát ebben a számban).

Felmerülhet a kérdés, hogy a szöveg középpontba állítása milyen kategorizációs bázisra, illetve műveletekre támaszkodhat. A szövegek osztályozásának rendre felmerülő igénye azt mutatja, hogy maga e kategóriarendszer a nyelvről való tudás része. Miért van szüksége a kommunikáló embernek a szövegek besorolására, és mindez milyen szempontok szerint történik? A megismerés (észlelés, emlékezés, fogalmi reprezentálás) minden területén alapvető szerepet kap az egyes jelenségek sémákba rendeződése, tárolása, összekapcsolása, hiszen e műveletek teszik lehetővé az enciklopédikus tudás kialakítását, a tanulást (EYSENCK–KEANE 2003: 94–105, 262–304). Ugyanezek a folyamatok a társas cselekvéseként megvalósuló kommunikatív eseményekben is megfigyelhetők, ugyanis a nyelvi tudás a világról való tudásunkkal szoros összefüggésben áll, egymástól elválaszthatatlannak (LANGACKER 1987; TOMASELLO 2002; TOLCSVAI NAGY 2001, 2013). Ezekben a társas cselekvésekben jönnek létre, hagyományozódnak, változnak vagy éppenséggel eltűnnek az adott cselekvéshez kötődő nyelvi és viselkedésbeli mintázatok, amelyek a szövegek kategorizációs lehetőségeinek alapját is képezik (a kategorizációról l. még TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmányát e folyóirat-számban). A vizsgálat során tehát két alapvető téziszből indulhatunk ki: egyfelől a nyelv tudásként reprezentálódik az elmében, és e tudásnak központi mozzanata a kategorizáció művelete (l. még TÁTRAI 2011: 27–29); másfelől e tudás lényegi aspektusa, hogy a szövegprodukciónál általánossá váló mintázatai köré szerveződik. E két téziszből további kérdések következnek: a) mit kategorizálunk; b) milyen kategóriákat alakítunk ki, s hogyan nevezzük meg azokat; c) és mit tudunk meg a nyelvről a leírás kategóriái alapján? A továbbiakban először a műfaj, majd a szövegtípus fogalmi kiindulópontjából próbálunk válaszlehetőségeket körvonalazni a fenti kérdésekre.

3.1. A műfaj mint a társas nyelvi cselekvés alapkategóriája. A műfaj esetében az első és legfontosabb megállapítás vélhetően az, hogy amikor műfaji besorolást végzünk, nem elsődlegesen a nyelv egységeit azonosítjuk, vagyis a műfaji kategorizáció nem elsősorban nyelvi szerkezeteket tesz körülhatárolhatóvá, továbbá nem közvetlen magyarázó eszköze nyelvi mintázatok kialakulásának (l. SIMON

2017: 157). GERARD STEEN nem is műfajról, hanem műfajeseményről (genre event) beszél, ám az új megnevezés egyúttal hangsúlyáthelyezést is feltételez: a műfaj mint jelenség nem elsősorban a nyelvhez van lehorgonyozva (beszédeseeményként vagy használati eseményként), inkább egyéni cselekvési mintázatként a nyelvről, a megismerésről és a kommunikációról kialakuló tudáshoz és konvenciókhoz kötődik (STEEN 2011: 28). E hangsúlyáthelyezés napjainkra szemléletváltássá érlelődött: a műfaj közös kommunikációs cselekvések megvalósításának stabilizálódó struktúrája/mintázata. E cselekvések pedig egyfelől szöveg alapúak (de nem azonosíthatók a szöveggel mint nyelvi produktummal); másfelől szociokulturális változatosságot mutatnak, ezért a műfaj a nyelv, a diskurzus és a megismerés közös kategóriája (l. STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016). A műfaj meghatározása tehát a jellemző nyelvi szerkezetek felismerésén túl magában foglalja a társas-kulturális helyzetek és cselekvések azonosítását (a műfaj a visszatérő helyzetekhez kapcsolódó közös tudás konstrukciója, l. az újretorika műfajelméletét, MILLER 1984; SWALES 1993); a nyelvi közlés kontextuális mintázatairól szerzett ismereteket (a műfaj kontextualizációs utasítások tárháza, l. az ausztrál műfajkutatás eredményeit, SOLIN 2011); illetve a kommunikációs eseményekről és az azokhoz tartozó komplex jelenetekről kialakuló sematikus tudást (a műfaj a tipikus közlésaktusokhoz tartozó fogalmi séma/keret, l. a kognitív műfajelmélet meghatározó modelljét PALTRIDGE 1997; összefoglalóan l. még SIMON 2017, továbbá HÁMORI ÁGNES tanulmányát e folyóiratszámában).

Hasonlóan problematikus a kategorizáció tárgya (a mit?) mellett a kategorizációs mód (a hogyan?) kérdése. Ha ugyanis a gyakran ismétlődő diszkurzív aktusokat műfajeseményekként értelmezzük, ezt megtehetjük metonimikusan, a diskurzusban prominenssé váló szövegproduktum előtérbe helyezésével (például kézikönyv, apróhirdetés, használati utasítás vagy egyfelvonásos), de ráirányíthatjuk a figyelmet az interakciós helyzetre is (orvos-beteg konzultáció, stand-up comedy, politikai interjú vagy slam poetry). STEEN (2011), aki e kettősséget megállapítja, egyúttal a meghaladását is szükségesnek látja, és olyan összetett műfajmodell kialakítására tesz javaslatot, amely a kontextus, a cselekvési helyzet és a szöveg nyelvi megformálásának dimenzióit egyaránt integrálja a magyarázatba. Ugyancsak a kategorizáció módjához tartozik, hogy e kategorizációs aktus a nyelvi tevékenység kezdő- és végpontja is egyben. Másként fogalmazva, a műfaji tudás (konvenciók és elvárások együttese) sémaként teszi lehetővé társas diszkurzív cselekvések megvalósítását, ám éppen a megvalósulás folyamatában aktualizálódik és változik. A műfaj integritását az állandóságból és a változásból együttesen nyeri, ez a felismerés azonban a kategorizálás folytonos igényét társítja a műfaj fogalmához, amely a konstruálás és az interpretálás tényezőjeként egyaránt funkcionál. Éppen ezért tekinthető a műfaj a társas nyelvi tevékenység alapszintű kategóriájának: a diskurzusok mint közös cselekvések a műfaj kiindulópontjából különböztethetők meg a leghatékonyabban, azaz a műfaji kategóriák mint komplex cselekvésminták maximalizálják az azonos besorolású diskurzusok közötti hasonlóságot, egyúttal minimalizálhatóvá teszik a közös jegyeket más mintákkal (STEEN 1999; LEE 2001; TAYLOR 1995²), s mindez a műfaji kategóriák hálózatos rendszerében funkcionál (a műfaji besorolás dinamikájáról l. TÁTRAI SZILÁRD tanulmányát a jelen tematikus számban).

Végül térjünk ki röviden a kategorizáció céljára (a miért? kérdésére): mi tekinthető műfaji jelenségnek a nyelv, a megismerés és a kommunikáció folyamatában; mit tudhatunk meg a nyelvről, az elméről és a közösségben cselekvő emberről, ha a műfaj lencséjén át tekintünk rá (l. még 4.3.)? Egyes ismétlődő nyelvi jelenségek gyakran kapnak műfaji címkét, a nyelvi megformálás tendenciáinak tehát fontos szerepük van a műfaj funkcionálásában. Ugyanakkor csekélyebb azon műfajok aránya, amelyek konkrét és szabályszerűen előforduló nyelvi jegyekhez lennének kötve (ezek általában erősen formalizált szövegekként is jelennek meg egyben, mint például a törvények, imádságok), esetükben elsősorban lexikális, valamint a szöveg struktúrájára jellemző mintázatokat figyelhetünk meg. A műfaji tudás tehát olyan keretet (kontextualizációs utasításokat) kínál a nyelvi tevékenységhez, amelyben egy konstrukció elfogadható/konvencionális, de általában nem megjósolható/kötött, vagyis a műfaj nem a valódi jelentés, hanem egy plauzibilis jelentés kialakítását teszi lehetővé (IFANTIDOU 2014). Ez a tudás rugalmas (ismertként mutathat fel nyelvi jelenségeket, ugyanakkor azok rekontextualizációját is kezdeményezheti), maga is egyezkedési műveletek tárgya és kiindulópontja (azaz a műfaj megvalósulása a sematikus tudásra is visszahat), továbbá alapvetően implicit – sokkal inkább virtualitás vagy potencialitás, nem pedig rögzült nyelvi szerkezetek tárháza.

A műfajról szerzett ismereteink az aktuális diskurzus folyamatában lépnek működésbe az egyén elméjében – ugyanakkor a műfaji tudást egy diskurzusközösség alakítja ki és tartja fenn közös interakciókba történő bevonódás, részvétel során (SWALES 1993). A műfaji kategorizálás ezért egyszerre mutat rá a nyelvi tevékenység innovatív oldalára és szociokulturális konvencionáltságára; keretet biztosít az enciklopédikus és a nyelvi reprezentációk kialakulásához és változásához. A műfaj mint sematikus reprezentáció tehát lehetőséget kínál társas interakciók nyelvi megvalósítására, mintegy állványzatként (l. SIMON 2014) funkcionál a közös jelentés kialakításához, további egyezkedés kiindulópontjaként – szoros összefüggést mutatva az emberi kultúra autopoetikus jellegével (az autopoieszisz és a stílus kapcsolatáról l. TOLCSVAI NAGY 2012).

A műfaji séma részleteiről ma igen keveset tudunk: az elméleti modelleken túl körültekintő és a fenti problémákat tematizáló vizsgálatok csak a közelmúltban kezdődtek (l. STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016). Ám bizonyosnak tűnik, hogy a műfaj önálló mentális reprezentációval bíró, elkülönítve tárolt fogalom, amelynek feltérképezése interdiszciplináris vállalkozás a nyelvtudományon belül (pragmatika, szövegten, stilisztika, társalgáselemzés, etnometodológia), és más tudományok (pszichológia, szociológia, irodalom- és kultúratudomány, retorika) bevonásával. Valószínűsíthető továbbá, hogy a megismerés modelljei segítenek a műfaj létmódjának és működésének megértésében, és bár nem szűkíthető a műfaj kutatás nyelvi szerkezetek vizsgálatára, ez utóbbinak kitüntetett jelentősége van a műfajkonstrukciók megismerésében. Ennek legáltalánosabb hozzávéka a nyelvtudomány számára egyrészt saját dichotómiáinak (rendszer és használat, egyén és közösség, állandóság és változás, szabályszerűség és újítás) meghaladásában, másrészt a tudományos leírás kategóriáinak és módszereinek reflektált újraértelmezésében rejlik.

3.2. A szövegtípus mint kategorizációs bázis. A 20. század közepétől a nyelvészeti kutatásokban egyre erőteljesebb irányként jelenik meg a szövegnyelvészet, amely szükségszerűen magával hozza a szövegek osztályozásának igényét is. A szöveg kategorizációja több tudományterület érdeklődésének előterében áll, és a nyelvészeti megközelítés is több irányból fejlődik. Fontos alapul szolgálnak többek között a retorikai hagyományok, a strukturalista narratológia, a pszichológia területén zajló emlékezetkutatások, a filozófiai hermeneutika, továbbá a nyelvhasználatot előtérbe helyező funkcionális nyelvmegközelítések (FEHÉR 2006: 28–30). A szövegnyelvészet térhódításával egyre több és egyre több szempontú szövegosztályozás jelenik meg, amelyek a szövegek közös, visszatérő, ismétlődő jellemzőire támaszkodnak alapvetően a grammatikai-formai jegyeket vagy a kontextuális tényezőket előtérbe helyezve. Ezek leírására az elmúlt évtizedekben számos szövegtipológiai modell, illetve osztályozási lehetőség jött létre (erről l. összefoglalóan HEINEMANN 2000a, 2000b; TOLCSVAI NAGY 2001: 331–338; KOCSÁNY 2006; KUNA 2011: 12–20, 2017b: 223–226). A közös jegyek csoportosításakor a „mit kategorizálunk?” kérdése központi jelentőséggel bír. Habár nagyon eltérő kiindulópontú és kérdésfelvetésű modellek figyelhetők meg (pl. formális, kommunikáció- és kontextusorientált megközelítések), alapvetőnek tűnik két kategorizációs „irány”, amely a szövegtipológia kétféle alapfelfogását, alapkategóriáját/alapkoncepcióját is életre hívja, megalapozza: az egyik a *genre*, *Textsorte* ’szövegtípus, műfaj’ jelentésben, a másik a *text-type*, *Texttyp*, amelynek *szövegajta*-ként történő magyarítását javasoljuk az alábbiakban.

Az első osztályozási szempont nagyon szorosan kapcsolódik a műfaj (3.1.) kapcsán ismertetett kategorizációs módhoz és kiindulópontozhoz. E megközelítésben a szövegtípust olyan tudássémaként értelmezhetjük, amely társas cselekvésekben jön létre és hagyományozódik, és amely egyszerre él az egyén elméjében (kognitív), illetve a közösség társas-kommunikatív gyakorlatában (diszkurzív, szociokulturális) (TOLCSVAI NAGY 2006: 67; STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016). A szövegtípusokat tehát kognitív igény, valamint kommunikatív és társas relevancia hozza létre és működteti (HEINEMANN 2000b: 520; KOCSÁNY 2002: 54–56). A szövegtípusok ezen értelmezése, amely a magyar nyelvészeti diskurzusban is kibontakozott az elmúlt évtizedekben, lényegében egybeesik a műfaj fentebb ismertetett koncepciójával. Annyi különbség azonban megfigyelhető, hogy a szövegtípust jellemzően inkább hétköznapi megnyilatkozások kapcsán használja a szakirodalom (pl. hivatalos levél, önéletrajz, recept, útbaigazítás stb.). Ezekben az esetekben az egyes kategóriák megnevezései is jellemzően a társas cselekvés során jönnek létre, öröklődnek, illetve változnak. A szövegtípusok modelljeiben pedig előtérbe kerülnek azok a sematizálódó nyelvi mintázatok, amelyekkel a szövegalkotás és -befogadás mentális műveletei reprezentálódnak, mint például a figyelemirányítás, a nézőpontok szerveződése és a deiktikus megoldások, a koherenciaképzés eltérő összetettséggű jelenségei (a fogalmi sémák nyelvi kifejtettségétől a szövegtopik és szövegfókusz eloszlásán át a koreferencia mintázataiig), vagy a szöveg egészét érintő jegyek (tagoltság, kiterjedés, fizikai megvalósulás). (TOLCSVAI NAGY GÁBOR e folyóirat-számban közölt tanulmánya részletezi a szövegtípus ezen modelljét, illetve az annak háttérében álló szövegfogalmat.) A szövegtípus-fogalom bevezetésének az egyik fontos hozadéka a nyelvleírásra nézve többek között az, hogy a grammatikai jelenségek magya-

rázatát tágabb funkcionálásuk közegeiben végzi el, ráirányítja a figyelmet a hétköznapi nyelvhasználatra, és bevonja azt a szövegnyelvészeti elemzésekbe, amelyhez más tudományterületektől (pl. etnometodológia, antropológia) és társtudományos megközelítésektől (szociolingvisztika, pragmatika) is kap ösztönző impulzusokat (l. HÁMORI ÁGNES, illetve SCHIRM ANITA tanulmányát és ANDOR JÓZSEF hozzászólását ebben a folyóiratszámában). Így mind a szinkrón, mind a diakrón kutatásokban egyre nagyobb szerepet kapnak a szövegtípusok mint megismerésbeli, nyelvhasználati, kommunikatív események, és (nem véletlenül) korpuszok rendezőelvéként is funkcionálnak. Az osztályozás ezen iránya tehát a hétköznapi „beszédműfajok” (BAHTYIN 1988), szövegtípusok feltárását, jellemzését tűzi ki fő célul nagyon különböző szempontokat előtérbe helyezve.

A szövegosztályozás másik „módja” szintén abból indul ki, hogy az egyes szövegek kategóriák sémaként, tudásként értelmezhetők, amelyek az emberi kommunikáció során jönnek létre és működnek közre az interszjektív jelentésalkotásban. Ezek éppúgy társas közegben funkcionálnak, mint a műfaj, illetve az ilyen értelemben használt szövegtípusok, azonban elsősorban a gondolkodás és a közlés „alapsémáiként”, „alapformáiként” értelmezhetők, s már a retorikai hagyományban is fellelhetők. Ebben a megközelítésben a séma strukturális jellemzői kiemelkedőbb szerepet kapnak, mint a társas cselekvés (HEINEMANN 2000b: 519). Ilyen „alapformának” tekinthető például a leírás, az elbeszélés az érvelés, a tájékoztatás, az instrukció, amelyek szoros összefüggésben állnak a nyelvi tevékenység interszjektív és interperszonális metafunkcióival (TÁTRAI 2011: 36), valamint a TUDÁS, az AKCIÓ és az ÉRZELEM hármásával (CROFT 1994: 470–474; HÁMORI 2009: 86–87). Látható azonban a korai s a modern kori munkákban is, hogy az egyes szerzők eltérően vélekednek arról, mik is tekinthetők a gondolkodás kommunikatív „alapformáinak” (vö. FEHÉR 2006: 40). Hasonló egyet nem értés mutatkozik meg az osztályozás szempontjainak kijelölésében, valamint a terminológia terén is. A nemzetközi irodalomban ezeket az „alapformák”-at jellemzően a *text-type*, *Texttyp* szakszóval jelölik (pl. BIBER 1988: 70; PALTRIDGE 1996: 238; HEINEMANN 2000b: 520; TAAVITSAINEN 2001: 139–140; STEEN 2011: 32), amelynek adekvát magyar tükörfordítása a *szövegtípus* lenne. A *szövegtípus* terminus azonban több évtized magyar nyelvű kutatásaiban jellemzően ’genre, Textsorte’ jelentésben, azaz a műfajkonceptióhoz kötődő értelemben honosodott meg. KOCSÁNY (2002) és EÖRY (1996) az ún. „alapformák” megnevezésére a *szövegfajta* terminust javasolják, amelynek következetes használata mellett érvelünk mi is, amikor a szövegtípus és a műfaj fogalmát viszonyba hozzuk egymással.

4. A műfaj, a szövegtípus és a szövegfajta fogalmának lehetséges viszonyai.

A szövegek kategorizációjára számos fogalom és terminus él a retorikai hagyományoktól kezdve mind a szépirodalmi, mind a hétköznapi szövegekre vonatkozóan. Csak néhányat kiemelve a teljesség igénye nélkül: *műfaj*, *műnem*, *műfajtípus*, *beszédrész*, *beszédműfaj*, *szövegforma*, *szövegtípus*, *szövegfajta*, *szövegminta*, *diskurzustípus*. Ezek közül tanulmányunk a két leggyakoribb és leginkább központi fogalmat, illetve terminust tárgyalja: a *műfaj*-t és a *szövegtípus*-t, ezek viszonyba hozása során pedig a *szövegfajta* reflektált és következetes bevezetését javasolja.

4.1. A műfaj, szövegtípus és szövegfajta mint kategorizációs „címke” és koncepció. A műfaj és a szövegtípus viszonyának vizsgálatakor még inkább artikulálódunk a mit, miért kategorizálunk és a hogyan nevezünk meg problémakörök. A *szövegtípus* terminus jóval később kerül be a szaktudományos nyelvhasználatba, mint a *műfaj*, és használati köre is szűkebbnek, de legalábbis specifikusabbnak mondható. Ezt támasztja alá a magyar nyelvre vonatkozóan az MNSz2.-beli megjelenése is: míg a *műfaj*-ra 39 214 találatot ad egy egyszerű keresés, addig a *szövegtípus*-ra 242-t, a *szövegfajta*-ra pedig mindössze 29-et (az adatbázisra l. ORAVECZ–VÁRADI–SASS 2014). A konkordanciák is azt mutatják, hogy a műfajnak sokkal szélesebb, nem a szövegre korlátozódó használata figyelhető meg, továbbá nemcsak terminusként, hanem mindennapi kategorizációs kifejezésként is működik (*az alapnormatíva, amelyet minden intézmény a maga műfaja szerint megkap, a valóságshow műfaját, a pornográf képek műfaja*). A korpusz adatai arról tanúskodnak tehát, hogy a műfaji tudás szerves része a világról, pontosabban a világban történő közös cselekvésekről szerzett ismereteknek. Ezzel összevetve a szövegtípus kezdetektől fogva inkább a mindennapi szövegek kommunikációorientált leírásához, tudományos besorolásához, katalogizálásához kötődő fogalom, az irodalom területén szórványosan, (pl. ? *az óda szövegtípusa*, ? *a regény szövegtípusa*), filmek, képek kategorizálásához pedig egyáltalán nem használatos a korpusz által reprezentált magyar nyelvben (pl. ? *a tájfestészet szövegtípusa*, ? *a film szövegtípusa*; e felfogástól némiképp eltérő, a szöveget szemiotikai minőségként értelmező megközelítésre l. ANDOR JÓZSEF hozzászólását e folyóirat-számában). A *szövegfajta* esetében azt tapasztaljuk, hogy mind a tudományos, mind a hétköznapi használata jóval szűkebb és ritkább, mindig szövegekhez kötődően értelmezhető, és jellemzően tudományos regiszterhez köthető. A hétköznapi nyelvhasználatban szinte ’műfaj’ értelemben használatos (pl. *az elektronikus világban írott szövegfajtakon*).

A magyar nyelvészeti irodalomban, ahogy arról fentebb is esett szó, a műfaj és a szövegtípus értelmezésüket tekintve lényegében szinonim fogalmak, vagy legalábbis nagyon közeli koncepciót jelölnek (ahogy ez a jelen tematikus szám írásainak fogalomhasználatában is megmutatkozik helyenként, l. pl. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, TÁTRAI SZILÁRD és HÁMORI ÁGNES tanulmányát). Egyes szerzők a *szövegtípus*, mások a *műfaj* megnevezést részesítik előnyben, de lényegében hasonló koncepciót értenek alatta, akár egy kötetben belül is, zárójelben, egymást helyettesíthető értelemben szerepel a két fogalom (pl. TOLCSVAI NAGY szerk. 2006). Tény azonban, hogy e szinonímia regisztrálása nem történt még meg, és a két fogalom aktív és termékeny viszonyba hozására sem születtek kísérletek az elmúlt évtizedekben.

Mind az angolszász szakirodalomban, mind német nyelvterületen megfigyelhető (volt) ez a jelenség, tehát a két fogalom hasonló értelemben vett vagy reflektálatlan használata. Ugyanakkor az is látható, hogy nagy igény mutatkozik a *text-type* és a *genre* koncepciójának és terminológiájának elkülönítésére (vö. pl. BIBER 1988; BIBER–CONRAD 1989; PALTRIDGE 1996; LEE 2001; TAAVITSAINEN 2001; HEINEMANN 2000b). Ha figyelembe vesszük ezeket a trendeket és eredményeket, akkor ez a magyar szövegtípológiai irodalomban azzal az igénnyel jár, hogy a műfaj/szövegtípus és a szövegfajta koncepcióját és terminológiáját különítsük el következetesen. Mint ahogy az a következő szakaszból részletesen kiténik majd,

a legelterjedtebb koncepciók a *genre* terminust elsősorban ún. „külső” tényezők (funkció, célközönség, alkalom, cselekvéstípus, téma stb.) mentén definiálják (BIBER 1988; SWALES 1990; TAAVITSAINEN 2001; LEE 2001). Ezzel szemben a *text-type*, *Texttyp* terminust a szövegek egyfajta „belső”, nyelvi-logikai elrendezésének tekintik. Ezek alapján nagyon különböző tipológiai besorolással, osztályozással találkozhatunk, beleértve a klasszikus WERLICH-féle (1975) felosztást (deskriptív, narratív, expozitórikus, argumentatív, instruktív), amely további munkák alapját is képezi, valamint az oktatás olvasásfelméréseibe is beépült (MOLNÁR 2006: 261). STEEN (1999: 113) például az instruktív kivételével ezeket tartja diskurzustípusoknak (types of discourse). Ugyanakkor többféle besorolás is megjelenik, amelyek inkább retorikai struktúrákhoz köthetők, ilyen például az ok-okozat, probléma-megoldás, eljárás mód stb. (összefoglalva I. PALTRIDGE 1996: 238). Szükséges azonban megállapítani, hogy a szövegfajta kategóriája sokkal problematikusabbnak tűnik, mint a műfajé. Erre utal például LEE (2001: 39–41), aki a PALTRIDGE (1996) által használt kategóriákat retorikai struktúráknak tartja, és nem fogadja el szövegfajta névként. Ebben is megmutatkozik, hogy a szövegtipológiában a mai napig nincs egyértelmű és kizárólagos egyetértés abban, hogy mit és milyen szempontok szerint kategorizálunk, összefüggésben a szövegek (diskurzusok) és osztályozásuk alapvető kognitív és társas-kommunikatív meghatározottságával.

Felmérve a műfaj és a szövegtípus fogalmának érintkezési pontjait (séma-szintű reprezentáltság, társas-kulturális motiváltság, kommunikatív-cselekvésközpontú funkcionálás), továbbá látva alkalmazásuk eltérő tendenciáit a magyar és a nemzetközi tudományosságban, a következő gyakorlattal élünk a továbbiakban. A *genre*-kategória megnevezésére egységesen a *műfaj* terminust alkalmazzuk ebben a tanulmányban (hangsúlyozva, hogy a hazai diskurzusban a *szövegtípus* éppúgy alkalmazható lenne), míg a *text-type* imént bemutatott ’alapforma’ jelentését a *szövegfajta* kifejezéssel jelöljük, hogy elkerüljük a kategóriák keveredését, és elősegítsük az angolszász és német kutatások eredményeinek adaptálását. El kell ismerni, hogy ez a döntés nyitva hagyja a *szövegtípus* terminus értelmezését, valamint a műfajjal való kapcsolatát. Mivel azonban célunk a tisztánlátás és a tájékozódás elősegítése a műfaji és szövegtipológiai kategorizálás útvesztőjében, jelen tanulmány keretei között nem vállalkozunk a szövegtípus teljes újraértelmezésére, csak jelezzük a fogalom körül kialakult bonyodalmatokat (miként ezt más aspektusból és más javaslattal, de hasonló módon problematizálja ANDOR JÓZSEF hozzászólása ebben a folyóiratszámában).

Annak ellenére tehát, hogy nincs teljes egyetértés a műfaj, a szövegtípus és a szövegfajta koncepciójáról, illetve hogy különböző elképzelések élnek ezek viszonyáról, az elmúlt évtizedek kutatásai mégis azt mutatják, hogy érdemes különbséget tenni műfaj/szövegtípus (’genre’) és szövegfajta (’text-type’) között, mivel ez reflektáltabb alap kutatásokhoz, kidolgozottabb módszertanokhoz vezet, és az anyanyelv- és az idegennyelv-tanításban is kifejezetten jól hasznosítható (PALTRIDGE 1996: 238; MCCARTHY–CARTER 1994). Ugyanakkor az is látható, hogy a műfajok könnyebben beazonosíthatók a nyelvhasználó számára, mint a szövegfajta, ezzel is áll többek között összefüggésben, hogy a műfaj sokkal inkább korpuszok rendezőelve, mint a szövegfajta (LEE 2001: 49–62). A nemzet-

közi tudományosságban az elmúlt évtizedekben tehát egyértelműen artikulálódott az igény a fogalmak és az őket jelölő terminusok megkülönböztetésére, mi több, viszonyba hozásukra konkrét javaslatok is megfogalmazódtak, amelyeket három fogalom (dichotómia, hierarchia és versengés) köré szervezve vázolunk.

4.2. Előzmények. Egymást kizáró, ellentétes viszony hagyományozódik DOUGLAS BIBER (1988) javaslata nyomán (LEE 2001; TAAVITSAINEN 1997, 2001), amelynek lényege, hogy míg a műfaji besorolás és jellemzés nyelven kívüli kritériumokat érvényesít (kinek, mikor, milyen célból, milyen cselekvés során valósul meg a szöveg), addig a szövegfajta a nyelvi rendszer saját, belsőnek tekintett viszonyai (nyelvi szerkezetek konkrét szövegeken túlmutató tipikus megformálási módjai és kapcsolódási mintázatai) mentén teszi leírhatóvá az aktuális megnyilatkozást. Ha tehát a szövegszerűséget a kategorizálás és a visszatérő mintázatok felől kívánjuk magyarázni, a vizsgálat során el kell döntenünk, melyik nézőpontot érvényesítjük, és e döntésnek megfelelően tudjuk megfogalmazni általánosításainkat. Egyfelől jól látható, hogy e megkülönböztetés a saussure-iánus külső/belső nyelvészet dichotómiáját csempészi vissza a szövegnyelvészeti kutatásba. Másfelől e megközelítésben a kétféle besorolás nem szükségképpen fedi egymást: előfordulhat, hogy egy szöveg műfajisága egységesen ítéhető meg, de szövegtipológiai jellemzése ambivalens, vagy fordítva. Végül a hagyományosan külsőnek és belsőnek tekintett mintázatok a funkcionális nyelvelmélet számára szorosan összefüggő tényezők, a motiváltság és a használati események kapcsolatán keresztül, ezért dichotóm szétválasztásuk nem indokolt napjaink autentikus nyelvelméleti kiindulópontjából.

Létrejötték olyan modellek is, amelyek hierarchikus viszonyt tételeznek műfaj és szövegfajta között (ilyennek mondható ANDOR JÓZSEF rendszerelméleti javaslata is e folyóirat számban, noha a *szövegfajta* terminus más értelmezésére alapozva). A legkidolgozottabb minden bizonnyal a már idézett STEEN (2011) többdimenziós műfajelmélete, amelynek szövegbázis komponense (a diskurzus fogalmi szerveződésének mentális reprezentációja) tartalmazza a szövegtipológiai kategóriákat – amikor egy szöveg műfaját írjuk le, annak egyik összetevője a diskurzus szövegfajtákba rendeződő mintázata (l. még HÁMORI 2006). Nem kizárólagos azonban a műfaj dominanciája: mivel a műfaj aspektusa a helyzet, a cselekvés és a társas-kulturális kontextus következtében igen sok tényező együttes vizsgálatát teszi szükségessé (innen STEEN multidimenzionális modellje), továbbá e tényezők mindegyike gazdag variabilitást mutat, a szisztémikus-funkcionális nyelvleírás hagyományában dolgozók szerint a műfaj nem inherens kategóriája a nyelvtudománynak, a regiszter (helyzetek mentén visszatérő, tipikus megformálási mód) sokkal hasznosabb a nyelvész számára (összefoglalóan l. STUKKER–SPOOREN–STEEN 2016: 2). S noha ez esetben nem a szövegfajta kerül előtérbe, megfigyelhető a törekvés egy, a leírásban jobban működtethető, kevésbé komplex fogalmi konstrukció alkalmazására. Ugyancsak a szövegtipológia nyújtotta specifikus leírás részesíti előnyben a magyar szövegten kognitív irányzata, amely a műfajiság klasszikus vizsgálati terepének tekintett poétikát részlegesen a szövegtipológiához tartozónak tekintti (TOLCSVAI NAGY 2001: 58), a visszatérő, tipikus cselekvésekhez pedig a szövegtípus kategóriáját rendeli. Bár nem kidolgozottan

és reflektáltan, mégis a tágabb értelemben vett (azaz a műfajiságra is kiterjedő) szövegtípus bizonyul e kutatásokban kellően általános, ugyanakkor az empirikus kutatásokban kellő hatékonysággal alkalmazható konstrukciónak.

Felmerül végül a műfaj és szövegfajta e g y e n r a n g ú s á g á t implikáló, a két fogalom versengését példázó (esetenként inkább e viszony pontosítását, tisztázását megkerülő, l. FEHÉR 2006) terminushasználat is. A kategorizáció két iránya nyilvánvaló összefüggéseket mutat a felismert mintázatok tipizálhatóságán túl: mindegyik a megismerés során kialakuló, tapasztalatokon alapuló, ugyanakkor a nyelvi tudásunkba produktív módon beépülő konstrukció; mindegyik alapvetően történeti meghatározottságú, ugyanakkor általános modellalkotásra is alkalmas; mindegyik dinamikusan alakul az újabb használati események függvényében, az egyedi, konkrét szövegek pedig mindkét esetben fontos szerepet játszanak a (re)kategorizálásban mintákként; a nyelvi szerkezetek mintázatai mindkét konstrukció meghatározásában nagy jelentőséggel bírnak. Mindezek alapján megfogalmazódik a két irányvonal komplementer viszonya, amely szerint a műfajjal és a szövegfajtaival való foglalkozás ugyanazon kérdésekkel, de más jellegű válaszokkal jár (KOCSENYI 2002: 51–64). Vagyis egyik sem dominál a másik felett, szoros kapcsolat van közöttük, s együttes tárgyalásuk adná a szövegek besorolásának teljességét, amely azonban már nem feltétlenül lenne szövegtannak tekinthető (l. KOCSENYI 2006). PALTRIDGE (1996: 239, HAMMOND et al. 1992 alapján) azt is bemutatja, hogy bizonyos műfajok és szövegfajták hogyan állhatnak együtt. Így például a recept műfaja az instruktív szövegfajtaival, a reklám a leírással, stb. PALTRIDGE (1996: 239–242) az angol mint idegen nyelv tanulása felől mutat rá több szemléletes példával és illusztrációval arra, hogy az általános szövegstruktúra, valamint a szövegfajta tudatos alkalmazása és bevonása miként egészítheti ki a nyelvtanulók műfaji tudását és kompetenciáit. PALTRIDGE egyetért BIBER (1989) felvetésével abban, hogy a különböző műfajú szövegek nagyon hasonló szövegfajta-szerkezettel is rendelkezhetnek; továbbá azzal, hogy különböző szövegfajták jelenhetnek meg egyazon műfajú szövegpéldányokban. Tanulmányában számos más szerzőre hivatkozva és saját példán is szemléltetve mutatja be, hogy a szövegfajták gyakorlati alkalmazása kifejezetten termékenyen hathat a nyelvtanulásra. A műfaj és a szövegfajta fogalmakat a szerző nem egymást kizáró vagy alá-főlé rendelt viszonyban, hanem komplementer kapcsolatban értelmezi (PALTRIDGE 1996: 237, 242).

4.3. Javaslat a komplementer viszony árnyalására. A metatudományos egyenrangúságon alapuló, kölcsönös kiegészítésre építő magyarázat olyan produktív kiindulópontot kínál, amelyből ismételten felvethető műfaj és szövegfajta megkülönböztetésének problémája. Jelen tematikus szám tanulmányai e problémakör részletezését vállalják egyik vagy másik központi fogalom felől. Ebben a bevezető tanulmányban egy általános igényű javaslatot körvonalazunk csupán, amely remélhetőleg további kutatásokat ösztönöz majd. Mindkét fogalom kapcsán lényeges szerepe van a tudás tematikus reprezentálásának, így a megkülönböztetés fő kérdése e sémák funkcionálása, státusa a nyelvi tevékenységben. Míg a szövegfajták begyakorolt mintázatoknak tekinthetők, amelyek mind a helyzetre (és a cselekvésekre), mind a nyelv alkalmazásba vételére vonatkozóan magukba foglalnak ismereteket, addig a műfajok esetében a példányalapú reprezentálásnak

(a klasszikus értelemben vett intertextualitásnak) is kiemelt jelentősége van. Míg a szövegfajták sémavezérelt jelentésképzésben működnek közre, ezáltal erősítve minden esettel a sematikus reprezentáció begyakoroltságát, addig a műfaji tudás az újraalkotásban, a sémától való kisebb-nagyobb eltérésben aktualizálódik, azaz sémakiterjesztő jelentésképzésben funkcionál. És míg a szövegfajta alkalmazását az összehangolás teszi szükségessé a társas cselekvésekben, amelyek igazodást tesznek lehetővé és szükségessé, addig a műfaji besorolás egyúttal újszerű (gyakran innovatív) jelentéseket kezdeményez, s a helyzet (re)konstruktív igazítását várja el. Ezért a szövegfajta-tudás alapvető kognitív művelete a ráismerés és a felidézés/emlékezés, ezzel összevetve a műfaji tudás alpművelete a felismerés és az emlékeztetés (ez utóbbi fogalomról l. SCHANK 2004). Összefoglalva: a szövegfajta alapvetően reaktív aspektusa a szövegek kategorizálásának és tipizáló magyarázatának, a műfaj pedig e vállalkozás proaktív aspektusának központi fogalma (a proaktív műfajmodellről a tanköltemények kapcsán l. SIMON 2016). Fontos megjegyezni, hogy e javaslat sem előzmények nélküli: STEMPEL már 1972-ben szembeállítja a szövegfajták reprodukatív jellegét a műfaj alkotó újrateremtésével (idézi KOCSÁNY 2002).

4.4. A két fogalom komplementer viszonyának következményei. A két fogalom megkülönböztetésének, illetve viszonyuk árnyalásának módszertani hozadéka is lehetnek. Noha kézenfekvő lenne műfaj és szövegfajta megkülönböztetésének következetes érvényesítése a nyelvi tevékenység magyarázatában, mindez azzal járna, hogy a hagyományos dichotómiákat (mint a belső és külső leírás, a nyelvi szerkezet és a társas cselekvés) hordozná magában továbbra is az elemzés gyakorlata. A komplementer viszony ugyanakkor azt feltételezi, hogy egyazon jelenség (legyen az visszatérő nyelvi mintázat, cselekvési forgatókönyv vagy a világról való sematikus ismeret) egyaránt lehet műfaji jellemző és szövegfajta-tulajdonság, ez ugyanis nem ontológiai jegye az adott jelenségnek, hanem a funkcionális során bontakozik ki. A fő kérdés tehát nem az, mi tartozik az egyik vagy a másik fogalom hatókörébe, hanem hogy a megnyilatkozás kategorizálása során milyen tényezők válnak szalienssé a nyelvhasználó számára. Amennyiben besorolását a számára már ismert sablonokra alapozza (a nyelv, a cselekvés és a világismeret dimenziójában), reaktiválja tudását, felidézve egy szövegfajtat, s teljesítve egyúttal az e felidézésből eredő elvárásokat. Ha azonban kategorizálása új jelentések kiindulópontjává válik, azaz a besorolás egyúttal újszerű jelentésalkotást kezdeményez, és erről indulnak egyezkedési folyamatok a diskurzusban, akkor a megnyilatkozás műfaji aspektusa kerül a közös figyelem előterébe. Ez a megközelítés egyfelől használatalapú: nem a nyelvész előzetes értelmezésén múlik, mi lesz szövegfajta- vagy műfajtulajdonság, ehelyett a nyelvhasználó döntésein, észlelésén és mentális műveletein alapul a tudományos leírás. (Mindemellett szükséges természetesen megemlíteni, hogy a mindennapi szövegekategorizációban a nyelvhasználó sokkal több, és nem mindig koherens osztályozási szempontot alkalmaz a szövegek tipologizálásában, vö. KUNA 2016, 2017a: 34–36). Másfelől a komplementer viszony olyan kiindulópont, amely termékeny módszertani pluralizmusnak enged teret: a korpusznyelvészet kvantitatív és kvalitatív eljárásai mellett a mentális reprezentáció kísérleti kutatása, a befogadói visszajelzések elemzése egyaránt helyet kap

a kutatásban, amelynek nem a kezdőpontja lesz műfaj és szövegfajta elhatárolása, hanem egyik legfontosabb eredménye a megkülönböztetés empirikus részletezése.

Végezetül érdemes kitérni röviden arra is, hogy az anyanyelv-pedagógiában is számottevő eredményeket hozhat a kétféle kategorizációs mód egymást kiegészítő jellegének felismerése. Ezek egyike a tanulók már megszerzett tapasztalatainak, sémáinak tudatosítása, reflektált alkalmazása. PALTRIDGE (1996: 241–242) olyan feladatokat javasol, amelyekben szövegek pusztán műfaji és szövegfajta-besorolásán túl szövegrészletekből kell bizonyos műfajú/szövegfajtájú szövegeket rekonstruálniuk, illetve elrendezniük a részleteket a kétféle besorolási szempont alapján (magyar viszonylatban a műfaji tudásról l. pl. MOLNÁR 2006). Továbbá elmélyíthető a nyelvre vonatkozó tudásuk azzal, hogy megfigyeltetünk velük egyazon műfajba tartozó megnyilatkozásokat, majd azok jellemző nyelvi mintázatait és e mintázatok strukturális szerveződését azonosítva a műfaji címke immár szövegfajtasémaként is hozzáférhető számukra, amely aztán saját szövegek megalkotásának kiindulópontja is lehet. Szövegek önálló megfigyelése, a szövegészlelés műveleteinek reflektálttá tétele, majd az ebből eredő ismeretek hasznosítása tudatosabb, a nyelv lehetőségeit jobban ismerő, s azokkal hatékonyabban élő nyelvhasználók nevelését eredményezheti. Fontos, hogy ne csupán tipikus megformálási módok (és tipikus nyelvhasználati szinterek, kontextusok) összefüggéseire mutassunk rá, hanem ezen összefüggések megteremtésében is járatosá tegyük a diákokat, így aknázva ki a szövegfajták és a műfajok terén szerzett tapasztalataikat.

5. Összegzés. Amikor szövegek, illetve megnyilatkozások (nyelvhasználati események) kategorizálását kívánjuk elvégezni, a tárgy tudományos nehézségek (a kategorizált jelenségek azonosítása, a mérés módszere, az elkülönítés és a kategóriák érintkezésének kérdése) mellett talán még komolyabb gondot okoz a rendelkezésünkre álló rendszerek közötti választás, azaz a metatudományos tisztánlátás elérése. Önmagában arra a kérdésre, hogy vajon előbb a szöveg fogalmát kell-e meghatározni, vagy a kategorizálás révén rajzolódik majd ki a központi fogalom koherens értelmezése, több válasz adható. Ezen túlmenően bevezető írásunkban arra is megpróbáltuk felhívni a figyelmet, hogy a szövegtől mint (jellemzően) nyelvi produktumtól a diskurzusig történő továbblépés újabb osztályozási kiindulópontokat eredményezhet, ám a szövegfajta és a műfaj ezen alapuló megkülönböztetése csak egy a lehetséges koncepciók közül, hiszen a szövegek rendre a nyelvi interakció közegében, azaz diskurzusban formálódnak, a két fogalom elválasztása ezért megmerevíti a nyelvi tevékenységről való gondolkodást. Ha a kategorizációnak eltérő előfeltevései rögzíthetők, akkor további, e tanulmányban éppen csak érintett problémakör például a prototípuselv alkalmazása. Vagyis az a kérdés, hogy vajon melyik besorolási művelet tekinthető alapszintű kategorizálásnak, a szövegekről való tudás mely szintje a megismerés alapvető dimenziója, és melyik kiindulópontból mi bizonyul prototipikusnak, illetve periférikusnak. Mindehhez járul egyfelől a terminológia (melyik osztályozási előfeltevés-rendszer milyen kategorikus címkével illetünk), amely láthatóan igencsak megnehezíti a jelenségekről való beszédet; továbbá a metodológia kidolgozása, hiszen az egyes megkülönböztetett kategóriákat más és más módszertannal lehet megfelelően vizsgálni.

E bevezetésnek és a teljes folyóiratszámnak nem lehet fontosabb célkitűzése, mint újramegírni, illetve újra dinamizálni a kategóriákról folyó diskurzust a szövegnyelvészeti kutatásban. Következésképpen az olvasó talán sokkal inkább kérdésekkel, mint válaszokkal szembesül, ám ez reményeink szerint termékeny feszültséghez, abból kiindulva pedig újabb fontos eredményekhez vezet. Mindemellett az alábbi megállapítások érvényessége nehezen vitatható, így vélhetően szilárd alapot kínálnak majd a további kutatásokhoz. 1. A szövegek mint nyelvhasználati események besorolása, kategóriákba rendezése a nyelvről kialakuló tudás szerves része, e kategorizálás kutatása tehát nem elsődlegesen a nyelvtudomány leíró eszközkészletének belső innovációjaként, hanem a megismerés módjának alaposabb feltérképezéseként fogható fel. 2. A kategóriák formálódása összetett interszjektív megismerési folyamat, amely folyton változó társas és kulturális viszonyrendszerben megy végbe, ezért egyfelől sajátos dinamikát mutat (a rá vonatkozó modellek sem örökérvényűek), másfelől kizárólag interdiszciplináris vállalkozás keretében vizsgálható eredményesen (elkerülhetetlenné téve, hogy időről időre újraértelmezzük a fennálló rendszereket). 3. A kategorizálás alapvető tényezője a sémákba rendeződő tudás, amely azonban a társas helyzetek jellegétől kezdve a viselkedési mintákon, specifikusan a nyelvi szimbólumok tipikus alkalmazásán át a mentális reprezentáció kialakításának szerkezeti és műveleti aspektusaiig terjed ki. Mindezek alapján az a kijelentés, hogy a műfaji/szövegtipológiai/szövegfajta-tudás sematikus, még nem válaszolja meg sikeresen a kategorizálás alapkérdéseit, hiszen e sémák mibenléte, összetevői, illetve kapcsolatuk nyitott marad. Ám olyan pont ez, ahonnan az újraértelmezés elindítható, többféleképpen, empirikus alátámasztás mellett.

Túl azon, hogy szerettük volna bevezetőnkben artikulálni a szövegtani kategorizálás napjainkban is megoldásra váró problémáit, továbbá kezdeményezni kívántuk az alternatív megközelítések feltérképezését, saját javaslattal is előálltunk. Ennek lényege egyfelől, hogy a műfajiság és a típusosság mibenléte rendkívüli átfedése miatt érdemes egyértelműsíteni a koncepciókat, megtartva a *műfaj* kifejezést a komplex diskurzusesemények sematikus reprezentálódására (amelynek szerves részét képezik mind a viselkedési minták, társas interakciók kulturálisan hagyományozódó konvenciói, mind pedig a nyelvi megformálás, a megvalósulás tipikusnak mondható jelenségei, I. HÁMORI AGNES tanulmányát e folyóiratszámában), és meghonosítva a *szövegfajta* terminust a gondolkodás alapformáinak, sematikus struktúráinak, illetve műveleti stratégiáinak megnevezésére. Másfelől, szorosan erre a koncepcionális és terminológiai javaslatra építve, műfaj és szövegfajta komplementer, egymást kiegészítő funkcionálását látjuk termékeny modellalkotási kiindulópontnak. Ez ugyanis megkülönböztethetővé teszi a kategorizálás rendkívül összetett folyamatát; ráirányítja a figyelmet a sémaszintű tudás alkalmazásának eltérő aspektusaira (mint a felismerés vagy a felismertetés, az emlékezés vagy az emlékeztetés, illetőleg a konvencionális jelentések közös kialakítása és az újszerű, innovatív jelentésekről egyezkedések kezdeményezése). A terminológiai és a koncepcionális javaslatunk tehát szorosan összefügg, hasznosításuk mind a tudományos kutatás elméletét és módszertanát, mind a nyelvoktatás területeit tekintve gyümölcsöző lehet.

Ám az összekapcsolt javaslatunk sem old meg minden problémát. Amennyiben a jövőbeli kutatások annak plauzibilitását támasztják alá, akkor is megoldásra vár a szövegtípus fogalmának értelmezése, elhelyezése a sematikuságon és szociokulturális beágyazottságon alapuló kategóriarendszerben, továbbá más kapcsolódó fogalmak (mint amilyen a stílus, a regiszter, a beszédaktus) integrálása egy kiterjedtebb diskurzus kutatásba. A bevezető tanulmány megírásával, valamint a kerekasztal-beszélgetés megszervezésével és az annak anyagát bemutató tematikus folyóiratszám közlésével ebbe az irányba kívánunk lépéseket tenni.

Kulcsszók: műfaj, szövegtípus, szövegfajta, kategorizáció, séma.

Hivatkozott irodalom

- BAHTYIN, MIHAIL 1988. A beszéd műfajai. In: KANYÓ ZOLTÁN – SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 246–280.
- BIBER, DOUGLAS 1988. *Variation across speech and writing*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BIBER, DOUGLAS 1989. A typology of English texts. *Linguistics* 27: 3–43.
- BIBER, DOUGLAS – CONRAD, SUSAN 1989. *Register, genre, and style*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CROFT, WILLIAM 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: TSOHATSIDIS, SAVAS L. ed., *Foundation of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. Routledge, London. 460–477.
- EÖRY VILMA 1996. Szövegtipológia – stílustipológia. (Problémavázlat: elméleti és módszertani lehetőségek). In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 130–151.
- EYSENCK, MICHAEL W. – KEANE, MARK T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FEHÉR ERZSÉBET 2006. Szövegtipológia a retorikai hagyományban. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 27–63.
- GILTROW, JANET – STEIN, DIETER 2009. *Genres in the internet: issues in the theory of genre*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/pbns.188.01gil>
- HALMARI HELENA – VIRTANEN, TUIJA eds. 2005. *Persuasion across genres*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/pbns.130.03vir>
- HAMMOND, JENNIFER et al. 1992. *English for social purposes: A handbook for teachers of adult literacy*. National Centre for English Language Teaching and Research, Macquarie University, Sidney.
- HÁMORI ÁGNES 2006. A társalgási műfajokról. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 157–181.
- HÁMORI ÁGNES 2009. *A figyelem és a beszédaktusok összefüggései a társalgásban*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- HEINEMANN, WOLFGANG 2000a. Aspekte der Textsortendifferenzierung. In: BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN FREDERIK Hrsg., *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. HSK 16.1. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 523–546.

- HEINEMANN, WOLFGANG 2000b. Textsorte – Textmuster – Texttyp. In: BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN FREDERIK Hrsg., *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung, HSK*. 16.1. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 507–523.
- IFANTIDOU, ELENA 2014. *Pragmatic competence and relevance*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/pbns.245>
- KOCSÁNY PIROSKA 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közöny* 35: 26–43.
- KOCSÁNY PIROSKA 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOCSÁNY PIROSA 2006. A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 17–26.
- KUNA ÁGNES 2011. *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtipológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális kognitív keretben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- KUNA ÁGNES 2016. Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. A szövegtípus kognitív megközelítési lehetőségei 1. rész. *Magyar Nyelv* 112: 385–400. <https://doi.org/10.18349/magyar nyelv.2016.4.385>
- KUNA ÁGNES 2017a. Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. A szövegtípus kognitív megközelítési lehetőségei 2. rész. *Magyar Nyelv* 113: 27–41. <https://doi.org/10.18349/magyar nyelv.2017.1.27>
- KUNA ÁGNES 2017b. Történeti szövegtipológia. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 223–237.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–58.
- LANGACKER, RONALD W. 1987: *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LEE, DAVID 2001. Genres, registers, text types, domains, and styles: clarifying the concepts and navigating a path through the BNC jungle. *Language Learning and Technology* 5: 37–72. https://doi.org/10.1163/9789004334236_021
- MARTIN, JAMES R. – ROSE, DAVID 2005. *Genre relations. Mapping culture*. Equinox, London.
- MCCARTHY MICHAEL – CARTER, RONALD 1994. *Language as discourse: Perspectives for language teaching*. Longman, London.
- MILLER, CAROLYN R. 1984. Genre as social action. *Quarterly Journal of Speech* 70: 151–167.
- MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev> (2017. 06. 21.)
- MOLNÁR EDIT KATALIN 2006. A műfaji tudás és tanítása. In: JÓZSA KRISZTIÁN szerk., *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 259–280.
- ORAVECZ, CSABA – VÁRADI, TAMÁS – SASS, BÁLINT 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: CALZOLARI, NICOLETTA et al. eds., *Proceedings of Ninth International*

- Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2014)*. 1719–1723. http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2014/pdf/681_Paper.pdf (2017. 06. 21.)
- PALTRIDGE, BRIAN 1996. Genre, text types, and the language class room. *ELT Journal* 50: 237–243.
- PALTRIDGE, BRIAN 1997. *Genre, frames and writing in research settings*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- SCHANK, ROGER 2004. *Dinamikus emlékezet. A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*. Vince, Budapest.
- SIMON GÁBOR 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON, GÁBOR 2016. On patterns of intersubjective cognition in didactic poetry. *Logos & Littera: Journal of Interdisciplinary Approaches to Text* 3: 90–112.
- SIMON GÁBOR 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–166. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.2.146>
- SOLIN, ANNA 2011. Genre. In: ZIENKOWSKI, JAN – ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JEF eds., *Discursive pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 119–134. <https://doi.org/10.1075/hoph.8.07sol>
- STEEN, GERARD 1999. Genres of discourse and definition of literature. *Discourse Processes* 28: 109–120. <https://doi.org/10.1080/01638539909545075>
- STEEN, GERARD 2011. Genre between the humanities and the sciences. In: CALLIES, MARCUS – KELLER, WOLFRAM R. – LOHÖFER, ASTRID eds. 2011. *Bi-Directionality in the Cognitive Sciences*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 21–41. <https://doi.org/10.1075/hcp.30.03ste>
- STUKKER, NINKE – SPOOREN, WILBERT – STEEN, GERARD eds. 2016. *Genre in language, discourse and cognition*. Mouton de Gruyter, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110469639>
- STUKKER, NINKE – SPOOREN, WILBERT – STEEN, GERARD 2016. Genre in language, discourse and cognition: introduction to the volume. In: STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016: 1–12. <https://doi.org/10.1515/9783110469639-002>
- SWALES, JOHN M. 1990. *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SWALES, JOHN M. 1993. Genre and engagement. *Revue Belge de Philologie et de l'histoire* 71: 687–698.
- TAAVITSAINEN, IRMA 2001. Changing conventions of writing: the dynamics of genres, text types, and text traditions. *European Journal of English Studies* 5: 139–150. <https://doi.org/10.1076/ejes.5.2.139.7309>
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TAYLOR, JOHN R. 1995². *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. Clarendon Press, Oxford.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 64–90.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2006. *Szöveg és szövegtípus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 19–50.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- WERLICH, EGON 1975. *Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik*. Quelle and Meyer, Heidelberg.

Genre and text type. Perspectives, categories and models in text linguistic research: An introduction

The study raises several problems and questions in the field of categorizing texts, introducing the other papers in this issue on the one hand, and initiating further research on the other. The main aims of the primarily theoretical approach are to make the basic notions, models and terms of text categorization clear, to reinterpret these theoretical devices where necessary, as well as to relate them to one another. Thus, the emphasis of the study is on the concepts of genre and text type.

In the paper texts are considered to be usage events, and their categorization to be an inter-subjective cognitive process embedded in a sociocultural context. Seen from this vantage point, the classification of texts is a process of categorizing linguistic knowledge arranged in schemas. Investigating these schemas, as well as examining the relationships across them, requires an interdisciplinary approach and methodology, and the paper highlights the most important aspects of this interdisciplinary endeavour. In addition, it initiates defining the terms *genre* and *text type*, proposing a distinction between them based on the notion of complementarity, and emphasizing the importance of a consistent application of these terms. The results of the study may deserve attention not only in text linguistics but also in the fields of first and second language teaching.

Keywords: genre, text type, categorization, schema.

KUNA ÁGNES
Magyar Tudományos Akadémia
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Károli Gáspár Református Egyetem

SIMON GÁBOR
Magyar Tudományos Akadémia
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Prototípuselv és kategóriaszerkezet a szövegtipológiában*

1. Bevezetés. Amikor szövegtipológiáról beszélünk nyelvtudományi nézőpontból, tudnunk kell, hogy a beszélő szöveget konstruál „népi” tipológiai háttérrel, a 20. és 21. századi nyelvész szövegeket kategorizál, szövegkonstruálási háttérrel. A két megközelítés közötti feszültséget legalább enyhíteni kell a tudományos leírásban, ha e leírás a nyelvi tevékenység mindennapi gyakorlatától nem kíván elszakadni valamely steril rendszerezés pozitív eredménye kedvéért. Innen nézve csakis az lehet a kiindulópont a szövegtipológia számára, hogy mindig szövegekben beszélünk, mindig szövegeket hozunk létre. Csak ezután jön szóba az, amit a nyelvtudomány – joggal – középponti tényezőnek tekint: a mondat vagy a szó, jelentsen ez bármit.

Bizonytal nem véletlen, hogy a szövegtan, a szöveg nyelvtudományi vizsgálata igen későn alakult ki a nyelvtudomány történetében. Ezt a körülményt nem csupán a szöveg bonyolultsága indokolja, hanem a szöveg nyelvi természetének sajátosságai is. E ponton nagyon egyértelműen kell fogalmazni, hiszen a nyelv rendszerként értelmezése, amelyet SAUSSURE radikalizált, a pusztá szerkezetre összpontosít, a jelentést és a funkciót háttérbe helyezve vagy a nyelvtudományon kívülre utalva. A szöveg ellenben nyilvánvalóan nem közelíthető meg strukturaként úgy, ahogy a mondattal teszi a strukturalista nyelvészeti hagyomány, bár a korai szövegtanok erre tettek kísérletet. Sem a jelentés (funkció) és az alak, szerkezet általános elkülönítése, sem a közvetlen összetevős vagy mély- és felszíni szerkezeti leírások nem eredményeztek nyelvészeti szövegfogalmat, ahogy a retorika szerkezet-értelmezései vagy egyáltalán a szöveget kisebb, egymást követő egységekből álló strukturaként tekintő megközelítések sem. Az ezredforduló után, a funkcionális grammatikák első hullámának kidolgozása nyomán azonban már a mondattan, a jelentéstan, a pragmatika és a szövegtan szintézisei készülnek, amelyekben a kontextus (megértett beszédhelyzet, diskurzusuniverzum), a beszélői nézőpont és a nyelvi szerkezetek környezethez igazítása éppúgy tényezők, mint az ige vagy a grammatikai struktúra. Ez utóbbi megközelítések már a szöveg funkcionálásában próbálják kezelni a valóban kimutatható szerkezeti elemeket (például a dologfolytonosságot vagy a nézőpontoszerkezetet).

Amikor tehát szövegről és szövegtipológiáról beszélünk, látni kell, hogy a nyelvtudományi nézőpont kiválasztása meghatározza a szöveg nyelvtudományi értelmezésének kereteit. A szövegtipológia megközelítésekor a következő szempontokat szükséges figyelembe vennünk, méghozzá azok többféle elméleti magyarázata szerint:

1. a nyelvtudomány elméleti megalapozása,
2. rendszer és használat, séma és megvalósulás viszonya,

---

* A tanulmány az OTKA K100717 Kognitív nyelvészeti kutatás keretében készült. Köszönöm ANDOR JÓZSEF, DOBI EDIT és SIMON GÁBOR értékes megjegyzéseit és javaslatait.

3. a kategorizáció,
4. a szöveg mibenléte,
5. szövegtypológiai modellek.

Az alábbiakban ezeket a tényezőket veszem sorra, annak érdekében, hogy a nyelvészeti szövegtypológia mai lehetőségeit vázolni lehessen.

2. A nyelvtudomány és a szövegtan az ezredfordulón. A nyelvtudomány hosszú évtizedek – lényegében az 1920-as évek – óta mondatközpontú. Ez a szemléletmód folyamatos feszültséget eredményez a szöveg és a mondat viszonyának különböző megközelítéseiben. Az elméleti és módszertani különbségek ellenére egy körülmény kimondatlanul is érvényesül: a mondat „feletti” struktúra, vagyis a „mondatok közötti kapcsolat” nem írható le kizárólag a hagyományos mondattan eszközeivel. A mondat és a szöveg között „ugrás” van.

Három hatásos nyelvtudományi irányzat különíthető el: a hagyományos, a formális és a funkcionális. Mindegyik irányzathoz számos elmélet és iskola tartozik, továbbá az irányzatok között nem mindig éles a határ, vannak átmeneti jellegű elméletek és leírások.

A hagyományos nyelvleírás az újgrammatikus és a SAUSSURE-féle strukturalista nyelvelmélet szintézise. A hagyományos besoroló nyelvtan szerint a nyelvi tudás közösségi jellegű, a SAUSSURE-féle *langue*-on (a nyelvi rendszeren) alapul, az egyén mintegy ki van szolgáltatva a készen kapott rendszernek. Elmélete a nyelvi kategóriák adott, teljes rendszerének a felismerése és bemutatása. A kategóriák közötti viszony meghatározó típusa az alá- és mellérendeltség. E nyelvtan hatóköre a fonológia, a morfológia és a szintaxis, egyes változataiban a lexikológia és a stilsztika. Általánosítási elve a kategóriába való besoroláson nyugszik. Normafojalma a helyesség, szerkezete az építőkocka-elven nyugszik, időbelisége a szinkronia és diakronia teljes szétválasztásán alapul, az adatolás a filológiai (klasszikus irodalmi és történeti) és saját adatok felhasználásával történik. A hagyományos nyelvtan kategóriákat nevez meg (elsősorban a régi latin grammatikák rendszerére alapozva, a SAUSSURE által kidolgozott paradigmikus rendszerekben elhelyezve), ezeket röviden definiálja, főképp a kategóriák egymáshoz kapcsolódásának típusai szerint, az alárendelés és a mellérendelés viszonyaiban. A példányokat felcímkézi, s voltaképpen ez a felcímkézés, a besorolás a hozzá tartozó definícióval a magyarázat. E nyelvtantípus a szöveget a legmagasabb nyelvi szintnek tekinti, amely a mondat szintre következik. A szöveg mondatokból áll össze: „A nyelvhasználatban feltétlenül, tehát kötelezően megjelenik a nyilatkozat [’a mondat beszédbeli megfelelője’] [...] a legkisebb szöveg egyetlen nyilatkozatból áll” (LENGYEL 2000: 32.; l. még SZATHMÁRI 1996: 29).

A formális nyelvleírás szerint a nyelvi tudás genetikailag kódolt, az elmébe a születéskor már „behuzalozott” univerzális grammatika, amely minden emberben azonos. Ennek a nyelvi tudásnak a központi eleme a nyelvi kompetencia, amely a szintaktikailag jól formált mondatok létrehozásának és felismerésének, valamint a szintaktikailag rosszul formált mondatok elutasításának a képessége (vö. CHOMSKY 2006: 173–186; PINKER 1999: 13–23; RADFORD 1988: 17–23). A formális nyelv-

vészet legerjedtebb megvalósulása a generatív grammatika. Kidolgozója, NOAM CHOMSKY elválasztja egymástól a mondat szintaktikai és szemantikai struktúráját, és azt hirdeti, hogy a szintaktikai jólformáltság független a mondat jelentésétől, vagyis lehet szintaktikailag jólformált mondat a jelentésében értelmetlen szerkezet.

A formális nyelvészet elmélete alapvetően deduktív axiomatikus, a priori rendszer. Hatóköre a szintaxis, morfológia, fonológia (többnyire kiegészítve a pragmatikával), ebben a sorrendben, moduláris jelleggel, vagyis az egyes területek modulok egymástól eltérő saját működési szabályokkal, a szintaxissal a középpontban. A pragmatika egyfajta kiegészítés, amely FREGE-féle elvvel nem magyarázható mondatjelentések leírásához szükséges, bizonyos típusú mondatok esetében, de nem teljes értékű része a rendszernek. Az általánosítás elve a megjósolhatóság deduktív alapon: a szintaktikailag jólformált mondatok maradéktalanul megjósolhatók a nyelvtan szabályai révén, a természettudományos levezetések mintájára. A formális nyelvészetben a norma a grammatikai jólformáltság, a grammatika szerkezetének fő elve a konstituencia és a modularitás, felépítésére az építőkockaelv jellemző. A formális nyelvtudomány az autonóm szintaxis elvére épít, ezért a szöveg e keretben nem tárgya a nyelveírásnak. Ismeretes, hogy mások mellett VAN DIJK (1972) generatív szövegelmélettel próbálkozott, ez azonban nem hozott átütő eredményt. PETŐFI formális TeSWeST-modellje (PETŐFI 1978) más irányban tájékozódott, ez a szemiotikai kiindulás keretében nyelvészeti-logikai szemantikai jellegű integrált formális elmélet, amely a beszédaktus-elméletet és a Montague-nyelvtant tekinti alapjának, és később funkcionális irányban is tájékozódott.

A funkcionális nyelvészet alapvetően a biológiai alapú humán adaptáció, a környezeti alapú megismerés és a triadikus figyelmi jelenet kognitív bázisára építi használati alapú nyelvtanait (vö. GIVÓN 2001, 2002; LANGACKER 1987; TOMASELLO 2002, 2008; TOMASELLO ed. 1998; TALMY 2000; DELANCEY 2001; LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008). Ebben az irányzatban a nyelvi tudás tanult, szerzett ismeret, az absztrakció, sematizáció, kategorizáció, szimbolizálás képességei alapján. Az elmélet a használati alapú nyelvtant tételezi, elmélet és empiria egységéből kiindulva. Hatóköre a szemantika, fonológia, morfológia, szintaxis, pragmatika (tágabban a szövegtan, stilisztika, szociolingvisztika) tartományaira terjed ki, a zárójelben felsoroltak részleges beépítésével. Az általánosítás prototípusúhatások alapján történik, a szélső megoldások háritásával. A funkcionális nyelvészet normafogalma az adekvátság, szerkezete hálózatalvú, időbeliségét a szinkronia és a diakronia összekapcsolása jellemzi, adatolása (intuíción és introspekción alapuló, de nem abszolutizált) saját és korpuszadatok felhasználásával történik.

A funkcionális nyelvészet elméleti alapozása legtömörebben az epigenezis kategóriájával nevezhető meg (I. SINHA 2009). A funkcionális elméletek a biológiai és a kulturális evolúció párhuzamos, egymástól elválaszthatatlan folyamatait tételezik a kommunikáció kialakulásának és továbbfejlődésének feltételeként. A nyelvet részben egyetemes, részben kultúraspecifikus humán jelenségnek tekintik (DIRVEN – WOLF – POLZENHAGEN 2007). A funkcionális nyelvészet nem axiomatikus és deduktív, elutasítja a természettudomány a priori analitikus alapjait. Nem kauzálisan vezet vissza nyelvi struktúrákat biológiai alapú struktúrákra, nem a viselkedés külső és a kogníció belső dualizmusa a kiinduló alap.

Ennek megfelelően a funkcionális irányzatú nyelveírások alapelvei a következők. A nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét. A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban. A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés elsődleges, a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek.

A funkcionális irányzatú nyelveírások a szöveget olyan nyelvi produktumnak tekintik, amelynek létrehozásában és megértésében a kisebb nyelvi szerkezetekre jellemző kognitív elvek érvényesülnek (például a séma és megvalósulás viszonya, az előtér – háttér megkülönböztetés, a figyelemirányítás, a konstruálás; ezek grammatikai jellemzőire l. TOLCSVAI NAGY 2013: 152–157, 161–165). A szöveg létrehozásakor és megértésekor séma és megvalósulás viszonya a szerkezet műveleti jellegén alapul, vagyis azon, hogy a szöveg időben megvalósuló dinamikus nyelvi produktum. Ennek az irányzatnak a nyelveírásai mindinkább a szöveget és annak kontextuális körülményeit tekintik kiinduló közegnek, amely közeg befolyásolja a mondat grammatikai és szemantikai szerkezetét. Az ebből az elméleti keretből szemlélt kategorizáció és szövegalkotás vagy -megértés adja a szövegtipológia leíró keretét, amely összhangban áll a mindennapi nyelvi tevékenység során előhívott „népi”, intuitív szövegtípus-ismeretekkel.

3. A kategorizáció. A szövegtipológia kategorizációs műveletekkel alakítható ki. A tudományos leírásban a beszélők gyakorlati tudásában megnyilvánuló „népi”, intuitív kategorizáció rendszerét fel kell deríteni és be kell dolgozni a korábbi tárgyiasító ismeretekbe, hiszen a mindennapi helyzetekben a népi, gyakorlati típusismeretek lépnek működésbe. A kategorizáció kétféle alaptípusával analóg viszonyban a szövegek kategóriáit, típusait is két archetipikus módon lehet megközelíteni. Az egyik a tudományos kritériumok szerinti besorolás, a másik a „népi” kategorizáció, vagyis a spontán beszélők intuitív nyelvtipológiai ismereteinek rendszere. A kettő viszonya mereven elkülönülhet vagy akár közelíthet is egymáshoz a leírásban.

A klasszikus filozófia, tudományfilozófia és az ezekhez kapcsolódó nyelv-tudomány szerint a kategóriák meghatározásának a következő feltételei vannak (vö. EYSENCK–KEANE 1997: 268–276; TAYLOR 1991: 22–24; LAKOFF 1987: 5–154; KIEFER 2000: 92–119; KERTÉSZ 2001):

1. a kategóriák szükséges és elégséges feltételek alapján határozódnak meg,
2. a tulajdonságok binárisak (vagy megvannak a példányban vagy nincsenek),
3. a kategóriába tartozás igen vagy nem kérdése,
4. a kategóriáknak pontos határaik vannak,
5. a kategóriák minden tagja egyenrangú,
6. az alárendelt fogalom a fölérendelt kategória minden tulajdonságával rendelkezik.

A mindennapi megismerés során azonban gyakran lehet tapasztalni, hogy nem így kategorizálunk. Ismeretes, hogy a tudományos állatrendszertan és a min-

dennapi tapasztalaton alapuló állatmegnevezésekben megnyilvánuló kategorizáció nem feltétlenül egyezik, sőt a mindennapi besorolás kultúránként változó lehet. Például a *denevér* régi népi elnevezése *bőregér* (bár a denevér nem rágcsáló), ugyanakkor a tudományos rendszerezés is használja egyes denevérfajták megnevezésére a *nagy repülőkutya*, *kis repülőkutya* kifejezést, sőt a rágcsálók között megkülönbözteti a *földikutya* családját.

A tapasztalati alapú mindennapi megismerés nem a priori, nem szükséges és elégséges feltételekkel dolgozik, legalábbis nem mindig. Az 1970-es évek kognitív pszichológiai kutatásai kiderítették, hogy a világ megismerésében a prototípuselvként megfogalmazott elméleti képességek kiemelkedő szerepet játszanak. Erre a nem tudományos, „népi” megismerésre a következők jellemzők (I. ROSCH 1977; EYSENCK–KEANE 1997: 280–287; TAYLOR 1991; GEERAERTS 1997: 10–22; LAKOFF 1987: 5–154; LANGACKER 1987: 16–17; KIEFER 2000: 92–119):

1. a kategóriába felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be példányok;
2. a besorolás fő elve a családi hasonlóság, az egyes tulajdonságok nyálábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
3. a kategóriába sorolás fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
4. a kategóriák körvonalai nem határozottak, egymást átfedhetik.

A kategóriákba tehát addig sorol be valaki valamit, amíg annak valami okát látja, azaz olyan tulajdonságot fedez fel a dologban, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati alapú. A kategória központi példányai általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, míg a szélső példányok kevesebb tulajdonsággal rendelkeznek. A kategória tartalmazhat prototipikus példányt (ez minden tulajdonságnak megfelel), vagy legjobb példányt (ebben az esetben a prototípus helye üres). A kategóriák nem egyetlen séma szerint jellemezhetők: egyes kategóriákban jobban érvényesül a fokozatosság (ilyen például a MADÁR), más kategóriákban a centrum–periféria elv helyett inkább a sugaras elrendezés érvényesül (ilyen az APA). Kognitív pszichológiai kísérletek azt jelzik, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik.

A klasszikus filozófiai kategorizáció rendszere azt feltételezi, hogy a kategóriák a megismerő embertől függetlenül léteznek, kimerítő leírásuk alapos felderítő tevékenység eredménye lehet. A prototípushatásoknak kitett kategorizáció humán perspektíván alapul. A világ dolgainak elkülönítésében és megnevezésében ez a nézőpont kivált jelentős, hiszen a madarakat, gyümölcsöket vagy éppen a dolgokat, a szövegeket a beszélők, a tevékeny emberek nem teljességükben látják át, hanem a tapasztalataik hatókörén belül. Ezek a tapasztalatok természetesen összeadódnak egy-egy közösségen, kultúrán belül, ám nem feltétlenül valamilyen egyetemes tudományfilozófia elvei szerint konvencionálódnak, hanem a megismerés általános sémái mentén. És miközben a szövegek típusait olyan nem szigorúan nyelvi tényezők is alakítják, mint a kommunikációs színtér (vagyis a tipikus beszédhelyzet), a beszélőtársak közötti társas viszonyok, beállítódások és célok, elvárások, továbbá

figyelmi és emlékezeti korlátok, aközben a szövegek és a szövegtípusok mégis ember által létrehozott produktumok, amelyek történetileg változnak, valamint egyes szövegtípusok kihálnak, mások újként keletkeznek. A szövegtipológia humán történeti jelenség, amelyet az emberi megismerés prototípushatásai megkerülhetetlenül érintenek. Ez az érintettség a nyelvhasználat alapvető jellegéből adódik, abból hogy az emberi beszéd a mindennapi megismerésben kapja motivációit, és nem elvont tudományos tárgyasításokban (például taxonómiákban).

4. A szöveg mibenléte. A szöveg mint egészelvű séma körülírása nélkül nem lehet szövegtipológiáról beszélni. A szöveg nyelvtudományi megközelítése éppúgy sokféle, ahogy a nyelv leírásai is számosak. A szöveg nyelvtudományi modellezései nem választhatók le egyértelműen egyes nem nyelvészeti, de ahhoz közel álló elméletektől. Például az etnometodológiai vagy diskurzuselemzési szövegleírások átfedésben állnak a nyelvtudományi nézőpontokkal. Ugyanez érvényes az irodalmi műfaj-tipológia és a nyelvtudományi szövegtan viszonyára. A szövegnek és a szövegek rendszerének komplex volta indokoltá teszi a korábban egymástól szigorúan elválasztott leírások szintézisét vagy annak megkísérlését.

A szöveg lényegét az 1960-as évektől kezdve meghatározta az a nézet, amely szerint a nyelvészeti szövegmagyarázatot a nyelvről és a világról való ismeretek összetett képletében lehet megadni, hiszen a szövegben a nyelvi és a világról való ismeretek összekapcsolódnak. E munkálatokban nagy hatással volt a beszédaktus-elmélet, a pragmatika, a szociolingvisztika és a strukturalizmus nyelvészeti és irodalomelméleti eredményei az 1950-es, 60-as években. Az elmúlt jó fél évszázadban mindezek nyomán több szövegmagyarázat-típust dolgoztak ki. Ebből három típust emelek ki (a szövegtan történetét e tanulmány keretében nem lehet- séges áttekinteni):

1. A szövegmagyarázat a nyelv nyelvtana felől közelíti a szöveget, és azt hozzá kapcsolatba a nem nyelvi összetevőkkel. Ekkor egyfajta moduláris modell készül a szövegről, amelyben a mondattani, jelentéstani és pragmatikai jellemzők külön-külön kapják meg szövegtani leírásukat. Itt a hagyományos, a strukturalista/strukturális és generatív mondattan adja a fő elméleti keretet és módszertant.

2. A szövegmagyarázat a szöveg kommunikációs és kognitív összetettsége felől indul ki, és az eleve összetettként feltételezett egység összetevőit veszi sorra különböző szempontok szerint. Ekkor inkább valamilyen funkcionális holista modell készül a szövegről, amelyben az egyes nyelvi kifejezések (ekképp a nyelvtani kategóriák) a szövegtani, mondattani és morfológiai funkciók összhangjában, szoros összefüggésükben kapják meg szövegtani leírásukat, mindig jelentéstani alapon. Ekkor a szöveg modellje vagy hálózatos vagy partitúra jellegű, mindkét esetben dinamikus módon. A hálózatos szövegmodell a szövegben előhívott fogalmi összefüggéseket egy metaforikus térben kiterjesztődő rendszerben mutatja be, a partitúramodell a szöveget elsősorban időben dinamikus folyamatként képezi le.

3. A szövegmagyarázat a beszédhelyzet pragmatikai szempontjait egy szövegtipológiában elrendezve közelíti meg a szöveget. E szövegmodellekben a szöveggel történő cselekvés módjai állnak előtérben.

Az alábbiakban azt a funkcionális, kognitív alapú szövegmodellt foglalom össze, amelyet ma a legautentikusabbnak ismerek.

A korai szövegtenok alaki szintaxis-megközelítéseinek az egyik fő tanulsága a „mondaton túlmutató” nyelvi elemek vizsgálatának hasznossága. A funkcionális keretben azonban nem az alaki jelölők (a pusztá struktúra) leírása a döntő, hanem a nyelvi kifejezések szemantikai és alaki kettősségének szimbolikus struktúrája, funkcióival együtt. Amennyiben így közelítjük meg a szöveg koherenciátényezőit, azt láthatjuk, hogy nem szintaktikailag és retorikailag teljes mondatok (*sentence*) láncszerűen egymáshoz kapcsolódó rendje adja a szöveg nyelvi lényegét, hanem a tagmondatokba (*clause*) szétkonstruált egyszerű és összetett jelenelemeknek az alapvető összetevői. A jelenetet kifejező mondat (*tagmondat, clause*) a jelenet szereplőit és a közöttük lezajló időbeli folyamatot megnevezi valamilyen formában. A prototipikus szöveg vagy szövegrészlet általában egy vagy néhány szereplőről hosszabb távon mond valamit, vagyis egy szereplőt (egy dolgot) fogalmilag kifejt, részletez valamely perspektívából. Ez eredményezi a dologfolytonosságot, vagyis azt, hogy több mondaton keresztül ugyanazon egy dologról van szó, ugyanaz a dolog áll a figyelem középpontjában. Ugyanakkor az egy dolog, egy szereplő több mondatbeli fogalmi kidolgozása minden egyes tagmondatban újabb jelenetben valósul meg; ugyanazt az információt ugyanarról a dologról többször egymás után nem szokás elmondani. Tehát az egy szereplővel kapcsolatos időbeli folyamatok, vagyis események nem ismétlődnek, az események, folyamatok különböznek egymástól, de egyúttal össze is függnék. A szöveg másik alapvető összetevője az eseménykontiguum.

A szöveg (szövegrészlet) koherenciájának az alaptényezője a dologfolytonosság (ugyanarról a szereplőről van szó több mondaton keresztül) és az eseményegymásrakövetkezés (eseménykontiguum: ugyanazzal a szereplővel különböző események történnek). Ez két alaptényező, a szereplő(k) és az esemény csak részben függ grammatikailag mondatszerkezetektől, részben éppen a mondatoktól függetlenül mutatkozik meg koherenciát adó jelentőségük. Ezt mutatta ki HALLIDAY – HASAN (1976), még a kognitív szemantikai alapozás megléte előtt, de a „kapcsolóelemek” mondattól részben függetlenedő szemantikájának hangsúlyozásával. Az így alapszinten kibontakozó koherencia-rendszert lehet hálózatos módon leírni (erre tett kísérletet BEAUGRANDE–DRESSLER 1981), vagy a partitúramodelllel (I. TOLCSVAI NAGY 2001). Megjegyzendő, hogy a két alaptényező esetében is érvényesülnek a prototípushatások: számos szövegtípusban nem játszik meghatározó szerepet az esemény-egymásrakövetkezés vagy (főltehetőleg kisebb mértékben) a dologfolytonosság.

A koherencia két alaptényezője felől közelíthető meg a szöveg funkcionális keretben, a mindenkori beszélőtársak nézőpontjából. Onnan, ahonnan a beszélők megismerik a szövegeket, ahonnan saját tapasztalataik létrejönnek saját és mások szövegei révén.

A szöveg mindig valamilyen nyelvi interakció középponti összetevője, amelyet a beszélő létrehoz, a hallgató megért. A beszélő vagy hallgató nyelvi és szövegre vonatkozó tudása egyszerre szerkezeti (strukturális) és műveleti (procedurális), s mindkét tudásfajta érvényesül az alkotáskor és a megértéskor (a hosszú

távú és a rövid távú emlékezet működésének segítségével). Eszerint a beszélő és a hallgató a szöveget fel tudja dolgozni a beérkező információk összetett soraként (műveleti jelleggel), és át tudja látni teljes struktúráként (szerkezeti jelleggel), vagyis a szöveget a megalkotásban és a megértés folyamatában főképp elemek párhuzamos és egymásra következő elrendezéseként fogja föl (amelyeket a sorrendi helyzettől függetlenül is egymásra vonatkoztat e folyamatban), míg a teljes szöveg ismeretében az átfogó, lényegi összefüggésekre összpontosít, így tudja a szöveget megérteni. Mindennek következtében a szöveggel mind alkotója, mind befogadója több formában találkozhat. Ezek közül nyelvészeti szövegtani szempontból a következő három fontos:

1. A szöveg fizikai megvalósulása (beszélt, írott, nyomtatott, képernyőn megjelenő, mindegyik különböző szerkezetekben).
2. A szöveg műveleti feldolgozása, azaz a szöveg észlelése és befogadása közben elvégzett megértő műveletek sora, melyekben a nyelvi kifejezések és szerkezetek, valamint azok viszonyai feldolgozódnak. E művelet sorján jön létre a szöveg on-line (műveleti) szerkezete.
3. A szöveg összetett konceptuális szerkezetének a feldolgozása, amely a szöveg lényegi tartalmát reprezentálja. E szerkezet, a szöveg konszolidált (összevont) szerkezete a szöveg műveleti feldolgozása során alakul ki.

A szövegről mint összetett nyelvi produktumról és produkcióról csak e három szempont együttes figyelembevételével lehet leírást adni. A nyelvészeti szövegtanok korábban a második formára összpontosítottak úgy, hogy a feldolgozó műveleteket kimerevített nyelvi szerkezetekben írták le, a strukturalizmus eredeti elméletének megfelelően. Ám a szöveg befogadója nem feltétlenül emlékszik a szöveg összes korábbi nyelvi szerkezeti összetevőjére a befogadás későbbi szakaszaiban, a legfontosabb szereplőkre, eseményekre és viszonyokra viszont egy összesítő fogalmi hálóban igen. Nyelvtudományi tekintetben elsősorban a második és harmadik forma a lényeges.

A dologfolytonosság és az eseménykontiguum ebben a tapasztalati rendszerben kapja meg középponti szerepét. A dologmegnevezések folytonossága és megszakíthatósága a koreferencia-kapcsolatokban valósul meg. A folyamatok, események egymásra következésében más jellegű viszonyok működnek, főképp az igék által aktivált forgatókönyvek egymáshoz kapcsolódásában. Az ekképp számon tartható koherenciátényezők fő jellemzői a következők (vö. KNOTT–SANDERS–OBERLANDER 2002; SANDERS–SPOOREN 2007; SANDERS–SCHILPEROORT–SPOOREN eds. 2001; LANGACKER 2000; TOLCSVAI NAGY 2001, 2016):

1. egy prototipikus szövegrészletben egy a figyelem középpontjában álló dologról több tagmondatban is megkonstruál ismeretet a beszélő, a fontos dolgok megnevezése ismétlődik,
2. egy prototipikus szövegrészletben a figyelem középpontjában álló dologgal kapcsolatban eltérő események említődnek, az események megnevezése nem ismétlődik,

3. a dolgok megnevezései tudáskereteket, az események megnevezései forgatókönyveket hívnak elő a kontextushoz és kotextushoz illesztett aktuális jelen-tésen túl,

4. a szövegben egymást követő mondatokban a dologmegnevezés folytonos-sága és az eseménymegnevezések kontiguuma a tudáskeretek és forgatókönyvek aktuális konceptuális összefüggésein, a megnyitott mentális terek hálózatán alapul,

5. a fogalmi hálózat dinamikus, a szöveg műveleti szerkezetében előre ha-ladva, a korábbi részekre épülve, kumuláló jellegű konstruálással és változó tar-talmú figyelemirányítással (folytonossággal vagy váltással) alakul a szöveg fo-lyamán.

A szövegeket a befogadás, a megértés során egy nagyjából előre haladó, de párhuzamos műveleteket és visszacsatolásokat magában foglaló műveletsorban dolgozzuk fel. E feldolgozás a szöveg elemi vagy összetett szövegtani összetevő-inek a megértéséből áll. A szorosabban vett szövegtani műveletek azokra a nyelvi kifejezésekre és szerkezetekre, valamint azok viszonyaira irányulnak, amelyek a szöveg általános koherenciája szempontjából fontosak. E műveletsor nyomán jön létre a szöveg on-line (műveleti) szerkezete, amely a nyelvtudományi bemutatás-ban a dinamikus műveleteknek a típus szerinti leíró kivetítése. A koherencia rész-ben szerkezeti jellegű jelenség, amely a szöveg különböző szintjein kapcsolatokat hoz létre, részben folyamat jellegű jelenség, amennyiben a szöveglétrehozásban és a megértésben mutatkozik meg.

A műveleti szerkezet szövegtípustól független tényezője a koreferencia (a dologfolytonosság jelölője), elsősorban a figyelem előterében álló dologentitás (szövegtopik) többszöri említésével, illetve a koreferencia megszakításával és új szövegtopik megnevezésével. Az eseménykontiguum folytonosan változó forgató-könyvek aktiválásából áll össze. Az így kialakuló szövegrészlet mindig valamilyen beszélői nézőpontoszerkezetben dolgozódik ki, meghatározott körülményjelölők és kontextualizálók közegében, tér- és időviszonyok rendszerében. Ekképp alakulnak ki a monologikus szövegekben a bekezdések, a dialógusokban a paratónusok (a be-kezdéshez hasonló tematikai egységek, amelyek akár több fordulóból is állhatnak).

A partitúra jelleg ezen a szinten mutatkozik meg: a szereplők, a velük kap-csolatos időbeli folyamatok, a körülmények és a kontextualizáló elemek együtte-sen, egymással időben párhuzamosan konstruálódnak meg a beszélő által, illetve értődnek meg a hallgató feldolgozási műveleteiben. Mindegyik említett tényező egy-egy „szólam”, mint egy zeneműben, amelynek megvan a saját maga rendje, egyúttal pedig kapcsolódik a megfelelő helyeken (a feldolgozás idejében) más elemekhez. Az ekképp elvégzett beszélői és hallgatói mentális műveletek (például egy dolog két egymást követő koreferens említése vagy a szereplővel kapcsolatos, két egymást követő, egymással összefüggő esemény megnevezése) nem feltétle-nül tudatosul, a feldolgozás végrehajtásának megtörténte ellenére.

Ugyanakkor mind a koreferencia, mind az eseménykontiguum olyan együtt-állásokban is megvalósulhat, amelyeknek már szövegtipológiai jelentőségük van, tehát szövegtípusok jellemzőivé válhatnak (például a történetelbeszélés és a leírás közötti különbségekben).

A szöveg partitúrájának feldolgozása során válik a beszélőtársak számára ismertté a szöveg egészét átfogó fő jellemzők sora, például a téma vagy a szöveg általános belső szerkezete (a szerkezeti részek; az elemi strukturális szempontok: rövideg–hosszúság, egyszerűség–bonyolultság, linearitás–hierarchia; a szöveg monologikus, dialogikus vagy polilogikus jellege).

Másrészt a szöveg partitúrájának feldolgozása során áll össze a szöveg összegző értelemszerkezete, vagyis a szöveg összetett konceptuális szerkezetének a feldolgozása, amely a szöveg lényegi tartalmát reprezentálja. Az összevont szerkezet a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen összetett reprezentációban való elrendezése. A szöveg értelemszerkezetének az általános lényege a következő: a szövegbeli legfontosabb szereplők azonosítása, szövegbeli perspektívált fogalmi kidolgozásuk a közöttük levő viszonyok, velük kapcsolatos események és körülmények hálózatos elrendezésében. Ez az elrendezés a szövegek legnagyobb részénél a hallgató elméjében történik meg, kisebb részénél kifejtett értelmezést kap, általában nyelvi formában, például mindennapi, tudományos (szövegtani, irodalomtörténeti, teológiai, hermeneutikai), jogi feldolgozó keretekben. A szöveg összevont szerkezete, értelme a szöveg belső összefüggésrendszerének, műveleti sorainak a viszonylag állandó szerkezetté alakított formája. A szöveg összevont szerkezete a szövegbeli kifejtett nyelvi és kifejtetlen egységek lineáris észleléséből és a tudással kapcsolatba hozva azok hierarchikus feldolgozásából áll össze.

A műveleti feldolgozás, az ebből összeálló összegző szerkezet és a szöveg fizikai megnyilvánulása fő jellemzői adják a szövegek közötti különbséget, ezáltal a hasonló szövegek típusokba, kategóriákba sorolhatóságának az alapját, a mindennapi beszélők számára. Az ekképp kialakított sémák egyúttal cselekvési minták is. A szövegtipológiai sémák egyrészt a mindennapi cselekvéssémákhoz kapcsolódnak, másrészt a szöveg általános szövegalkotói és megértési sémájához. És az így létrejövő, illetve egy közösség, kultúra konvencióiban és gyakorlatában fenntartott tipológia a szövegtipológia alapja.

5. Szövegtipológiai következtetések. Több jellegzetes szövegtipológiai modell, tipologizálás módszer lett kidolgozva a nyelvtudományi szövegtan eddigi történetében. Ezek részletes áttekintése meghaladja a jelen tanulmány keretét (l. HEINEMANN 2000a, 2000b; l. továbbá a BRINKER – ANTOS – HEINEMANN – SAGER eds. 2000. teljes kötetét). Néhány fontos modellre érdemes a figyelmet irányítani.

A korai szövegtipológiai eljárások egyike egyes jól felismerhető szövegjellemzők mátrixának a felállítása, és a tulajdonságok meglétének vagy hiányának a bejelölése. VATER (1992) osztályozta is a szövegfajta-osztályozás kritériumainak típusait. Vannak kritériumok 1. a tárgy és a cél szerint (pl. OOMEN 1972); 2. a szövegben előforduló részszövegek típusa szerint (pl. GÜLICH–RAIBLE 1977); 3. kommunikációorientált szempontok szerint (pl. SANDIG 1972; HELBIG 1975; ERMERT 1979). E tipologizálási rendszerek általában egy fő tulajdonságtípust emelnek ki, és azt részletezik, míg másokat háttérben hagynak.

A szövegtípusok elkülönítésének igen régi eljárása a szöveg szerkezetének leírása. A szöveg szerkezete ebben az értelemben vehikulum szintjén felismerhető szövegrészek lineáris egymásra következése. Ennek legkorábbi és igen hatásos vál-

tozatát az ókori retorika dolgozta ki a szónoki beszéd előíró bemutatásával, a beszéd megtervezésének és kidolgozásának egymásra következő szakaszolásával. Ebből származik az iskolai nyelvtanok, fogalmazástanítási módszerek, iskolai retorikák és stilisztikák leegyszerűsítő hármastagolása, amelyet a kézikönyvek, iskolai nyelvtanok és egyes szövegtanok is hajlamosak kiterjeszteni minden szövegtípusra. E szemléletmód korlátoltsága hiába nyilvánvaló, mégis hatásos, miközben a spontán, beszélt, élőnyelvi szövegek, főképp a párbeszéd teljes körét kizárja a bemutatásból.

A kimerevített, a létrehozás és a megértés – többek között időbeli – folyamatától függetlenített szövegszerkezet-értelmezés prototipikus változatát a strukturalizmus termelte ki. JAKOBSON nevezetes Baudelaire-elemzése ezt a statikusan kivetített struktúramodellt viszi tökélyre (vö. JAKOBSON 1969).

Árnyaltabb és dinamikusabb modellt állított föl VAN DIJK a hírszöveg leírásában (l. VAN DIJK 1988). Az ágrajzos szerkezeti modell a közvetlen összetevős elemzésen alapul, melynek a szöveg esetében a szuperstruktúra (a szöveget egybefogó makropozíció) a kiinduló összetevője. A szerkezeti egységek itt azonban nem grammatikai vagy fonológiai megfelelések, hanem funkcionális szövegrészek (például cím, összefoglalás, történet, háttér, reakciók).

BEAUGRANDE–DRESSLER (2000, eredetileg 1981) az aktivált fogalmak hálózatait modellálja a fogalmak közötti fogalmi kapcsolatokkal együtt, és ezeknek jellegzetes együttállásaiból von el archetipikus szerveződési típusokat. Így különítik el az elbeszélő, leíró és érvelő szövegtípusokat (valójában szövegszerveződési módokat). Ez a megközelítés tekintetbe veszi a szöveg létrehozásának és megértésének feldolgozásának műveleti jellegét.

A főntebb röviden vázolt funkcionális kognitív szövegleírás a szövegek típusait csakis komplex megközelítéssel tartja vizsgálhatónak. Ekképp a szöveg fizikai megnyilvánulása (vehikuluma), műveleti szerkezete és összegző szerkezete egyaránt tényező egy szöveg típus szerinti besorolásában. A beszélő és a hallgató a szövegek feldolgozásában egyszerre tekinti a szöveget alulról fölfelé és felülről lefelé építkező produkciónak, vagy egyszerre végez mentális műveleteket az aktuális szövegrészen időben előre haladva, a partitúra belső viszonyait feldolgozva, és az egész szövegre mint egységre, mint tervezett vagy elvárt teljes sematikus struktúrára.

A szövegtipológia, vagyis a szövegtípusok rendszere beszélői nézőpontból olyan hálózat, amelynek dinamikus rendszerében két egymásba érő sűrűsödési tartomány azonosítható. Az egyik ilyen tartomány középpontjában a spontán, beszélt párbeszéd áll, a másik tartomány középpontjában a tervezett (ellenőrzött), írott monológ. A szövegtípusok ehhez a két archetípushoz viszonyulnak, lényegében még felderítetlen módon. A szövegtípusok idealizált sémák a beszélő tudásában, amely sémákat a beszélők a mindenkori kontextushoz, beszélő szándékhoz és hallgatói elvárásokhoz igazítanak. A szövegtípusok idealizált sémái tartalmazák e cselekvésértékek fő jellemzőit.

A kerekasztal-konferencia címében szereplő műfaj vs. szövegtípus szembenállás vagy kettősség vagy fogalompár (az eltérő értelmezésekben) az itt vázolt funkcionális kognitív magyarázat szerint nem áll fenn (a kettősségre l. SANDIG 1986; KOCSÁNY 2002; HÁMORI 2006). Ugyanis a szöveg műveleti szerkezete, valamint további, itt nem tárgyalt tényezők (főképp a beszédhelyzethez igazítás)

magukban foglalják a nyelvi tevékenység mint cselekvés társadalmilag érvényes, normatív, konvencionált módjait, azok nem kívülről rakódnak rá a típus szűkebben vett nyelvi jellemzőire. A szöveg nem válik le megvalósulásának tipikus körülményeiről a beszélő tudásában, a szöveg természetes közege, vagyis prototipikus kontextusa része a szövegtípus fogalmának.

6. Összefoglalás. A tanulmányban a mellett érveltem, hogy a szövegtipológia komplex kutatást igényel, melynek során figyelembe kell venni az alkalmazott nyelvelmélet, a kategorizációs elv és a szövegmagyarázat szempontjait. A nyelvtudományi szövegtan e tényezők mentén eltérő szövegtipológiákat állított fel – pontosabban azoknak részleges változatait dolgozta ki. A funkcionális kognitív megközelítés a beszélőtársak perspektívájából indul ki, a közös jelentésképzés cselekedetéből, amelynek kontextuális tényezői vannak. Ez az összetett, dinamikus, időben történő kontextuális nyelvi tevékenység elsősorban a szöveg műveleti szerkezetében („partitúrájában”) konstruálódik meg, amelynek kerete a szöveg vehikuluma és eredménye a szöveg összegző szerkezete (értelemstruktúrája). A szövegtípusok e tényezők mentén azonosíthatók a leírásban, mert a beszélők e tényezők szerint ismerik föl és alkalmazzák az erre vonatkozó, sémákban tárolt tudásukat.

Kulcsszók: kategorizáció, műveleti szerkezet, nyelvelmélet, szöveg, szövegtan, szövegtipológia.

Hivatkozott irodalom

- DE BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN – WOLFGANG U. DRESSLER 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina, Budapest.
- BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN F. eds. 2000. *Text und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 16. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- CHOMSKY, NOAM 2006. *Language and mind*. Cambridge University Press, Cambridge.
- DELANCEY, SCOTT 2001. *On Functionalism*. LSA Summer Institute, Santa Barbara. <http://darkwing.uoregon.edu/~delancey/sb/LECT01.htm> (2017. 07. 25.)
- VAN DIJK, TEUN A. 1972. *Some Aspects of Text Grammars*. The Hague, Mouton.
- VAN DIJK, TEUN A. 1988. *News as Discourse*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale.
- DIRVEN, RENÉ – WOLF, HANS-GEORG – POLZENHAGEN, FRANK 2007. Cognitive Linguistics and Cultural Studies. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 1203–1221.
- ERMERT, KARL 1979. Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation. Niemeyer, Tübingen.
- EYSENCK, MICHAEL W. – KEANE, MARK T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- GEERAERTS, DIRK 1997. *Diachronic Prototype Semantics. A Contribution to Historical Lexicology*. Clarendon Press, Oxford.

- GIVÓN, TALMY 2001. *Syntax. An introduction. Revised edition.* John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- GIVÓN, TALMY 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures.* John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- GÜLICH, ELISABETH – RAIBLE, WOLFGANG 1977. *Linguistische Textmodelle.* W. Fink, München.
- HALLIDAY, M. A. K. – HASAN, RUQUAYA 1976. *Cohesion in English.* Longman, London.
- HÁMORI ÁGNES 2006. A társalgási műfajokról. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok.* Tinta Kiadó, Budapest. 157–181.
- HEINEMANN, WOLFGANG 2000a. Textsorte – Textmuster – Texttyp. In: BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN F. eds., *Text und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung.* Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 16. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1: 507–523.
- HEINEMANN, WOLFGANG 2000b. Aspekte der Textsortendifferenzierung. In: BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN F. eds., *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung.* Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 16. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1: 523–546.
- HELBIG, GERHARD 1975. Zu Problemen der linguistischen Beschreibung des Dialogs im Deutschen. *Deutsch als Fremdsprache* 12: 65–80.
- JAKOBSON, ROMAN 1969. Egy Baudelaire-vers mikroszkopikus elemzése. In: UŐ, *Hang – jel – vers.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 278–301.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2001. *Nyelvészet és tudományelmélet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2000. *Jelentésemélet.* Corvina, Budapest.
- KNOTT, ALISTER – SANDERS, TED – OBERLANDER, JAN 2002. Levels of representation in discourse relations. *Cognitive Linguistics* 12/3: 197–209.
- KOCSÁNY PIROSKA 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés. A mondás mint szövegtípus.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22. 17–58.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things.* The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar 1. Theoretical Prerequisites.* Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12/2: 143–188.
- LENGYEL KLÁRA 2000. A nyelvi egységek színteződése. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 24–33.
- OOMEN, URSULA 1972. Systemtheorie der Texte. *Folia Linguistica* 5: 12–34.
- PINKER, STEVEN 1999. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex, Budapest.
- RADFORD, ANDREW 1988. *Transformational grammar: a first course.* Cambridge University Press, Cambridge.

- ROSCHE, ELEANOR 1977. Human Categorization. In: WARREN, NEIL ed., *Studies in Cross-Cultural Psychology* 1. Academic Press, London. 1–49.
- SANDERS, TED – SPOOREN, WILBERT 2007. Discourse and Text Structure. In: Geeraerts, Dirk, Cuyckens, Hubert eds, *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 916–941.
- SANDERS, TED – SCHILPEROORT, JOOST – SPOOREN, WILBERT eds. 2001. *Text Representation. Linguistic and psycholinguistic aspects*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- SANDIG, BARBARA 1972. Zur Differenzierung gebrauchssprachlicher Textsorten im Deutschen. In: GÜLICH, ELISABETH – RAIBLE, WOLFGANG Hg., *Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht*. Athenäum Verlag, Frankfurt. 113–124.
- SANDIG, BARBARA 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. De Gruyter, Berlin – New York.
- SINHA, CHRIS 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: EVANS, VYVYAN – POURCEL, STÉPHANIE eds., *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 289–309.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1996. A funkcionális stilsztika megalapozása. In: UŐ szerk., *Hol tart ma a stilsztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TALMY, LEONARD 2000. *Toward a cognitive semantics*. The MIT Press, Cambridge.
- TAYLOR, JOHN R. 1991. *Linguistic Categorization*. Clarendon Press, Oxford.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2016. Topikfolytonosság és eseménykontiguum a szövegben. *Officina Textologica* 19: 59–73.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL ed. 1998. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Lawrence Erlbaum, Mahwah.

Prototype effects and categorization in discourse typology

The paper discusses the theoretical and methodological issues of discourse typology from a linguistic perspective. It argues that discourse typology is dependent on the factors of linguistic theory, ways of linguistic text description, and categorization. The functional cognitive theoretical framework offers a complex approach towards text types, starting out from the features of the on-line structure (musical “score”) of the text, from the viewpoint of the interlocutors.

Keywords: categorization, linguistic theory, discourse, on-line structure, text linguistics, discourse typology.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra

Esti Kornél és a beégés

Megjegyzések a műfajiság pragmatikai vonatkozásaihoz*

„egyetlen ember sincsen, aki elsőként beszélne,
elsőül törné meg a mindenség örök hallgatását”
(BAHTYIN 1988: 254)

1. Bevezetés. Ha a szövegtípus és a műfaj fogalmának, illetőleg a két fogalom viszonyának értelmezéséről folyó szakmai diskurzusba kívánunk belépni, a téma összetettségét szem előtt tartva, érdemes óvatosan és ugyanakkor kellő egyértelműséggel kijelölni a céljainkat.

E tanulmány nem a szövegtípus és a műfaj fogalmi viszonyát tematizálja. E tekintetben osztja KOCSÁNY PIROSKA álláspontját, amely szerint „a mindennapi nyelvhasználat szövegtípusai és az irodalmi műfajok egyformán kétarcú jelenségek, amennyiben egyfelől megragadhatók jelenvaló voltukban, struktúrájukban, sajátosságaikban, másfelől egyúttal mind létrejöttükben, mind a folyamatos használatban, elválaszthatatlanul történeti kategóriák is. [...] A szövegtípusok (Textsorte) besorolhatók az irodalmi műfajok mellé” (KOCSÁNY 2002: 59).¹ A szövegtípust és a műfajt tehát lényegüket tekintve azonos fogalmakként kezeli, és inkább utóbbi terminust részesíti előnyben, legyen szó akár mindennapi, akár irodalmi diskurzusokról (l. ehhez még SIMON 2017).

A tanulmány ugyanakkor némi távolságot is tart a műfajok szövegnyelvészeti, szövegtani kiindulópontú megközelítéseitől (l. azokhoz pl. KOCSÁNY 1989, 2002, 2006; TOLCSVAI NAGY 2001, 2006; valamint vö. SIMON 2017). A műfajiság vonatkozásában elsősorban a funkcionális kognitív pragmatika perspektíváját érvényesíti (l. összefoglalóan TÁTRAI 2011, 2017). Ezzel nem csak arra kíván rámutatni, hogy a funkcionális kognitív pragmatika szempontjai, illetve fogalmi jól hasznosíthatók a szövegtipológiai kutatásokban. MIHAIL BAHTYINNAK (1988) a beszédműfajokkal kapcsolatos koncepciójára reflektálva arra is fel kívánja hívni a figyelmet, hogy a műfaj lényegi fogalom lehet a pragmatikai kutatások számára is.

A tanulmány a műfajokat (szövegtípusokat) a kommunikációs igények adaptív kielégítését megcélzó konstruálás keretében (LANGACKER 2008: 55–89; TOLCSVAI NAGY 2013: 129–168), a típus és megvalósulás kölcsönviszonyára alapozva egyfelől diszkurzív kategóriákként, másfelől diszkurzív sémákként értelmezi. Az értelmezés adekvátsága mellett pedig két rövid esettanulmány tanulságaival érvel. Az egyikben

* A tanulmány az OTKA 100717 sz. (Funkcionális nyelvészeti kutatás) pályázat támogatásával készült. Köszönet illeti a tanulmány két lektorát, DOMONKOSI ÁGNESZT és SIMON GÁBORT a rendkívül alapos és hasznos véleményükért.

¹ A német *Textsorte* szövegtípusként történő azonosítása okoz némi terminológiai zavart, bizonytalanságot (vö. a *szövegfajta* terminussal), ám ennek sem a szisztematikus feltárását, sem az orvoslását nem tűzi ki célul a tanulmány.

Kosztolányi Esti Kornéljának, a másikon a Beégésem története című internetes topik narratíváinak a műfajtságát problematizálja. E vizsgálatok természetesen nem a regény, illetve a beégésről szóló történet műfajának átfogó bemutatására vállalkoznak. Csupán azt tűzik ki célul, hogy a műfajtság szempontjából lényeginek tartható, pragmatikai szempontból egyértelműen releváns aspektusokra hívják fel a figyelmet.

2. A funkcionális kognitív pragmatika perspektívája. A rendszert és a használatot egymás kölcsönös feltételezettségében szemlélő funkcionális kognitív nyelvészet a pragmatika egyik alapvető feladatáé azt jelöli ki, hogy részletező leírását adja annak a társas megismerő tevékenységnek, amelyben az emberek nyelvi szimbólumokat, konstrukciókat alkalmaznak (l. részletesen TÁTRAI 2011, 2017). A funkcionális kognitív pragmatika tehát a nyelvhasználatot a kognitív és a szociokulturális feltételek kölcsönviszonya felöl közelíti meg, azt nyelvi szimbólumokat alkalmazó, társas megismerő tevékenységként értelmezi, és a nyelvi megismerés társas, diszkurzív alapjainak lényegi szerepére hívja fel a figyelmet. Ebből következően többek között nemcsak azt emeli ki, hogy a jelentés fogalmi konstruálással jár együtt, hanem egyúttal azt is hangsúlyozza, hogy a konstruálás a mindenkori kommunikációs igények adaptív kielégítését célozza meg (l. CROFT 2009: 413–414; vö. még VERSCHUEREN 1999).

A funkcionális kognitív pragmatika – a fentieköl közel sem függetlenül – alapvető feladatának tartja továbbá, hogy a nyelvi szimbólumoknak, konstrukcióknak a jelentésképzésben betöltött szerepét diszkurzív, kontextuális megvalósulások felöl mutassa be. A konstruálás ugyanis a típusok és a megvalósulások dinamikus viszonyrendszerét feltételezi (l. részletesen LANGACKER 2008: 55–89; TOLCSVAI NAGY 2013: 160–165). A pragmatika típus és megvalósulás kölcsönviszonyának fontosságára jellemzően az utóbbiböl kiindulva mutat rá. Kérdésfeltevésének középpontjában a kontextusfüggő, dinamikus jelentésképzés összetett problémája áll, annak leírására vállalkozik. Mivel a nyelvi szimbólumok alkalmazásán alapuló jelentésképzést diskurzusok (szövegek)² keretében megvalósuló interszubjektív aktusként értelmezi, lényegi fogalomként kezeli magát a diskurzust (szöveget) is.

A funkcionális kognitív pragmatika nézőpontjából a diskurzusok olyan közös figyelmi jelenetek, amelyek résztvevői – a megnyilatkozó(k) és a befogadó(k) – a másik figyelmének nyelvi szimbólumokkal történő irányításával, illetve követésével konstruktívan hozzájárulnak a referenciális jelenetek (világbeli események, történések, állapotok) együttes feldolgozásához. A diskurzus tehát beszédfolyamatként nyer értelmezést, amelynek résztvevői egy közös figyelmi jelenet keretében nyelvi szimbólumok segítségével koherensen összekapcsolható jelentéseket alakítanak ki együttesen, és ezzel megosztják a világgal kapcsolatos tapasztalataikat, összehangolják a közös cselekvéseiket, továbbá a személyközi kapcsolataikat is bonyolítják (l. TÁTRAI 2011: 29–35, 2017; vö. még TOMASELLO 2002; valamint SIMON 2014: 93–109). A diskurzusok ugyanakkor nem csupán a grammatikai

² A tanulmány – a gondolatmenet egyszerűbb követhetősége érdekében – a diskurzus és a szöveg fogalmát, ahogy ebböl kifolyólag a diskurzustípus és a szövegtípus fogalmát is, szinonimaként kezeli (vö. TOLCSVAI NAGY 2001; ettöl eltérő terminushasználatra, a szöveg fogalmának szűkebb értelmezésére l. TÁTRAI 2011).

konstrukciók típusainak a megvalósulásaihoz adnak közeget. A diskurzusok maguk is típusok megvalósulásai, illetve típusok kialakulásának kezdeményezői. Mindez pedig a műfajiság pragmatikai relevanciájára irányítja a figyelmet.

3. A beszédműfajok bahtyini koncepciójának perspektivikussága. A fentiekből nyilvánvaló, hogy a diskurzusok és a diskurzustípusok (műfajok) viszonyának leírásában is jól kiaknázható a típus és megvalósulás dinamikus kölcsönviszonya. MIHAIL BAHTYIN klasszikus, 1953-ban közismertté vált tanulmányában mindez a következőképpen kap megfogalmazást: „A beszélő mindenekelőtt meghatározott beszédműfaj kiválasztásával valósítja meg szándékait. E kiválasztás során az adott beszédközeg sajátosságai, a tárgyi-értelmi (tematikus) elgondolások, a konkrét beszédhelyzet, a benne részt vevő személyek összetétele stb. játsszák a meghatározó szerepet. A továbbiakban a beszélő szándéka, valamennyi egyéni és szubjektív elemével együtt, a választott műfajhoz idomul és alkalmazkodik” (BAHTYIN 1988: 261). A bahtyini teória tehát azokkal a szövegtípológiai koncepciókkal rokonítható, amelyek a beszélőközösségek által intuitív módon számon tartott és működtetett szövegtípusokkal mint a nyelvi tevékenység természetes, reális kategóriáival számolnak (l. erre KOCSÁNY 1989, 2002: 52–56). A bahtyini teória így a szövegtípusok normatív, azaz normarendszerként történő megközelítését (l. erről TOLCSVAI NAGY 2001: 331–338) valósítja meg azzal, hogy a szövegtípusokat egyfelől tudásként, másfelől készítő erőként értelmezi az adott közösségekben folyó társas jelentésképzésekben. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a beszédműfajok ismerete determinálná a diskurzusok megvalósulását. Egyfelől a típusok kialakítását az egymáshoz hasonlóként felismert konkrét diszkurzív megvalósulások kezdeményezik. Másfelől a konkrét megvalósulások azzal, hogy jóváhagyják, vagy éppen azzal, hogy nem, illetve nem teljesen hagyják jóvá a típust, vissza is hatnak rá. Előbbi esetben megerősítik, utóbbi esetben pedig módosítanak rajta. A beszédműfajok bahtyini koncepcióját tehát a funkcionális kognitív megközelítésekkel rokonítja, hogy – bár annak részletező bemutatását nem adja – típus és megvalósulás dinamikus kölcsönviszonyát tételezi.

A bahtyini koncepciónak azonban vannak olyan további jellemzői is, amelyek ugyancsak izgalmasak a szövegtípusokat természetes diszkurzív kategóriaként, illetve sémaként értelmező felfogások számára. BAHTYIN elképzelésének következetesen funkcionális jellegét mutatja, hogy a beszédműfajoknak (tipikus megnyilatkozásoknak) hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonít a nyelv működésében, mint a nyelvi formáknak (tipikus grammatikai konstrukcióknak): „A nyelvi formák és a megnyilatkozások tipikus formái, azaz a beszédműfajok együttesen és elválaszthatatlanul épülnek be tudatunkba és nyelvhasználatunkba. A beütdes megtanulása nem más, mint a megnyilatkozások felépítésének elsajátítása (ugyanis megnyilatkozásokban, nem pedig mondatokban vagy szavakban beszélünk)” (BAHTYIN 1988: 261). Az idézett részből az is kitűnik, hogy BAHTYIN a beszédműfaj fogalmát nem közvetlenül a diskurzusokra (szövegekre), hanem a megnyilatkozásokra (az egy beszélőhöz köthető folyamatos közlésekre) vonatkoztatja. Így például a beszédműfajról nem a mindennapi társalgás, hanem annak replikái (fordulói) kapcsán beszél. A funkcionális kognitív pragmatika fogalmi keretében ezt úgy

fogalmazhatjuk újra, hogy a műfajtságot nem annyira a diskurzusokkal mint közös figyelmi jelenetekkel, hanem inkább az azok keretében zajló megnyilatkozásokkal mint figyelemirányítási eseményekkel összefüggésben tárgyalja (l. ehhez TÁTRAI 2011: 68–74, 2017; vö. még VERSCHUEREN 1999: 113–146). Ez szintén a bahtyini koncepció eredendően funkcionális jellegét mutatja azáltal, hogy a nyelvet a nyelvi tevékenységet folytató emberek (azaz beszélők) kiindulópontjából kívánja leírni.

A bahtyini teória mindamelllett a több és az egy megnyilatkozásból álló diskurzusok következetes megkülönböztetésével a protoszövegek (protodiskurzusok) szisztematikus pragmatikai leírásának is alapjául szolgál (vö. TOLCSVAI NAGY 2008). A több megnyilatkozást tartalmazó, ún. dialogikus diskurzusok és az egy megnyilatkozásból álló ún. monologikus diskurzusok – további jellegadó tulajdonságokkal (szóbeliség/írásbeliség, közvetlenség/közvetettség, spontaneitás/tervezettség, műfaji kodifikátlanság/kodifikáltság) jellemezhető – protodiskurzusokként funkcionálnak (l. TÁTRAI 2011: 74–80). Előbbire a mindennapi beszélgetések, utóbbira az irodalmi (szépirodalmi, tudományos, hivatalos, publicisztikai) szövegek szolgáltatnak prototipikus példákat. A bahtyini teória szerint mindazonáltal a befogadóra történő beállítódás, az így értett „dialogicitás” a megnyilatkozás jellegadó ismérve, legyen szó akár egy társalgás egy fordulójáról, akár egy regényről. Ennélfogva az egy megnyilatkozásból álló irodalmi szövegek is a megértés válaszára számítanak a másik résztvevő(k)től, azaz feltételezik a közös figyelem működését.

A megnyilatkozás fogalmára alapozó bahtyini koncepciónak további fontos hozadéka a nyelvi érintkezés feltételei között közvetlenül kialakuló elsődleges (egyszerű) beszédműfajok, valamint az azokat magukba gyűjtő, feldolgozó, átalakító másodlagos (összetett) beszédműfajok megkülönböztetése: „Az irodalmi műfajok döntő többsége másodlagos, összetett műfaj, amelynek alkotóelemei a legkülönfélébb elsődleges műfajok (dialógusreplikák, köznapi elbeszélések, levelek, naplók, jegyzőkönyvek stb.) transzformációi” (BAHTYIN 1988: 278, l. még 247–248). A beszédműfajok koncepciója tehát kiterjed az irodalmi műfajok mellett a mindennapiakra is. Az elsődleges beszédműfajok fontosságának elismerése azonban nem jelenti azok primátusát a magyarázatban. Az elsődleges beszédműfajok ugyan a másodlagos beszédműfajok alapjául szolgálnak, ám sajátosságaik nem vezethetők le egyszerűen azokból, azokhoz képest ugyanis emergens, új minőségként funkcionálnak.

4. A műfajok mint diszkurzív kategóriák és mint diszkurzív sémák. A funkcionális kognitív nyelvészet felfogása szerint a konstruálásban a megvalósulásokkal kölcsönviszonyt fenntartó típusok kategóriákként, illetve sémákként írhatók le. A fizikai világ testi megtapasztalásában gyökerező, abból kibontakozó sematizáció és kategorizáció – mint absztrakción alapuló, alapvető jelentőségű reprezentációs eljárások – általánosságban is kulcsszerepet játszik a nyelvi tevékenységgel együtt zajló dinamikus jelentésképzés interszubjektív folyamatában (l. ehhez TÁTRAI 2011: 25–29, 2017).³ A sémák és kategóriák ekkor a diskurzus résztvevőinek közös tudásaként aktiválódnak. Így a diskurzustípusokat, műfajokat sem cél-

³ A kategorizációnak itt a szűkebb, prototípuselvre alapozó értelmezése jelenik meg. Mindamelllett létezik a kategorizációnak olyan tágabb értelmezése is, amely különbséget tesz a prototípuselvű és a sémaalapú kategorizáció között (l. TAYLOR 1995; vö. még SIMON 2014: 131–144).

szerű zárt kategóriákként értelmezni, hanem sokkal inkább nyitott, prototípuselvű elvárási rendszerekként, amelyeknek szintén vannak prototipikusabb és kevésbé prototipikus példányai (l. erre TOLCSVAI NAGY 2001: 331–338, 2006: 70–75). A műfajok (diskurzustípusok) ugyanakkor nemcsak prototípuselvű kategóriákként értelmezhetők, hanem emellett sémákként is. Olyan diszkurzív sémákként, amelyek létrejöttét konkrét diskurzusok feldolgozásai idézik elő, és amelyek aktiválását konkrét diskurzusok feldolgozásai követelik meg. A műfajok – mint a sémák általában (l. ehhez LANGACKER 1987: 130; TOLCSVAI NAGY 2013: 151–169) – úgy jönnek létre, hogy az megtapasztalt aktuális diskurzusok szerkezeti különbségeitől eltekintünk, és csak a közös pontokat hagyjuk meg, illetve azokat magasabb absztrakciós szinten fogalmazzuk újra. Ennek következtében a műfajok, mint a sémák általában, sokkal kevésbé részletesek, illetve részletezettek, mint azok a konkrét tapasztalatok, amelyek előidéztek őket. Továbbá a műfajok mint sémák együtt előforduló jellemzőket tartalmazó egészes struktúrák: ha egy részletüket felidézzük, aktiválódik az egész séma. A diszkurzív sémaként értett műfajok ennél fogva olyan generikus struktúrák, amelyek a régi tapasztalatok alapján az új információk feldolgozását segítik (a műfajok sémaként történő értelmezésére l. még SIMON 2017: 159–163).

A fentebb mondottak alkalmazhatósága mellett két rövid esettanulmány tanulságaival érvelek. Egyfelől egy klasszikus narratív irodalmi műfajt – egy jellegzetes másodlagos beszédműfajt (BAHTYIN 1988: 247) –, a regényt mutatom be nyitott, prototípuselvű diszkurzív kategóriaként. Mégpedig olyan módon, hogy Kosztolányi Dezső Esti Kornél című, 1933-ban megjelent könyvének regényként való értelmezése mellett hozok érveket a mű paratextusainak mint kontextualizációs utasításoknak a vizsgálatán keresztül (l. TÁTRAI 2004). Másfelől a Beégésem története című internetes topik 200 hozzászólásának kvalitatív vizsgálatával a beégésről szóló történetnek mint mindennapi társalgási műfajnak az internetes topik keretében megjelenő narratív sémáját, illetve sémáit teszem reflexió tárgyává (l. LACZKÓ–TÁTRAI 2017). Ahogy erről már szó esett, a vizsgálatok nem arra vállalkoznak, hogy a regény, illetve a beégésről szóló történet vagy az azokból építkező internetes topik műfaját átfogó módon bemutassák, illetőleg kimerítően leírják. A rövid esettanulmányok csupán azt a célt tűzik maguk elé, hogy a műfajiság szempontjából lényeginek tartható, pragmatikai szempontból egyértelműen releváns aspektusokra, illetve az adott aspektusok vizsgálatából adódó egyes elméleti, illetőleg módszertani következményekre felhívják a figyelmet.

4.1. Az Esti Kornél mint nem prototipikus regény. Ha a műfajokra és köztük a regényre úgy tekintünk mint a nyelvi tevékenység során létrejövő, illetve működő diszkurzív kategóriákra, akkor az adott műfajhoz tartozás, illetve műfajba sorolás a tipikalitás, illetve a fokozatosság kérdéseként jelenik meg. A műfajok ebből a kiindulópontból ugyanis nyitott, prototípuselvű elvárásrendszerekként nyernek értelmet és értelmezést (vö. TOLCSVAI NAGY 2001: 335–336). A mai olvasók számára a prototipikus regények leginkább a 19. századi realista regények, illetve az azok sémáját követő regények (például ifjúsági regények vagy ponyvaregények). A regénnyel kapcsolatos elvárásainkat ugyanis manapság is az jellemzi, hogy viszonyító rendszerünk centrumában azok a regények állnak, amelyek idő- és tér-

szemlélete a folytonosságra épül, az események egységes és összefüggő ok-okozati láncot alkotnak, és az eseményekről általában megtörténésük sorrendjében tudósítanak (vö. pl. BEZECZKY 2003: 189–90). Az Esti Kornél kapcsán tehát nem az a kérdés, hogy tekinthető-e prototipikus regénynek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a mű egyes fejezetei között nem beszélhetünk szoros temporális és kauzális kapcsolatról. A kérdés inkább úgy vetődik fel, hogy vajon akkor termékenyebb-e az értelmezésünk, ha az Esti Kornélt regényként, pontosabban a regénnyel kapcsolatos műfaji elvárásaink felől olvassuk, vagy akkor, ha egy másik műfaji kategóriához, a novellaciklushoz viszonyítjuk, és a művet csupán „novellafüzérnek” tartva, annak egyes fejezeteit önálló novellákként értelmezzük (vö. a műfajiság proaktív felfogásával, SIMON 2017: 147–150). Utóbbinak nagy hagyománya van a magyar olvasóközösség tagjai között. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy az avatott olvasók számára közhírt: Kosztolányi az 1920-as évek végétől kezdődően számos olyan – Esti Kornélról szóló – novellát jelentetett meg, amelyek szövegei később az Esti Kornél fejezeteiben kerültek új kontextusba. Továbbá 1936-ban megjelent a szintén Esti-történeteket tartalmazó Esti Kornél kalandjai. Amíg azonban az Esti Kornél kalandjai kielégíti a novellaciklussal kapcsolatos elvárásainkat (tematikusan összetartozó, de önálló címmel rendelkező, így az önálló szövegiség igényével fellépő novellákat tartalmaz), addig az Esti Kornél számozott fejezetekre történő osztása, illetve e fejezetek címei láttán a regényszerűség meghaladását (SZEGEDY-MASZÁK 2007) érdemes a regénnyel kapcsolatos elvárásokra reflektálva megtenni.

A műfaji elvárások érvényesítése, illetve az ahhoz való reflexív viszonyulás szempontjából érdemes számításba venni azokat a konvencionális megoldásokat, amelyek orientálják az olvasót az adott szöveg vagy szövegek műfaji besorolását illetően. Ilyen konvenciókként működnek az olyan paratextusok, mint a szerző neve, a cím, az alcímek, fejezetcímek, az előszók és utószók, tartalomjegyzékek, nem is beszélve a konkrét műfajmegjelölésekről (l. GENETTE 1996). Az Esti Kornél belső címlapján a szerző neve és a cím után azonban hiába keressük a *regény* vagy a *novellafüzér* paratextust. Ám a fejezetcímek mégiscsak műfajjelölő funkciót töltenek be. E paratextusokat ugyanis olyan kontextualizációs utasításokként (l. ehhez TÁTRAI 2017) értelmezhetjük, amelyek a pikareszk regény sémáját aktiválhatják, legalábbis azoknál, akik rendelkeznek az ezzel kapcsolatos, relevánsnak tűnő háttérismeretekkel. Már a számozott fejezetek is arról tanúskodnak, hogy a fejezetekben lévő narratívák egy nagyobb egész részei, így nem önállóan, hanem egy nagyobb egység keretében, annak részeként, egymással szoros dialogikus viszonyban értelmezhetők igazán adekvátan. Ám a regényként történő értelmezésben a fejezetcímekben található rövid tartalmi összefoglalások (pl. *Első fejezet, melyben az író bemutatja és leleplezi Esti Kornélt, e könyv egyetlen hőst*) ugyancsak döntő szerepet játszanak. Ilyen jellegű paratextusok találhatóak ugyanis például a Don Quijote, a Lazarillo de Tormes, a Gil Blas, a Tom Jones vagy a Candide című regényekben, amelyek mindannyian szorosan kötődnek a pikareszk regény hagyományához (és emellett ugyanúgy névcímük van, amely ugyancsak inkább a regényekre jellemző megoldás). E tanulmány – jellegénél fogva – nem vállalhatja fel az Esti Kornél egyéb pikareszk jellemzőinek a szisztematikus elemzését, a pikareszk regények kontextusában történő értelmezését és az abból adódó

következtetések levonását, csupán a regényként történő értelmezés relevanciája mellett érvel ennek a lehetőségnek a felvillantásával. Ez a lehetőség azért is izgalmas, mert a pikareszk regény hagyományához való reflexív viszonyulás nemcsak az Esti Kornélt, hanem – az Esti Kornél kalandjaihoz hasonlóan – a novellaciklus konvencióit követő Krúdy-művet, a Szindbád ifjúságát (1925) is jellemzi, amelyet egyébiránt maga Krúdy, de Kosztolányi is regényként említ némelykor (erről bővebben l. TÁTRAI 2004: 88–89). Továbbá érdemes megjegyezni azt is, hogy a pikareszk regény hagyományához való reflexív viszonyulás az ugyancsak kortárs Rejtő Jenő regényei kapcsán is felvethetőnek tűnik.

Az Esti Kornél nem prototipikus regényként való olvashatósága mellett azonban nem csak a fejezetcímekkel lehet érvelni. Az Első fejezetből kibontakozó kerettörténet ugyancsak olyan kontextualizációs utasításként értelmezhető, amely a regénnyel kapcsolatos elvárások érvényesítésének relevanciájára hívja fel a figyelmet (Kosztolányi 1936: 19–20):

(1) – Szóval útirajz lesz? – firtattam. – Vagy életrajz?

– Egyik sem.

– Regény?

– Isten ments. Minden regény így kezdődik: „Egy fiatalember ment a sötét utcán, feltűrt gallérral.” Aztán kiderül, hogy ez a feltűrt gallérú fiatalember a regényhős. Érdekcsigázás. Borzalmas.

– Hát mi lesz?

– Mind a három együtt. Útirajz, melyben elmesélem, hol szerettem volna utazni, regényes életrajz, melyben arról is számot adok, hogy a hős hány-szor halt meg álmában. Egyet azonban kikötök. Össze ne csirizeld holmi bárgyú mesével. Maradjon minden annak, ami költőhöz illik: töredéknek.

Ahogy az (1)-ből is látható, a kerettörténetben, amely lényegét tekintve a fiktív narratív szituációt objektiválja, a regény műfaji jellemzői is reflexió tárgyává válnak. Esti nem kíván regényt – legalábbis prototipikus regényt – írni, de a regény bizonyos műfaji jellemzőit – más műfajok (l. *útirajz*, *életrajz*), sőt más műnem (vö. *ami költőhöz illik: töredéknek*) bizonyos jellemzőivel keverve – mégiscsak kívánatosnak tartja. A kikötését pedig (*Össze ne csirizeld holmi bárgyú mesével*) végképp nehéz nem ironikusan értelmezni, hiszen az *Első fejezet, melyben az író bemutatja és leleplezi Esti Kornélt, e könyv egyetlen hőst*, éppen az elkerülni vágyott tevékenységet valósítja meg. Általánosságban pedig az mondható, hogy az Esti Kornél, mint a regény egy nem prototipikus példánya, lehetőséget ad az olvasónak arra, hogy reflexió tárgyává tegye a regénnyel kapcsolatos elvárásait, és így a műfaji kategória megváltozását kezdeményezze, amelynek értelmében egy regény állhat akár „töredék”-ekből is.

4.2. A Beégésem története narratív sémái. Amíg a regény egy klasszikus irodalmi műfaj, addig a tematikus topik, amelynek a Beégésem története⁴ az egyik megvalósulása, egy internet közvetítette diskurzustípus (l. LACZKÓ–TÁTRAI 2015a, 2015b, 2017; az internet közvetítette diskurzusokról átfogóan l. pl. HERRING 2001;

⁴ <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821> (2017. 08. 23.)

a vonatkozó újabb magyar kutatásokhoz l. még pl. DOMONKOSI 2012; HÁMORI 2012). Annyiban azonban hasonlít a regényre, hogy a bahtyini értelemben egyaránt másodlagos beszédműfajokként értelmezhetők, amelyek a „kulturális érintkezés magasabb szintjein [...] mintegy eljártsszák a beszédkapcsolatok elsődleges színterén élő legkülönbözőbb formákat” (BAHTYIN 1988: 278). Az Esti Kornél a kerettörténetet követően a címszereplő szóbeli történetmeséléseit ágyazza magába, az egyes fejezetek azokat idézik, néhol egyenes, néhol szabad függő módon (l. erről részletesen TÁTRAI 1997). A Beégésem története pedig – mint számítógép közvetítette tematikus topik – szintén egy elsődleges, társalgási narratív műfajt, a beégésről szóló mindennapi történetelbeszélést építi magába, az jellegadó alkotóelemeként jelenik meg. Ám amíg a regény egy – igaz, meglehetősen összetett – megnyilatkozásként értelmezhető, addig a tematikus topik olyan megnyilatkozásegyüttesként (TÁTRAI 2011: 69–74), amelyben az egyes hozzászólások önálló megnyilatkozásokként funkcionálnak.

- (2) Széleskörű tapasztalat, hogy személytelenül az ember sokkal könnyebben beszél számára kellemetlen dolgokról is, sokkal hajlamosabb az öniróniára. Nos, ez a témakör igazolhatja a fenti véleményt. Arra kérek ugyanis minden ide látogatót, osszátok meg a többiekkel éleetek legnagyobb leégéseinek történetét, amikor tényleg ott álltatok megszégyenülve, és mindenki rajtatok röhögött. Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori!

A (2)-ben a topikindító hozzászólás olvasható, az ezt követő hozzászólások beégésekről szóló történeteket mesélnek el, illetve esetenként azokra reflektálnak. A topik felvezetéseként a (2) egy, a hétköznapi társalgási színtereken nem is feltétlenül nevesített történettípust tesz reflektálttá, kifejtve az ehhez kapcsolódó leglényegesebbnek vélt elvárásokat. Annak empirikus vizsgálatához, hogy az elsődleges beszédműfajként értett társalgási műfaj sémája mennyiben és miképpen transzformálódik a másodlagos beszédműfajként értett internetes tematikus topikban (l. pl. a személyesség, illetve a személytelenség kérdését), a beégéstörténetek társalgásbeli megvalósulásainak korpuszalapú vizsgálatára lenne szükség. Ám beégésről szóló társalgási narratívákat tartalmazó korpusz jelenleg nem áll a rendelkezésünkre.

A LACZKÓ KRISZTINÁVAL közös kutatásunkban a tematikus topikba ágyazódó beégéstörténetek narratív sémáit is megvizsgáltuk (LACZKÓ–TÁTRAI 2017). Abból indultunk ki, hogy a történetek létrehozása és befogadása azon alapul, hogy a résztvevők hogyan képesek megkonstruálni a) a történetek szereplőinek fizikai és társas világát, amelyben az események és a történések nyomon követhetők; továbbá hogyan képesek megalkotni ehhez kapcsolódóan b) a történetek szereplőinek a mentális világát, amelyben a szereplők dinamikus alakuló tudati beállítódásai követhetők nyomon. A 200 hozzászólást tartalmazó minta 216 történetelbeszélésének kvalitatív elemzésén alapuló vizsgálat azt az eredményt hozta, hogy a beégéstörténetek esetében – ahogy az a mentális feldolgozást implikáló elnevezés alapján várható is volt – a mentális világ szerveződése mutat műfajspecifikus vonásokat. A beégéstörténeteknek a mentális világ sajátos szerveződésén alapuló, az alapján kikövetkeztetett narratív sémája természetesen nem

azonos a műfajjal. A műfaj átfogó vizsgálata további kutatásokat igényel, itt csupán a műfaj egyik jellegadó aspektusáról esik szó.

A kvalitatív elemzések eredményeként a beéegésekről szóló történetek általános narratív sémája a következőképpen volt vázolható:

- a) A központi szereplő (jellemzően az elbeszélő én) egy eseményt, amelynek aktív részese volt, úgy él meg, hogy abban ő nevétségessé vált más szereplők előtt

A 216 narratíva közül 13 olyat találtunk, amely egyértelműen megállapíthatóan nem volt a fenti séma megvalósulásaként értelmezhető. Ezek közül négy esetben maguk a történetmondók is reflektáltak arra, hogy nem beéegésről szóló történetet osztottak meg (*inkább hülyeség, nem éégés; Nem éégés, inkább sztori; nem beéégés; [az előzőhöz kapcsolódva] ilyet mi is csináltunk*). Annak ellenére, hogy a műfaji elvárásokra történő reflexiók nem jelentek meg nagy számban, és az ezzel kapcsolatos egyezkedés sem került előtérbe, az így megmaradt 203 narratívára is nagyfokú heterogenitás volt jellemző. Az elemzések azt mutatták, hogy a beéégés megkonstruálása többféle specifikus narratív sémához igazodhat. Az alábbiakban csak a sémákat és megvalósulásaik tendenciákat jelző számarányait közlöm (a szemléltető példákhoz l. LACZKÓ–TÁTRAI 2017).

A beéégéstörténetek nagyszámú megvalósulást (59-et a 216-ból) mutató, centrálisnak várt altípusa az úgynevezett „bénázás” volt, amelynek sémája a következő:

- b) A központi szereplőnek (aki jellemzően az elbeszélő én) nem sikerül az elvárásoknak megfelelően végrehajtania egy cselekvést, és ezzel nevétségessé válik mások és önmaga előtt.

Azonban nem a „bénázás”-ból volt a legtöbb, hanem az ún. „tévedésem vígjátéka”-ból (108 a 216-ból), amely nem közvetlenül egy – a szereplők fizikai és társas világban zajló – inadekvát cselekvést, hanem egy – a szereplők mentális világában zajló – tudati folyamatot, egy téves értelmezést helyezett a középpontba. A „tévedésem vígjátéka” sémája a következő:

- c) A központi szereplő (jellemzően az elbeszélő én) nem adekvátan interpretál egy adott szituációt, és az ebből következő cselekvése nevétségessé teszi őt mások előtt, amellyel ő maga is szembesül.

Viszonylag magas számban (21 megvalósulással) képviseltették még magukat az ún. „kvázi lebukások”, ahol a téves interpretáció szintén központi elem volt. A „kvázi-lebukás” sémája a következő:

- d) Más szereplő vagy szereplők interpretálnak nem adekvát módon egy szituációt, amiben a központi szereplő (jellemzően az elbeszélő én) nevétségessé tűnik föl.

A fentiekén kívül még három, magát csak néhány megvalósulással képviseltető séma volt elkülöníthető. A „valódi lebukás” (e) – 5 megvalósulással, a „gyerekszaj-történet” (f) – 7 megvalósulással, illetve az „átverés” (g) – csupán 2 megvalósulással:

- e) A központi szereplő úgy válik nevetségessé, hogy mások rajtakapják egy részükről negatívan értékelt cselekvésen.
- f) Egy gyerek – a felnőttek elvárásaitól eltérően értelmezve egy szituációt – olyan információt oszt meg másokkal, amely kellemetlen a szülője számára.
- g) Mások olyan szituációt idéznek elő, amelyben cselekedve a központi szereplő nevetségessé válik mások és önmaga előtt.

Az alacsony előfordulásokat azzal magyaráztuk, hogy ezeket az utóbb ismertett sémákat megvalósító történetek a beégésnek nem a prototipikus esetei. Ugyanis a lebukásról, az átverésről szóló történetek, ahogy a gyerekszaj-történetek is, értelmezhetők olyan módon is, hogy azok a beégés műfajával rokon – azzal szoros kapcsolatban álló, azzal átfedésben lévő – más társalgási narratív műfajok megvalósulásai. A beégéstörténetek narratív sémáira vonatkozó kutatás mindazonáltal csupán a további kutatások kvalitatív megalapozását, illetve hipotézisek felállítását célozta meg. Az azonban láthatóvá vált belőle, hogy nemcsak az olyan irodalmi narratív műfajok leírása jelent nagy kihívást a kutatók számára, mint a regényé, hanem az olyan társalgási narratív műfajok leírása is, mint a beégéstörténeté. Utóbbi esetben nem annyira a diszkurzív séma összetettsége, hanem sokkal inkább a műfaji elvárások kismértékű kodifikáltsága, és ehhez kapcsolódóan a rokon műfajoktól való nem egyértelmű megkülönböztethetőség jelenik meg jellegadó tulajdonságként. Ezzel összefüggésben az is megállapítható, hogy amíg a műfaji elvárások nagyobb mértékű kodifikáltságával jellemezhető irodalmi műfajok esetében egyértelműbben eldönthető, hogy mi működik alapszintű műfaji kategóriaként (vö. regény – pika-reszk regény – epika), addig a kisebb mértékű kodifikáltsággal rendelkező társalgási műfajok e tekintetben is nagyobb rugalmasságot mutatnak (vö. beégésről szóló történet – bénázásról szóló történet – vicces történet) (l. TÁTRAI 2008).

4. Összegzés. E rövid tanulmány nem problémákat kívánt megoldani a műfajiság pragmatikai vonatkozásait illetően. Csupán e tekintetben lényeginek tartható kérdéseket kívánt újrafogalmazni, és megválaszolásukhoz relevánsnak tűnő szempontokat adni a funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából. Ennek érdekében leginkább annak bemutatására fókuszált, hogy a típus és megvalósulás dinamikus kölcsönviszonyának tételezése hogyan alkalmazható a műfajoknak mint diszkurzív kategóriáknak, illetve sémáknak a működésében. Legyen szó akár az irodalmi műfajokról, köztük a regényről, akár az internet közvetítette műfajokról, köztük a tematikus topikról, akár a társalgási műfajokról, köztük a beégéstörténetről.

Kulcsszók: szövegtípus, műfaj, beszédműfajok, diszkurzív kategóriák, diszkurzív sémák, funkcionális kognitív pragmatika.

Hivatkozott irodalom

- BAHTYIN, MIHAIL 1988. A beszéd műfajai. In: KANYÓ ZOLTÁN – SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 246–280.
- BEZECZKY GÁBOR 2003. Az elbeszélésciklus poétikája. *Literatura* 29: 185–198.
- CROFT, WILLIAM 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: EVANS, VYVYAN – POURCEL, STEPHANIE eds., *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam. 395–420. <https://doi.org/10.1075/hcp.24.25cro>
- DOMONKOSI ÁGNES 2012. Önstillizáció. önstratégia, átértékelődő stílusminták. Egy személyes blog főbb stilisztikai sajátosságai. In: TÁTRAI – TOLCSVAI NAGY szerk. 2012: 191–222.
- GENETTE, GÉRARD 1996. Transztextualitás. *Helikon* 42: 82–90.
- HÁMORI ÁGNES 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni?” – Stílus, személyesség és egyezkedés az interneten folyó társalgásokban. In: TÁTRAI – TOLCSVAI NAGY szerk. 2012: 223–262.
- HERRING, SUSAN C. 2001. Computer-mediated Discourse. In: SCHIFFRIN, D. – D. TANNEN, D. – HAMILTON, H. E. eds., *The Handbook of Discourse Analysis*. Blackwell, Oxford. 612–634. <https://doi.org/10.1002/9780470753460.ch32>
- KOCSÁNY PIROSKA 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvésze? *Filológiai Közöny* 35: 26–43.
- KOCSÁNY PIROSKA 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOCSÁNY PIROSKA 2006. A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 17–26.
- Kosztolányi Dezső 1936. *Esti Kornél*. Révai Kiadó, Budapest.
- LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD 2015a. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszédkutatás* 2015: 120–132.
- LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD 2015b. On the referential interpretation of computer-mediated narratives. *Esuka – Jeful: Eesti Ja Soome-Ugri Keeleteaduse Ajakiri Journal Of Estonian And Finno-Ugric Linguistics* 6/2: 85–103. <https://doi.org/10.12697/jeful.2015.6.2.04>
- LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD 2017. „Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori!”. Egy narratív műfaj sajátosságainak pragmatikai megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 141: 50–61.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar* 1. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- SIMON GÁBOR 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON GÁBOR 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–166. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.2.146>
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 2007. A regényszerűség meghaladása. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY – VERES ANDRÁS szerk., *A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*. Gondolat Kiadó, Budapest. 230–244.

- TÁTRAI SZILÁRD 1997. Az elbeszélés határai. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. *Magyar Nyelvőr* 121: 325–338.
- TÁTRAI SZILÁRD 2004. Műfaj és stílus. In: JENEI TERÉZ – PETHŐ JÓZSEF szerk., *Stílus és jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 85–92.
- TÁTRAI SZILÁRD 2008. Narratív távolság, lírai közvetlenség. In: TÁTRAI – TOLCSVAI NAGY szerk. 2008: 49–55.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. Megjelenés előtt.
- TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2008. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2012. *A stílus szociokulturális tényezői*. ELTE, Budapest.
- TAYLOR, JOHN R. 1995. *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. Clarendon Press, London.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 64–90.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2006. *Szöveg és típus*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Topik és szövegtípus. In: TÁTRAI – TOLCSVAI NAGY szerk. 2008: 41–48.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London etc.

Kornél Esti and embarrassment

Remarks on the pragmatic aspects of genres

This paper, in which *text type* and *genre* are taken to be essentially synonymous, endorses the perspective of functional cognitive pragmatics with respect to genre. It does not only wish to point out that considerations and notions of functional cognitive pragmatics can be successfully made use of in the study of text typology. Reflecting on BAKHTIN's (1988) conception of speech genres, it also wants to emphasise that *genre* might be an essential notion for pragmatic research, too. The paper interprets genres (text types) in terms of construal aiming at adaptively satisfying communicative needs, and based on the mutual relationship of schema/type and instantiation, as discursive categories on the one hand, and as discursive schemas, on the other. The adequacy of the interpretation is argued for with the help of two case studies: one concerns the genre-related specifics of *Kornél Esti* by Kosztolányi, while the other discusses those of narratives taken from the internet topic called *The story of my embarrassment*.

Keywords: text type, genre, speech genres, discursive categories, discursive schemas, functional cognitive pragmatics.

TÁTRAI SZILÁRD
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Jagelló Egyetem

Gondolatok a szövegtípus és a szövegműfaj fogalmáról és egymáshoz való viszonyáról

(Hozzászólás)

1. A szövegtan nyelvelméleti és alkalmazott nyelvészeti gyakorlatában egyaránt, a mai napig, bár széleskörűen használt terminust képez a *szövegtípus* és a *szövegműfaj*, ezen szakkifejezések fogalmi státusának, összefüggéseinek és funkcionális alapú elkülönítésének, elkülöníthetőségének tisztázását illetően vajmi kevés elméleti megalapozottságú és validitással rendelkező megállapítást olvashatunk. Jelen rövid tanulmány célja, hogy felhívja a figyelmet a két, funkcionális státusában összefüggő és egyúttal skópuszában, jellegében eltérő fogalom viszonyrendszerét illető kapcsolatokra, azok módozataira és sajátosságaira.

A különféle szövegtani elméleteket reprezentáló modellek zöme abban a tekintetben megegyezik, hogy a szövegtípus, fogalmának skópusza és tartalma szerint, alapvetően a nyelvtudomány, illetve a szövegvilág szélesebb terjedelmű szemléletében a multimedialitás fogalmi rendszerét kutató és értelmező szövegszemiotika vizsgálati területeihez, míg a szövegműfaj, a terminus tradicionális fogalmi bázisának megfelelően, elsősorban az irodalomtudomány tárgyköréhez tartozó fogalom. Utóbbit illetően a nézetrendszerek, modellek nagyrészt megegyeznek, az előbbi, azaz a szövegtípus fogalmának tekintetében azonban az idő előrehaladtával egyre radikálisabbak a személetbeli eltérések. Áttekintve a releváns szövegtani, elsősorban szövegnyelvészeti szakirodalmat, azt láthatjuk, hogy kevés, elsősorban német nyelvű forrás kivételével (GROSSE 1974; GÜLICH–RAIBLE 1975; HEINEMANN 2000) a szövegtípus fogalma és annak funkcionális relevanciája jórészt a mai napig definiálatlan maradt. Ugyanakkor a terminus szó szerinti értelemben vett használatát természetesnek tartották/tartják a témával foglalkozó kutatók, munkáikban tulajdonképpen szabadon váltakozva felcserélik a *szövegfajtá*val. (Erre vonatkozóan lásd pl. TÁTRAI kritikai észrevételét, 2006: 216.) Ezt a gyakorlatot én helytelenítem, azon az alapon, hogy nézetem szerint a szövegtípus és a szövegfajta fogalmának skópusza mélységében eltér egymástól.

A szövegtípus fogalmának körülírását feltétlenül a *szöveg*, a *szövegiség* mibenlétének, fogalmának alapvető tisztázásával kell kezdeni, amivel kapcsolatban ugyancsak megoszlanak a kutatói és alkalmazói vélemények, attól függően, hogy mely szövegtani iskola modelljéről van szó. Az egyszerűség kedvéért, a jelen hozzászólás céljaira én a következőképpen definiálom a *szöveg* fogalmát, a szövegség megnyilvánulását: Kommunikatív bázisú rendszer produktuma, amit belső (rendszerében megnyilvánuló) és külső (értelmezői által képzett) koherencia jellemez, s melyet belső összetartó elemeinek alsóbb szintjein a fűzőelemek és a jelentés-bázisú kohézió funkcionális alapú megvalósulása, illetve a létrehozónak erre való törekvése határoz meg. Reprezentációjukat tekintve léteznek nyelvi, zenei, képi, mozgást megjelenítő művészi (pl. balett, tánc) és egyéb, szemiotikai

bázisú szövegek. Mivel a szövegprodukciónak előbb tételezett valamennyi megjelenési formáját áthatják a szövegesség esszenciális sajátosságai, úgymint a kommunikatív tartalom kivetítésének és a kifejezés intencionalitásának, a gondolatközlés társas jellegének megnyilvánulása, ezért – többek között – a fenti tételek képezik a szövegmegjelenítés alapvető típusait. A szövegtípus-rendszer alapvetően hierarchikusan hálózatos szerkezetű, a fő reprezentációs típusok hatókörébe számos altípus tartozik, melyek szintén további altípusokra oszlanak, illetve oszthatók a szövegprodukciónak tartalmi, formai, kontextuális beágyazottságú tényezőinek, a létrehozó társas környezetének, szociokulturális bázisának függvényében. Valamennyi szövegtípust a belső rendszerét átható sajátosságos formai reprezentáció jellemez. TOLCSVAI NAGY (2006: 67) fogalmi, funkcionális, kontextuális alapokra helyezett megközelítést nyújt a szövegtípus jellegéről, kiemelve a szövegprodukciónak a világismereti tényezők megvalósulásának, illetve megvalósításának aspektusát, hozzá kapcsolódóan a konvencionálizáltság közösségi, szociokulturális alapjait. Nézetem szerint ezekhez a tényezőkhöz lenne köthető a GOFFMAN (1974) által leírt konceptuális keret-analízis metodikája. A szöveg és típus viszonyait, a szövegtípológiát illető hazai kutatásokkal foglalkozó kötetben (TOLCSVAI NAGY szerk. 2006) megjelent további tanulmányok taglalják a szövegtípus fogalmának kognitív alapjait (HÁMORI 2006: 160; TÁTRAI 2006: 212); a nyelvészeti pragmatikában elméleti szinten körülírt, ugyanakkor kísérletes, empirikus alapon a hazai szakirodalomban ez ideig még nem kellő mélységben elemzett, korpusz-nyelvészeti eszközökkel még nem feltárt és kontrollképpen kognitív pszichológiai tekintetben nem kellőképpen igazolt prototípusosság, a sémaszerkezeti bázis és sajátosságok felvetése mellett. TÁTRAI (2006: 225) érvelése meggyőzően mutat rá arra, hogy a magasabb fokú interakciós jelleg a prototípusosság magasabb fokát eredményezi a narratív diskurzusokban.

A nyelvi szövegekkel foglalkozó szövegtani szakirodalomban a nyelvi reprezentáció belső tartalmi és kontextuális, nyelvhasználati tényezőinek alapján tipizálják a szövegeket, meglehetősen egyenetlen módon tárgyalva az egyes, típusként azonosított szövegformációkat. Megítélésem szerint ez a visszás helyzet csak úgy kerülhető el, ha rendszerelméleti eszközökkel írjuk körül a típus fogalmát, ahogy azt például LINDA WETZEL teszi monografikus tanulmányában (2008). A funkcionalista szemléletű kognitív nyelvészet a *t í p u s* (type) fogalmát úgy kezeli, mint a tartalmi és konstrukciós tekintetben hatóköre alá eső *p é l d á n y o k* (tokens) összességét. Számos kutató úgy véli, hogy a típus és a példány viszonya szummatív jellegű, ami azt jelenti, hogy a típus és a dominanciája alá eső példányok meghatározó tartalmi és formai jegyei között teljes mértékű a megfelelés. Arra, hogy a viszony jellege nem teljesen ilyen, a prototípus-elméleti, kognitív pszichológiai kutatások mutattak rá a múlt század 80-as éveitől kezdve.¹ Hivatkozott munkájában WETZEL is kiemeli, hogy a típus dominanciájába tartozó példány-fogalom nem

¹ A viszony hasonlít a korpusz nyelvészetben használt lexikális egységsort összefogó *l e m m a* funkcionális státusához. Maga a lemma fogalma feleltethető meg a típus fogalmának, míg a hatókörébe tartozó morfológiai jelzettségű lexikális kifejezésváltozatok képezik a példányokat, amelyek persze egy más, morfológiai, morfoszintaktikai vagy morfofonológiai szemszögből szemlélve egyéb, nem lemmatikus típushoz is tartozhatnak, függetlenül előfordulásuk kvantitatív adataitól.

azonos a gyakorisági mutatók alapján azonosítható előfordulás természetével. Előbbit éppen a típushoz tartozás mibenlétéből fakadóan kvalitatív jegyek dominanciája jellemzi, míg utóbbi jellege pusztán kvantitatív. A típus szintjén megmutatkozó azonosító jegyek WETZEL megállapítása szerint rekurzívak és univerzálisak, s altípusaik szintjén is megmutatkoznak. Nézete szerint, míg a típus objektív természetű s objektív módszerekkel azonosítható, addig a példány egyedi reprezentáció, ugyanakkor tükrözi típusának univerzális, prototípusos sajátosságait.

A típus és a példány kurrens, rendszerelméleti ismérvekre alapozott fogalmát a szövegtanban használt szöveg típus kifejezés fogalmára vonatkoztatva, a szövegtipológia legfontosabb feladatát abban látom, hogy azonosítva a típusok releváns jegyeit, a tipizálás rendszerének valós alapjait feltárva, állapítsa meg a típuskategoróriák hierarchikus felépítettségét, és ennek ismeretében jellemezze az egyes szövegtípusokat. Nézetem szerint a szövegtípusoknak és altípusaiknak, valamint azok tovább bontott fajtáinak releváns, tartalmi és formai reprezentációs jegyeik alapján határozott átfedéseket kell mutatniuk a prototípusos kategoriális ismérvekre támaszkodva, melynek ismeretében a mátrixjegy-analízis eszközeivel lesz kibontható az egyes szövegtípusok és szövegfajták kategorizálódásának rendszere. Ezúton juthatunk el a szövegtípus és a szövegfajta függőségi viszonyrendszerének valós megismeréséhez és tárgyalásához, kategoriális megkülönböztetéséhez, az egyes szövegtípusok és szövegfajták fogalmi skópuszának jellemző, egymástól eltérő és egymással átfedéseket mutató vonásai feltárásához. A szövegtípus és szövegfajta kategoriális státusának megkülönböztetése ugyanis esszenciális feladata (és a mai napig adóssága) a szövegtipológiának. A javasolt mátrixjegy-azonosítás eszközeivel válik azonosíthatóvá a *medianyelvi szöveg* szövegtípusként való kezelése, annak altípusaként a *sajtónyelvi szöveg*, utóbbinak alfajaként, szövegfajtaiként pedig az *újsághír* és a *sajtókommentár*, vagy a *vezércikk* típustani státusa. A típus és a példány fent körvonalazott megkülönböztetéséből fakadóan pedig a különféle napilapokban megjelenő, a kibocsátó hírcsatornák, források hiranyaga alapján készült újsághír-cikkváltozatokat szövegpéldányoknak, míg a megjelent szövegpéldányok összességét az adott hír előfordulásainak tartjuk.² Az újsághírek prototípusos, sematikus hierarchikus modell-struktúráját BELL (1991: 171) azonosította az ún. történetnyelvtanok ágrajzos szerkezeti sémáihoz hasonló formában.

A szövegfajtákat és a kategoriális tartományukba tartozó szövegpéldányokat általában konstrukciós, konstitúciós, valamint stílusbeli formai megkötöttségek, a szövegreprezentáció konvencionalizáltsága jellemzi, melynek foka és módzatai ugyanakkor a közvetítő médiumtól, valamint a befogadói individuum jellegétől és az információközvetítés kontextuális tényezőitől függően, ideértve a tudásvilág sematikus strukturáltságának tényezőit is, szinkrón és diakrón szempontból is egymástól eltérőek lehetnek. Szemléletesen megmutatkozik ez például a *levélforma* különféle szövegpéldányainak (*személyes* vs. *hivatalos* vs. *elektronikus levél*), valamint az ezekhez a példányokhoz tartalmi jellegében és funkciójában

² Megjegyezzük, hogy TOLCSVAI NAGY szövegtanában (2001: 157, 159) a hírszövegeket alapvetően monológ jellegű szövegtípusként kezeli. Persze nem minden újsághír narrativisztikus természetű. Narratív szerkezetű általában egy baleseti vagy a terrorizmussal kapcsolatos eseményt ismertető hír, de akár annak is lehet más típusú, például evaluatív része.

köthető *szóbeli, írásbeli* (pl. *kézzel írt* vagy *elektronikusan rögzített*) *üzenet* és az ún. *memó* (sematikus gyorsüzenet) vagy *távirat* létrehozásában. (Nem véletlenül használják a túlredukált diskurzusok vagy írásbeli közlések stílusának jellemzésére a *távirati stílusban beszél/kommunikál/ír* kifejezést.)

Az általam altípusként és szövegfajtaként kategorizált szövegek mátrix-jegyekkel jellemezhető közös sajátágaik alapján tovább bonthatók a tartományukba tartozó alkategóriákba, azaz altípusokba, míg végül a kategorizálás folyamata el nem jut a szövegpéldány szintjéig. Így a *humoros szöveg* típust képez, melynek egyik válfaja, alkategóriája a *verbálisan kifejezett humor*, ennek pedig további altípusát képezi az interperszonális kommunikációban potenciálisan megnyilvánuló ún. *konverzációs humor*. Ennek körébe tartoznak szövegfajtaként a *viccek*, melyek fő alfajait képezik a viszonylag kötött tematikai progresszióra épülő és formai reprezentációjuk tekintetében is konvencionálisan kötött ún. *előregyártott viccek*, melyeknek tematikájukban egységes csoportjait, alfajait képezik például az *anyósviccek*, az *állatviccek*, az *etnikai jellegű viccek*. Az utóbbi, *vicc* formájában rögzült szövegfajta pedig megjelenhet akár a verbális kommunikációban kifejezett, a narratív szövegprodukciónak sajátosságait mutató *vicc*példányokban, akár pedig tematikailag rendezett, nyomtatásban megjelentetett *vicc*gyűjteményekben. A *vicc*szövegek sajátos szövegkonstitúciójának nélkülözhetetlen elemei a tematikát meghatározó kulcsszavak közvetlenül a szöveg elején, melyek státusuknál fogva tudáskeret- és forгатókönyvszerű ismereteket aktiválnak a memóriából. A narratív módban előadott *vicc*ekben ezt követi a történeteszerű kibontás, majd a záró szakaszban fejeződik ki a mintegy sztenderdként konvencionálisan forгатókönyvi oppozíció a *vicc* csattanójaként. (A nyelvileg kifejezett humorszövegek tipizálását illetően I. DYNEL 2009-es tanulmányát, a forгатókönyv-oppozíciók kifejeződését vizsgáló *vicc*szövegek modellértékű elemzését illetően pedig I. RASKIN 1985-ben megjelent úttörő monográfiáját.)

2. A szöveg- és diskurzus-tipizálásnak egy, a fentiekől funkcionális és módosítási tekintetben eltérő aspektusát képezhetné egy olyan vizsgálat, amely a nyelvészeti pragmatika egyik kiténtetett elméleti modellje, a beszédaktus-elmélet szemszögéből kísérelné meg a szövegprodukciónak és befogadásnak közti viszony tipológiai szempontú vizsgálatát. A szövegprodukciónak csaknem valamennyi formája és válfaja ugyanis céljaiban azonosítható valamely beszédaktusként, kommunikációs ereje alapján valamint konvencionális reprezentációs formáját illetően is tipizálható valamely illokúcióként a BACH–HARNISH szerzőpáros által tétélezett keretben (1979: 41–55) az illokúciók négy főtypusát képező konstatívumok, direktívák, elkötelezettséget, valamint reagálás-aktusokat kifejező beszédaktusok fajtájaként³, számításba véve az egyes fajták megvalósulását követő ún. perlokúciós hatások módosításait is. Sajnálatos módon a beszédaktus-elmélet legkiemelkedőbb reprezentánsai vizsgálataik kereteit nem szándékozták kiterjeszteni egy egysé-

³ SEARLE (1976) néhány évvel korábban öt főtypusban tétélezte az illokúciós aktusokat: reprezentatív jellegű, alapvetően állítást kifejező asszertívumok, direktívák, elkötelezést kifejezők, expresszív aktusok, deklarációk. Mi a releváns szakirodalomban nagyobb elfogadottságot élvező, BACH–HARNISH (1979) által ajánlott tétélezést tartjuk elfogadhatóbbnak.

gen, legfőképpen a rendszernyelvészeti mondatfogalom terjedelmén túl, a megnyilatkozások terjedelmileg és tartalmi, valamint formai tekintetben komplexebb reprezentációjának funkcionális értelmezése, a szöveganalízis irányába (ANDOR 2011: 124–125).

Például az illokúciók negyedik típusába sorolt *üdvözlést kifejező beszédaktusok* szövegfajtájaként kellene analizálni nyelvenként az *üdvözlő (szóban vagy írásban megjelenített) szövegek* konvencionálisan elvárt, alapvetően adott kontextuális keretek között megvalósuló/megvalósított formális, tudáskeret-alapú és tartalmilag forгатókönyvszerűen tételezett változatait, összevetve ezeket az *üdvözlés* szövegpéldányainak kulturális sokféleségével. Ugyancsak az *üdvözlő szövegfajták* szövegpéldány tételeként lenne észszerű és empirikus tekintetben reális a *köszöntés*, a *köszöntőszövegek* illokúciós erejének, formai megvalósításának, valamint produkciójuk kulturális és kontextuális konvencióinak vizsgálata, kimutatva ebben a prototípusos elemeket és összevetve őket a szövegvariánsok szituációhoz kötött jellegével, jellegzetességeivel. Hasonló komplex analízis lenne végrehajtható a különálló illokúciós típusokhoz tartozó szövegfajták közti pragmatikai bázisú, szintén szocio-kulturális alapú, fogalmi keret- és a hozzá kapcsolódó forгатókönyv-konceptualizáció révén reprezentált diskurzuskapcsolatokat illetően (pl. a direktívumokhoz tartozó *kérések, elvárás- vagy kívánság-kifejezések* és a *reagálás-aktusok* szövegfajtáinak körébe tartozó *köszönési formák*, szintén nyelvspecifikus módon konvencionizált *formulák* formai és tartalmi, lexikálisan és procedurálisan kifejezett szövegpéldány-változatai között).⁴

3. A következőkben a *szövegműfaj* kategóriájának kérdéskörével foglalkozunk, megvilágítva a *szövegtípus* tipológiai kategóriájához való viszonyának jellegét. Ahogy a jelen tanulmány bevezető részében említettük, a műfaj fogalmi kategóriáját tradicionálisan az irodalomtudomány tárgykörébe tartozónak tartották a kutatók (és tartják ma is sokan). S talán ennek köszönhetően áll fenn az a tény, hogy a műfaj fogalmának szövegtani státusának tárgyalása jóval több figyelmet kapott a szövegtani szakirodalomban, mint a szövegtípus szövegtipológiai fogalma. A műfaj – azaz más kifejezéssel illetve: a zsáner – az irodalomelméleti terminológiában a felettes, a műfaji sokféleséget összefogó *műnem* alkategóriáját képezi. Alapvetően háromféle műnem: a líra, a próza és a dráma tartományába tartozóan osztályozzák az irodalmárok a különféle műfaji kategóriákat. Ugyanakkor megállapítható, hogy nem tisztázott az irodalomelméleti kategorizáció viszonya a szélesebb körű szövegtani kategorizálás nómenklatúrájához. A szövegtípus és szövegfajta, valamint a műnem és a műfaj viszonyának értelmezése és tudományos precizitással végrehajtott specifikációja a mai napig adóssága a szövegtani kutatásoknak.

⁴ A szövegtipológiai klasszifikáció során a *szövegfajta* alatti szintet mi a *szövegpéldány* fent körülírt tételének neveztük. A szöveg- és diskurzusreprezentációnak ez a szintje BIBER–CONRAD (2009: 4) nyomán *szövegválattnak* is tartható. Mindkettőt a tartalmi, konstrukciós, formai reprezentációs, formulaikus kifejezőmód azonos szintje, ugyanakkor a kommunikációs kontextustól függő szisztematikus formai megjelenítés sokfélesége jellemzi.

A szövegműfaj fogalmának leválasztását az irodalomelméleti státusú fogalomról HÁMORI ÁGNES kísérelte meg (2006: 165–166), részletesen specifikálva és a társalgási műfajhoz tartozó példaelemzéseken keresztül is tárgyalva a műfajiság jellemző funkcionális és konstrukciós, szövegkonstitúciós és szövegpragmatikai vonásait. Csupán a felvetés, a kifejezetten szépirodalmi műfajoktól eltérő, illetve velük esetlegesen érintkező példahivatkozás céljából, továbbá a szélesebb körű vizsgálatok irányába mutató szándékkal említtem meg a *sírfeliratok* szövegfajtájának két kultúraspecifikus válfaját, szövegpéldány státusú változatát, a csupán adatközlő funkciót ellátó *sírfeliratok* és a *sírversek* szövegeit. Ezek kulturális beágyazottságát mutatja, hogy míg hazai kultúrkörünkben az előbbi szövegpéldányforma képezi a meghatározó sztenderdet prototípusos formatív követelményeivel (bár léteznek a magyar kultúrkörben is jellegzetes *sírversek*), addig például az angolszász kultúrák változataiban megszokott a verselő búcsúzkodást kifejező *sírvers*, humoros tartalmának kifejezőmódjával jellemezve az elhunyt személy vagy akár házi kedvenc állat egyéniségét. A *sírversek* példányai, ahogy elnevezésük is sugallja, műfaji tekintetben az irodalmi szövegek körébe tartoznak, de egyúttal szövegpéldányai az általános szövegtani tipológiának is. (Megjegyezzük, hogy ettől eltérő médium szövegpéldányainak körébe tartoznak a zeneileg és nyelvileg együttesen, de szintén kultúraspecifikus módon kódolt *síratódalok*. BÓKAY [2006: 179] József Attila Kései *sírató* című költeményét elemezve megjegyzi, hogy a *síratót* költői műfajnak tartja.)

Az irodalmi szövegtipológia további érdekes példáit, a tipizálási ismérvek határainak egybemosódását illusztrálják a *prózaversek*, valamint az ún. *hosszúversek* szövegpéldányai. Utóbbi terminológiai megjelölésének alapját a szöveg terjedelmének paramétere képezi. Ellentétpárja, a *rövidvers* kategóriája nem szerepel a szépirodalmi művek tipustani kategóriájaként, annak ellenére, hogy bőségesen lennének arra szövegi példák. Gondoljunk csak a műfajilag tipizált, erős tartalmi és formai kötöttségekkel rendelkező rövid terjedelmű, eredetét tekintve japán versekre, a *haiku* és a *waka* műfajára, vagy WEÖRES SÁNDOR egyszavas, egysoros költeményeire. A hosszúvers viszonylag későn jelent meg poétikai kifejezésformáját pedig legjobban talán a szürrealizmus szabadvers-költészete példázza. (BÓKAY ANTAL irodalomkutató véleménye szerint a hosszúvers nem típus, nem műfaj, hanem inkább költői gyakorlat, stratégia kifejezőmódja [személyes kommunikáció, 2017. 05. 8.].) Ami az ún. prózavers műfaji kategóriáját illeti, az – ahogy nevében is megfogalmazódik – szövegfajtaként formai reprezentációjában összeköti a műnem két tipustani formációját: a prózai, valamint a poétikai kifejezőmódot. Érdekes példájaként József Attila kevésbé ismert és elemzett írását, az 1925-ben, a költő bécsi és párizsi tartózkodásának periódusát megelőző avantgárd korszakában keletkezett, de az avantgárd, sőt, a szürrealisztikus kifejezőmód stílusjeleit határozottan mutató Piros történetet említtem: kéziratos formájában keresztjelekkel versszakszerűen szakaszolt tagolásával, prózaszerűségével, szürrealisztikus eszközökkel prózailag kifejezett, álomszerű, szinte inkoherens módon egymáshoz illesztett képsoraival. Azon kevesek számára, akik egyáltalán ismerték szövegét (pl. SZABOLCSI MIKLÓS, BORI IMRE, TÖRÖK GÁBOR), műfaji kategorizálása nem volt egyszerű, a mű megbízható tipustani besorolása a jövő kutatóinak feladata.

Az irodalmi műfajértelmezés és a szövegtani tipológiai, elsősorban szemantikai-pragmatikai, kognitív nyelvészeti bázisú és szemléletű műértelmezés együttes megvalósítását jól példázzák TÁTRAI (2011a, 2011b) szépirodalmi prózaszövegeket analizáló értelmezései, amelyek szintén arra mutatnak rá, hogy a műfaj fogalmának irodalomelméleti és nyelvtudományi, szövegtani státusát illető vizsgálatok a műfajfogalom diszciplinárisan egyesített, összevont keretei között hatékony módon hajthatók végre. A szövegkonstitúció perspektivikusságának szerepét illető kutatások, valamint a prototípusos és formulaszerű kifejezésmód gradációs jellegének bizonyítása azonban további, nagyobb volumenű szövegmintákon végrehajtott, empirikus validitású kísérletes pragmatikai vizsgálatokat igényelnek, kellő számú szövegértelmező kísérleti alany bevonásával.

A fentiek kapcsán felvetődik a sarkalatos kérdés: léteznek-e a műfajnak szövegtípusai vagy szövegfajtái? Perspektivikusan kifejezve, a válasz úgy fogalmazható meg, hogy a műfajnak léteznek szövegfajtái, míg a típusnak minden bizonnyal nincsenek műfajai. A viszony tudományos értelemben vett megbízható feltérképezése a kognitív bázisú nyelvtudomány és korpusznyelvészet, valamint a kognitív irodalomelméleti poétika összevont skópuszú, empirikus alapú vizsgálatát igényli.

4. A szövegtípus és szövegműfaj fogalma közti érintkezések vizsgálatával kapcsolatban tett felvetéseimet hozzászólásomban egy vitális fontosságú aspektus rövid tárgyalásával kívánom zárni, amelynek háttérfogalmával a hazai szövegtipológiai kutatások ez ideig csak elnagyoltan vagy egyáltalán nem foglalkoztak. A kérdés az ún. *regiszterspecifikáció* mibenlétét és funkcionális szerepének értelmezését, tényezőinek leírását illeti.

A regiszteralapú szöveganalízis talán legismertebb kutatója az amerikai korpusznyelvész, DOUGLAS BIBER, aki a korpuszalapú szociolingvisztika eszköztárával évtizedek óta folytat kvantitatív bázisú vizsgálatokat az angol nyelv szövegváltozatait illetően mind grammatikai, mind pedig variációs pragmatikai szemszögből, különféle, de főként a konverzációs és az akadémiai nyelvezet szövegfajtáihoz tartozó szövegpéldányokon. A regiszter hatókörét illető statisztikailag megalapozott megfigyeléseit összeveti a *zsáner-* és a *stílusbeli* szövegreprezentációra vonatkozó megállapításaival. BIBER nézete szerint a regiszter, a zsáner, a stílus a *szövegfajta* három különféle perspektíváját jeleníti meg (BIBER–CONRAD 2009: 2). Magukban nem képeznek szövegvariánsokat vagy típusokat (2009: 15). A *zsáner* dominánsan a szövegegész konvencionális strukturáltságát érinti. A *regiszter* a gyakori nyelvhasználati mutatók szerepét tárgyalja a variációs (pl. a dialektális nyelvváltozatokra, de ugyanúgy a szociolingvisztikai, a társadalmi rétegek szerinti változatokra vagy akár az idiolektusokra figyelmet fordító) pragmatika korpuszalapú eszközeivel, nem feltétlenül a szövegegészre, hanem inkább annak részeire, komponenseire vonatkozóan. A szövegpéldányok regiszteralapú eltérései funkcionálisak, a formai reprezentáció tekintetében erősen kultúrspecifikus sajátosságokat mutatnak. A *stílus* is használatalapú perspektívát képez, de BIBER megítélése szerint elsősorban esztétikai bázisú nyelvtudományi és irodalomelméleti részdiszciplína, nem rendelkezik funkcionális státussal. A stílus normálisan egy regiszteren vagy

zsáneren belül (nem pedig mellette) nyilvánul meg (BIBER 2009: 18). A három perspektíva skópusza számos tekintetben érintkezik egymással. Mindhármat illetően vitális a formai realizáció kérdése, de ugyanolyan fontos szerepet játszanak a reprezentáció konvencionálisának tényezői is, szoros összefüggésben a diakrón és szinkrón szinten egyaránt meghatározó regularizációs folyamatokkal.

A fentiek alapján feltétlenül javasolható BIBER nyelvelméleti nézeteinek és kutatási gyakorlatának mielőbbi integrálása a hazai, kognitivisták szemléletű szövegtani vizsgálatok metodológiájába.

Kulcsszók: szövegtípus, szövegműfaj, szövegfajta, típus, példány, regiszter, szöveg.

Hivatkozott irodalom

- ANDOR JÓZSEF 2011. Reflections on Speech Act Theory: An Interview with John R. Searle. *International Review of Pragmatics* 3: 113–134. [https://doi.org/10.1163/\[-\]187731011x563755](https://doi.org/10.1163/[-]187731011x563755)
- BACH, KENT – HARNISH, ROBERT M. 1979. *Linguistic Communication and Speech Acts*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- BELL, ALLAN 1991. *The Language of News Media*. Blackwell, Oxford.
- BIBER, DOUGLAS – CONRAD, SUSAN 2009. *Register, Genre, and Style*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511814358>
- BÓKAY ANTAL 2006. *Lira és modernitás – József Attila én-poétikája*. Gondolat, Budapest.
- DYNEL, MARTA 2009. Beyond a Joke: Types of Conversational Humour. *Language and Linguistics Compass* 3: 1284–1299. <https://doi.org/10.1111/j.1749-818x.2009.00152.x>
- GOFFMAN, ERVING 1974. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Harper and Row, New York.
- GROSSE, ERNST ULRICH 1974. *Texttypen. Linguistik gegenwärtiger Kommunikationsakte*. Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz.
- GÜLICH, ELISABETH – RAIBLE, WOLFGANG 1975. Textsorten – Probleme. In: MOSER, HUGO Hrsg., *Linguistische Probleme der Textanalyse*. Jahrbuch 1973 des IdS. Schwann, Düsseldorf. 144–197.
- HÁMORI ÁGNES 2006. A társalgási műfajokról. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 157–181.
- HEINEMANN, WOLFGANG 2000. Aspekte der Textsortendifferenzierung. In: BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN FREDERIK Hrsg., *Text- und Gesprächslinguistik. Linguistics of Text and Conversation. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. HSK. 16. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 523–546.
- RASKIN, VICTOR 1985. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht, Reidel.
- SEARLE, JOHN R. 1976. A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5: 1–23.
- TÁTRAI SZILÁRD 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 211–232.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011a. Stílus, nézőpont és irónia – Szerb Antal két elbeszélésében: Szerelem a palackban, Cynthia. In: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 239–251.

- TÁTRAI SZILÁRD 2011b. *Bevezetés a pragmatikába: Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 64–90.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2006. *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- WETZEL, LINDA 2008. *Types and Tokens: An Essay on Universals*. The MIT Press, Cambridge (MA).

On the concepts of text type and textual genre and their relationship: A commentary

In the first part of this commentary on the relations between text type and textual genre, a type–token-based classification of textual formations is adumbrated in set theoretical terms, wherein the major formatives identified and circumscribed are text type, textual form, textual subtype and textual token. In the second part the concept of textual genre is outlined and its formative notions are merged with those of text-typological forms of representation. In the final section, the functional role and relevance of register are discussed from the point of view of text-typological research.

Keywords: token, register, text, text kind, text type, textual genre, type.

ANDOR JÓZSEF
Pécsi Tudományegyetem

Diskurzusműfaj, séma és forgatókönyv: A „vicc” műfaj sémájának jellemzői és kiépülési dinamikája a társas interakciókban

„A műfaj komplex, többarcú jelenség, amelyben nyelvészeti, pragmatikai és a tartalommal kapcsolatos tudás kapcsolódik össze pszichológiai, társas-szociális és kommunikatív tényezőkkel”
(STUKKER et al. 2016: 1)

1. Bevezetés. A mindennapi, beszélt nyelv különféle szövegtípusai alapvetően fontosak és gyakoriak a nyelvhasználatban, ám viszonylag kevés elméleti ismerettel rendelkezünk róluk. A különféle elméleti háttérrel alapuló modellek a mindennapi, valós élet műfajaira sokszor nehezen alkalmazhatók, és bár egyes diskurzusműfajokról születtek leírások, összességében keveset tudunk arról, hogyan működnek általában a műfajok nyelvészeti, diskurzus- és kognitív szempontból, hogyan alakul ki, vagy hogyan szerveződik, tárolódik és használódik a rájuk vonatkozó tudás (STUKKER et al. 2016: 3). Az alábbiakban egy mindennapi nyelvhasználat körébe tartozó műfajt, a viccet elemezve, valós nyelvi adatok alapján ezekre a kérdésekre kívánunk néhány választ adni.

A tanulmányunk két célja van: egyrészt szeretné bemutatni, hogy a séma és forgatókönyv fogalma hogyan alkalmazható a szövegtípusok (különösen az eddig elméletileg nehezen megragadhatónak tűnő beszélt nyelvi szövegtípusok) leírására, és hogyan jellemezhető maga a vicc sémája; másrészt ismertetni kívánja azt a dinamikus, szociokulturális, interakciókba ágyazott folyamatot, amelynek során, a nyelvi szocializáció részeként, ez a séma fokozatosan kiépül és használatba kerül. A diskurzusbeli példák elemzésében megfigyelhető mind a séma egyes összetevőinek feldolgozása, mind pedig a társas interakció közegének jelentősége, és a beszédpartner létezésének, aktív részvételének és visszajelzéseinek meghatározó szerepe a műfaj-tudás kialakításában és alkalmazásában. A szövegtípus, műfaj, forgatókönyv, nyelvi szocializáció, nyelvi humor, gyermeki pragmatikai tudás összefüggései kapcsán rengeteg más fontos kérdés is felvethető, melyekre itt nincs mód kitérni, így csak e kettőre – a vicc-séma, illetve -forgatókönyv bemutatására, valamint e séma elsajátításának egyszerre szociokulturális és kognitív aspektusaira – fókuszálunk.

A vicc-séma bemutatása több más szövegtípus leírását, valamint ezek elsajátítása és alkalmazása társas-kognitív mechanizmusának megismerését is segítheti. A vicc összetett sémájában ugyanis szinte minden olyan prototipikus összetevő

---

* A tanulmány az MTA NYTI TTK NyelvÉsély Szakmódszertani Projekt keretében készült (SZ-007/2016, kutatásvezető: BARTHA CSILLA). Ezúton szeretném továbbá megköszönni a kézirat lektorainak, NEMESI ATTILA LÁSZLÓNAK és SCHIRM ANITÁNAK értékes kritikái észrevételeiket, valamint KUNA ÁGNESNEK és SIMON GÁBORNAK a folyóiratszám tematikus részének érdekében végzett munkáját.

megjelenik, amely egy szövegtípus működésében lényeges lehet (jellegzetes formai és tartalmi jegyek; társas célok; hagyományozott szövegminták; viselkedési normákkal való szoros kapcsolat; stb). A gyermeknyelvi, valós diskurzusokból gyűjtött példák világosan tükrözik ezeknek az összetevőknek a feldolgozását, a megismerés, kategorizáció és aktiválás legfontosabb szempontjait és lépéseit, valamint a szövegtípusra vonatkozó tudás és kompetenciák kialakulásának a társas interakciókba és a szociokulturális tevékenységek közegébe ágyazott dinamizmusát.

2. Fogalmak: diskurzus, társalgás, szövegtípus, szövegfajta, műfaj. Mielőtt továbblépnénk, érdemes kitérni a szövegtípus és műfaj fogalmak viszonyára. A különféle nyelvű szakirodalomban számos fogalom keveredik (pl. szövegtípus, szövegfajta, minta, műfaj, genre, Texttyp, Textsorte), és a *szövegtípus*, *szövegfajta* és *műfaj* megnevezések használata a magyar szakirodalomban is sokszor zavaros. A szövegfajta és szövegtípus fogalmának megkülönböztetéséhez KOCSÁNY (2002) rendszeréből indulunk ki, és a szövegfajta-fogalmat a továbbiakban nem használjuk¹. A szociolingvisztikai munkákban, melyek a hétköznapi, beszélt nyelvhasználat szövegeivel leginkább foglalkoztak, a *műfaj* vagy *diskurzusműfaj* (genre, discourse genre) fogalma a legelterjedtebb (bár a *beszédmód*, *aktivitástípus*, *beszédesemény/beszédaktus*, sőt *stílus* megnevezések is megjelennek); így a *műfaj* kifejezést használja SCHEGLOFF (1968: 109), GUMPERZ (1982: 166) és HYMES is (1974: 489), aki hangsúlyozza azt is, hogy a műfaj fogalma és elemzése „nemcsak az esztétikai műfajokra érvényes”, hanem a hétköznapi társalgás vizsgálatában is alkalmazandó (HYMES 1974: 483).

A példák, amelyeket a fenti kutatók a műfajra hoznak (pl. költemény, mítosz, mese, közmondás, rejtvény, átok, imádság, szónoklat, előadás, áruhirdetés), azt mutatják, hogy e fogalom ugyanarra a jelenségre használatos, amelyet a magyar szövegtípológiai szakirodalom többnyire *szövegtípus*-nak nevez (TOLCSVAI 2001; TOLCSVAI–TÁTRAI szerk. 2008), így a két fogalom szinonimaként is használható. Ugyanakkor eltérő elméleti háttér, kutatási hagyomány és szemléletmód kapcsolódik hozzájuk, ezért lehet némi különbséget tenni köztük. Bár a szövegtípológiai kutatások sem zárták ki a beszélt nyelvi szövegeket, többnyire inkább írott szövegtípusokkal foglalkoztak (TOLCSVAI–TÁTRAI szerk. 2008), míg a diskurzusműfajok fogalma és leírása jellemzően a beszélt nyelvhasználatához és a szociolingvisztikai kutatásokhoz kötődik, melyek használat alapú megközelítésükkel a tipikus szövegbeli, formális jegyek mellett a nyelvhasználat interakciós közegét, valamint a diskurzusszintű jellegzetességeket és normákat is bevonták vizsgálatukba. Így egy diskurzusműfaj jellemzéséhez – és ezáltal fogalmához – a szöveg jellemzőin túl hozzátartozhat egy jellegzetes interakciós szerkezet, nonverbális jelzések (nevetés, hallgatás), gesztusok (pl. meghajlás), a szereplők elhelyezkedése és hasonló normák is. Ezekre és a nyelvhasználat interakcionális jellegére a *műfaj* megnevezés jobban utal. Így a továbbiakban a szövegtípus és műfaj, illetve diskurzusműfaj fogalmakat hasonló értelemben használjuk, hozzátéve, hogy itt

¹ A magyar szakirodalomban szintén keveredő szövegtípus és szövegfajta fogalmak megkülönböztetésére kiváló eligazítást ad KOCSÁNY a mondás mint szövegtípus vizsgálata kapcsán (KOCSÁNY 2002): így szövegfajta például a narratív szöveg, szövegtípus például az anekdota.

a műfaj valamivel tágabb értelemben értendő, és a szorosan vett szöveg nyelvi jelenségein túl interakciósintű jellegzetességekre is kiterjed².

Érdeemes röviden szólni magáról a vicc fogalmáról is. Mint a humor-szakirodalomból (pl. ATTARDO 2001, 2017; ATTARDO–CHABANNE 1992; RASKIN 1984; NEMESI 2015a, 2015b; KONCZ-KOVÁCS 2012 stb.) és az itteni elemzésekből is kiderül, a vicc nem tekinthető egységes szövegtípusnak vagy műfajnak: a vicceknek számos altípusa és formája létezik, továbbá a fogalomhoz sok más rokon jelenség kapcsolódik, mint például a viccelődés vagy a nyelv humoros használatának egyéb módjai, melyek nem azonosak a viccel, emellett a vicc kultúránként is jelentős különbségeket mutat (pl. DACZI – T. LITOVKINA – BARTA szerk. 2008). Fontosnak tartjuk e különbségtételek hangsúlyozását és a műfaji homogenitás képzetének elkerülését (vö. SIMON 2017: 158), ugyanakkor terjedelmi okból itt nincs mód részletesebben foglalkozni ezekkel, így csak a magyar vicc prototipikus jellemzőire, illetve a társalgásokban elhangzott viccek elemzésére fókuszálunk.

3. Elméleti háttér. A tanulmány célja egy közismert diskurzusműfaj, a vicc kognitív sémaként való jellemzése, és annak a folyamatnak a bemutatása, amelyben ez a séma a (magyar) gyermekkori nyelvi szocializáció részeként a társas interakciók során és által kialakul. Ebben elsősorban a kognitív pszichológia és nyelvészet, valamint a szociolingvisztika felismeréseire és fogalmaira támaszkodunk, egy társas-kognitív szemlélet keretében (CROFT 2009), melyben az egyéni tudás és műveletek vizsgálata mellett a társas és kulturális tényezők is kiemelt szerepet kapnak. A tanulmány kifejezett célja a kognitív nyelvészeti megközelítések és a szociolingvisztikai kutatási hagyományok összekapcsolása a műfajok vizsgálatában, tekintettel arra, hogy rengeteg szociolingvisztikai kutatás foglalkozott egyes diskurzusműfajok leírásával, számos olyan meglátást fogalmazva meg a kultúra, az interakció és a társas normák összefüggéseivel, amelyek egy funkcionális vagy társas-kognitív leírásban is fontos szerepet játszanak (TOMASELLO 1999, 2003; CROFT 2009).

A szociolingvisztikai, különösen a diskurzuselemző vizsgálatok legfontosabb hozadéka a szövegtípus-kutatás számára egyrészt az, hogy empirikus alapon, valós adatokból kiindulva a mindennapi nyelvhasználatot vizsgálták, másrészt a nyelvet a nyelvhasználói közösség, a társas tevékenységek, a kultúra és a szocializáció összefüggésében közelítették meg. Sok elemzés foglalkozott egyes szövegtípusok részletesebb leírásával is, ilyen például a narratívák (LABOV–WALETZKY 1967; LABOV 1997; KINTSCH–VAN DIJK 1978), a telefonbeszélgetések (SCHEGLOFF 1968; LUKE–PAVLIDOU eds. 2002), a hírszövegek, hírséma elemzése (VAN DIJK 1988; FAIRCLOUGH 1995), a pletyka (KEIM 2001) vagy az intézményes nyelvhasználat vizsgálata (DREW–HERITAGE 1992; SCHEGLOFF–SACKS 1973). A legmeghatározóbb elmélet e tekintetben a HYMES nevéhez 1964 óta köthető beszélésnéprajz, melynek keretében HYMES alapvető megállapításokat fogalmazott meg a beszédműfajokkal kapcsolatban is. Ugyanilyen lényeges HYMES SPEAKING-modellje, amelyben a társalgás alapvető összetevői között külön tárgyalja a beszélésre vonat-

---

² Maga ATTARDO is használja a vicc kapcsán mind a műfaj (genre) mind a szövegtípus (text-type) fogalmát (ATTARDO 2001; ATTARDO–CHABANNE 1992).

kozó normákat és a műfajt; valamint a kommunikatív kompetencia fogalma, mely-lyel rámutat a beszédre vonatkozó általános kulturális, interakcionális szabályok fontosságára, amelyeket a nyelvi szocializáció során, kisgyermekkortól kezdve sajátítunk el. A műfajokkal kapcsolatos tudás is ennek a tudásnak a része: „a közössé-geken belüli kommunikációs magatartás meghatározott beszédaktivitás-mintákon alapul, és a személyek kommunikatív kompetenciája ezekre a mintákra vonatkozó ismereteket tartalmaz”; „tudnunk kell, hogy milyen kontextusban milyen minták használhatók, s hogyan, hol és mikor lépnek ezek fel” (HYMES 1975: 102).

Hasonlóan fogalmaztak más diskurzuselemzők is a műfajokkal kapcsolat-ban, szintén a társas cselekvések, a szociokulturális tudás és a konvenciók, illetve ezek újraalkotásának szerepét hangsúlyozva (pl. FAIRCLOUGH 1992, JOHNSTONE 2008). Számos kutatás vizsgálta a beszédmódok és műfajok sajátosságait a külön-féle kultúrákban is, mint például – hogy csak néhányat említsünk – a köszön-tés, átok, eskü, kínálás vagy ugratás jellemzőit (l. SCHIEFFELIN, OCHS, DURANTI, SCHERZER, RÉGER, SZALAI munkáit). SCHIEFFELIN és OCHS (1984), illetve RÉGER (2002) hangsúlyozzák, hogy a diskurzusműfajok nem eleve adott, objektív ka-tegóriák, hanem kultúránként eltérőek, így a valós nyelvhasználat megfigyelése által nyert adatokból mindig egy nyelvhasználói közösség saját kategóriáit kell feltárni (vö. SWALES 1990 és KUNA 2016 is). A különböző kultúrák diskurzusmű-fajainak vizsgálatában az egyes szempontok különféle súllyal érvényesültek: így például GOSSEN (1974) a hagyomány szerepét és viszonylag állandónak, stabilnak tűnő műfaji jellemzőket emelte ki, míg STROSS (1974) a műfajok rendszerének rugalmasságát és az egyéni kreativitás szerepét mutatta be. A hagyományok és az egyéni alkotás egyidejű érvényesülését elemzi HANKS is (1987), úgy fogalmazva, miszerint a műfaj nem más, mint „orientáló minta a diskurzus létrehozásához és megértéséhez”, és ennek kapcsán „objektív szabályok helyett sémákra és stratégi-ákra gondoljunk, amelyek alapján az ember a műfajt központi vagy prototipikus elemek egy készletének látja, melyeket a beszélők variálhatnak és amelyek sosem válnak egyetlen mereven szabályozott szerkezetté” (HANKS 1987: 681; a műfajok kérdéseihez l. BRIGGS–BAUMAN kitűnő, 1990-es tanulmányát is).

Ezek a gondolatok jelennek meg az interakcionális szociolingvisztikában is, amelynek legfontosabb teoretikusa, GUMPERZ a műfaj fogalmához közel-álló (nyelvi) aktivitástípusok feldolgozását és megértésbeli, illetve cselekvés- és nyelvhasználat-szervező szerepét szintén sémák segítségével tartja leírhatónak (GUMPERZ 1982: 131). A sémák kapcsán hangsúlyozza mind a tradicionálisan fel-ismerhető, tipikus nyelvi jellemzőkből álló szerkezet meglétét, mind pedig ennek dinamikus alkalmazásba vételét a nyelvi interakcióban részt vevő felek részéről: „Bár a nyelvi üzenet egyes elemei egy jellegzetes szerkezetbe rendeződnek, ame-lyek a beszélő elképzéseit reprezentálják az interakció folytatásáról, ám ez a szer-kezet nem statikus, hanem sokkal inkább egy dinamikus folyamat tükröződése [...] Leginkább Bartlett (1932) séma-elméletét vehetjük alapul” (GUMPERZ 1982: 131). A keret fogalma kapcsán említeni kell GOFFMAN (1999) szerep- és keret-elméletét is, amely kiemeli az egyes keretekhez vagy forgatókönyvekhez tartozó szerepek jelentőségét és az interakció szereplőinek dinamikus helyzetalkotását. Számos más társalgáselemzési kutatás is fontos meglátásokat fogalmazott meg

a szövegtípusokkal, főleg azok szerkezetével kapcsolatban, ezekre azonban itt nincs mód kitérni (l. HÁMORI 2007).

Mint láttuk, a korábbi és az újabb szociolingvisztikai kutatásokban is fontos szerepet kap a séma és keret fogalma, valamint különféle elméleti műveletekre is felhívják a figyelmet: elsősorban a szövegtípus mint séma és minta aktív és dinamikus használatbavételére és a szituáció, az aktivitás(típus), a szövegtípus és a nyelvhasználók által végzett dinamikus interpretáció és kontextusteremtés (kontextualizáció) közvetlen kapcsolatára. Ezek alapján, a kognitív nyelvészeti megközelítésekkel összhangban (pl. SANDIG 2006; TOLCSVAI 2001; KUNA 2011, 2016; STUKKER et al. eds. 2016; SIMON 2017) a szövegtípusokat, illetve műfajokat kognitív sémáknak tekintjük, ezen belül is forgatókönyv-jellegű sémáknak, amely alapján társas cselekvéseket hajtunk végre: „Genre designates a conventional way of performing communicative activities using language” (STUKKER et al. 2016: 1). A séma fogalma (BARTLETT 1932; RUMELHART–ORTONY 1977) szervezett memóriastruktúrát jelöl, amely a világról való tudásunkat, elvárásainkat rendszerezi, és az észlelést, a feldolgozást, az emlékezetet és a következtetéseket irányítja. A sémák egyik típusa a forgatókönyv (SCHANK–ABELSON 1977), amely a társas élet cselekményeivel kapcsolatos tudásunkat szervezi, időbeli, sorrendi és szerepekre vonatkozó összetevőket is tartalmazva. Mivel a szövegtípusok, illetve műfajok jellegzetes cselekvésekkel kapcsolódnak össze, és mind a sorrendiség és időbeli lefolyás, mind a beszédpartnerhez kapcsolható szerepek lényegesek bennük, kiválóan elemezhetők forgatókönyvként (HÁMORI 2007; KUNA 2011, 2016, 2017).

A szövegek típusai vagy a műfajok kapcsán fontos kitérnünk a kognitív kategorizáció alapelveire is, amelyek szerint egy dolog vagy esemény kategóriába sorolása a prototipikusság elve alapján történik, nyitott kategóriákba, melyek tartalmazhatnak „legjobb”, ideális és kevésbé jó példányokat (ROSCHE 1977). Így az egyes példányok (adott esetben szövegek) besorolását is fokozati alapon végezzük (TOLCSVAI 1998, 2001), s ez egy diskurzusban dinamikus folyamatként történik. Továbbá, egy nyelvi interakcióban a kontextualizáció keretében az aktuális szövegtípussal vagy diskurzusműfajjal kapcsolatban a beszédpartnerek között is folyamatos egyezkedés folyik, általában impliciten, a nyelvi választásokon keresztül, olykor azonban expliciten is (DREW–HERITAGE 1992: 19; HÁMORI 2007), ami az egyén kategorizációs tevékenységét szintén befolyásolja; erre az 5. fejezet diskurzusrészleteiben több példát is találunk.

A vicc műfaja kapcsán megkerülhetetlen a nyelvi humorral kapcsolatos elméletek említése is, amelyek közül a legismertebbek, ATTARDO (ATTARDO 2001; ATTARDO–CHABANNE 1992), és RASKIN (RASKIN 1985, 2017) elméletei mellett leginkább NORRICK használatalapúságot és az interakció fontosságát hangsúlyozó munkásságát emelhetjük ki (NORRICK 2009; NORRICK–CHIARO 2009), valamint magyar nyelvterületen LENDVAI (1996), NEMESI (2015a, 2015b), RISZOVANNI (2008) és PALÁGYI (2016) kutatásait, akik több – pragmatikai, retorikai, kognitív nyelvészeti – irányból is vizsgálták a nyelvi humor különböző jelenségeit. Bár e munkák a viccek jellegzetességeivel és típusaival kapcsolatban is számos meglá-

tást megfogalmaztak, elsősorban a nyelvi humor működésének elemzése áll közép-pontjukban. Jelen tanulmány elsődlegesen a vicc, viccmesélés mint diskurzusműfaj tudásszerkezetére és elsajátítására fókuszál, így a humor működésére, illetve a viccelődés vagy a humor más nyelvi formáira, alakzataira nincs mód részletesebben kitérni. Fontos azonban megjegyezni, hogy bár a forgatókönyv fogalma központi szerepet kap több közismert korábbi humorelméletben is (vö. „Semantic-Script Theory of Humor” és „General Theory of Verbal Humor”; I. RASKIN 1985; ATTARDO 2001), itt a séma és forgatókönyv fogalmát ettől eltérően alkalmazzuk: nem a szöveg értelmezése során létrejövő lehetséges értelmezéseket vizsgáljuk ugyanis (RASKIN és ATTARDO munkáiban a forgatókönyv ezekre vonatkozik, a vicc tartalmának feldolgozásához kapcsolódva), hanem a viccet mint nyelvhasználati módot elemezzük forgatókönyvként, mint a nyelv egy bizonyos használatára vonatkozó – szövegszerű, interakciós, pragmatikai, szituációra vonatkozó, időbeli-szekvenciális, társas és kulturális összetevőket tartalmazó – tudásstruktúrát. A két forgatókönyv-fogalom tehát, bár természetesen érintkeznek (a vicc-műfaj forgatókönyvének részei a vicc tartalmának értelmezéséhez kapcsolódó forgatókönyvek is), itt eltér egymástól.

4. A vicc műfaj mint kognitív séma jellemzése. A vicc-diskurzusműfaj mint séma jellemzéséhez két, eltérő módszertanú kutatás eredményeit is alapul vesszük: az első a vicc sémáját mint többé-kevésbé kialakult tudást, a másik e séma elsajátítási folyamatát vizsgálta.

Az első kutatás célja az átlagos magyar nyelvhasználó prototipikus tudáselemeinek feltérképezése volt a (magyarországi) viccre vonatkozóan. A kutatásban 30 adatközlő vett részt, férfiak és nők vegyesen, legtöbbször a 30-45 éves korosztályból (a legfiatalabb 11, a legidősebb 70 éves volt). A kutatás módszere a közvetlen lekérdezés volt, szóban vagy írásban. Az adatközlők ezt a kérdést kapták: *„Mindannyian tudjuk, hogy léteznek »viccek«. Hogyan fogalmaznád meg, hogy mi a »vicc«? Hogyan magyaráznád el 1-2 mondatban valakinek, aki esetleg (egy idegen országból jön és) nem ismeri?»*

A kutatás alap gondolata az volt, hogy miközben egyik adatközlőtől sem várható teljeskörű és részletes meghatározás, azonban a válaszokban a vicc fogalmához kapcsolódó, legkönnyebben aktiválódó, leggyorsabban előhívható, vagyis prototipikus jellegzetességek fognak megjelenni; így a válaszok együtteséből az egyes tudáselemek és azok gyakorisága alapján kirajzolódik a vicc-séma alapvető modellje, vagyis az, hogy egy beszélőközösség tudásában összességében milyen fő tényezők vannak jelen, és ezek közül melyik milyen gyakori, mennyire erősen meghatározó és mi kevésbé fontos, periférikus.³

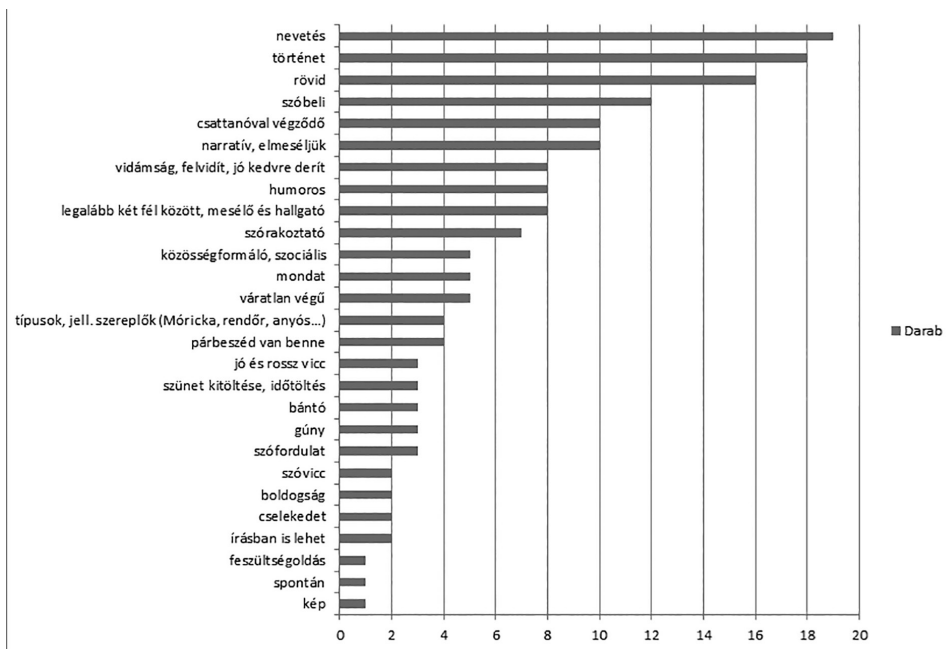
A válaszok eltérő hosszúságúak és megfogalmazásúak voltak, pl.: *„Csattanóval vagy meghökkentő, nem várt fordulattal végződő rövid történet, ami a hallgatósból nevetést vált ki. A vicc sokszor oldja a feszültséget, endorfint szabadít fel*

³ A kutatás kisebb módszertani korlátai ellenére (pl. az adatközlők nagyobb része értelmiségi középosztályból került ki; a „vicc” szó több értelemben is használható, ami a választást is befolyásolhatta; stb.) a válaszokban világos tendenciák rajzolódtak ki, és felismerhetőek voltak a meghatározó, gyakori, valamint a ritkább és csak elszórtan megjelenő összetevők.

a szervezetből, jókedvre derít” (A. T.); „Rövid történet, párbeszéd, ami sokszor sztereotípiákra és tapasztalatokra épül és amit az emberek azért mesélnek el, hogy megnevetessék a másikat” (A. O.). A válaszokból a kvantitatív elemzés céljából kigyűjtöttem a főbb összetevőket, és az azonos jellegűeket egy csoportba soroltam. Ennek alapján ezeket a fő jellegzetességeket lehetett megkülönböztetni: *történet; nevetés; rövid; szóbeli; párbeszéd; írásban is lehet; csattanóval végződő; vidámság, felvidít, boldogság; elmeséljük, narratív; szórakoztató, váratlan végű; legalább két fél között, mesélő és hallgató; humoros; mondat; közösségformáló, szociális; altípusok vannak (zsidóviccek, rendőrviccek); jellegzetes szereplők vannak (Móriczka, rendőr); gúny; bántó; szünet kitöltése, időtöltés; van jó és rossz vicc; cselekedet; szóvicc, szófordulat; kép; spontán; feszültségoldás; szokatlan értelmezés; tréfa (vicc és tréfa hasonlóak, de nem azonosak).* Ha az egyes összetevőket gyakoriság alapján sorrendbe állítjuk, ilyen grafikont kapunk:

1. ábra

A vicc-séma fő összetevői és gyakoriságuk

Az ábrán jól látszik, hogy a vicc fogalmához kötődő leggyakoribb elemek ezek: *történet, nevetés, rövid, szóbeli, csattanóval végződik.* Ezek tekinthetők tehát a prototipikus vicc jellemzőinek, ezek alkotják a vicc-séma központi elemeit (összhangban ATTARDO megfogalmazásával, vö. 2001: vii). Emellett további jellegzetességek is megjelennek: például a vicc alapvetően szóbeli, de lehet írásos formájú is; a viccmesélési esemény szereplői (mesélő és hallgatóság), a viccek tartalmi jellemzői, figurái vagy altípusai (pl. rendőrviccek, Móriczka). Voltak olyan

jellemzők is, amelyeket csak néhány adatközlő nevezett meg; például szünet kitöltésére szolgálhat, képpel is összekapcsolódhat, vannak rossz viccek is stb. Ezek szintén a vicchez mint műfajhoz kapcsolódó közösségi tudás részét alkotják, de mint kevésbé prototipikus, kevésbé központi elemek.

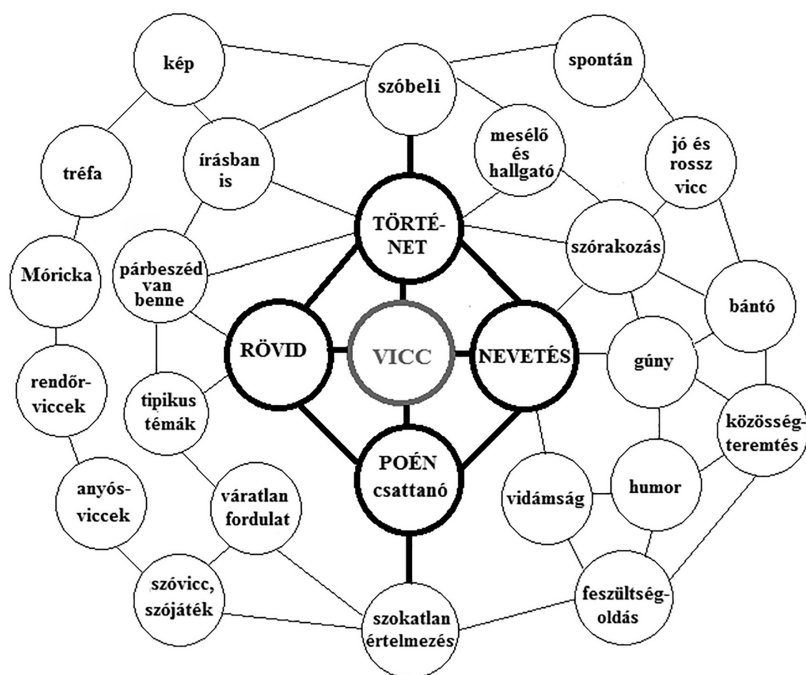
Az egyes összetevők kapcsán azt is megfigyelhetjük, hogy ezek között különböző jellegűek különböztethetők meg. Bár ezek a nyelvi és kognitív műveletekben nem különülnek mereven el, az elemzés céljából érdemes jellegük szerint csoportosítani őket (vö. TOMASELLO 2003: 272). Vannak elsősorban a nyelvi szerkezetre vonatkozó tudáselemek, pl.: *rövid, narratív, párbeszédés*. Más szempontok elsősorban a tartalomra és altípusokra vonatkoztak: *történet, Móricka, rendőr, zsidó*. Vannak a kommunikáció, vagyis a cselekvés módjára és lefolyására vonatkozó információk: *elmeséljük, mesélő és hallgató van, nevetés, spontán, írásos is lehet*, vannak a társas célokra (*időtöltés, feszültségoldás, közösségformálás, közelségteremtés*) és érzelmekre vonatkozó összetevők: *vidámság, jókedvre derít, boldogság, bántó*. Fontosak végül azok jellemzők is, amelyek egyfajta jellegzetes kognitív munkára, tipikus feldolgozásmódra utalnak: *nem szokásos értelmezés, váratlan fordulat, csattanó; valóság szokatlan feldolgozása* (vö. mint egyfajta „különleges pragmatikai összetevő”; HÁMORI 2007; NEMESI 2015b). Ezek az összetevők alkotják együttesen a prototipikus vicc, pontosabban a viccmesélés sémáját, amely, mivel interakcionális szervezettség, társas szerepek és jellegzetes részcsелеkvések is fontos szerepet kapnak benne, legjobban forgatókönyvként jellemezhető.

Mindez – vagyis a nyelvi-szövegbeli, diskurzusbeli, interakciós, társas, érzelmi, tartalmi és kognitív tudáselemek és szempontok együttes jelenléte – jól mutatja a vicc-séma összetettségét és bonyolultságát, szemléltetve azt, amit a tanulmány mottója is kiemelt, és a legújabb kognitív nyelvészeti kutatások is megfogalmazznak a műfajokról: „A műfaj komplex, többarcú jelenség, amelyben nyelvészeti, pragmatikai és a tartalommal kapcsolatos tudás kapcsolódik össze pszichológiai, társas-szociális és kommunikatív tényezőkkel” (STUKKER et al. 2016: 1).

Az egyes tényezők sokfélesége, változatos megjelenése és gyakorisága a beszélők válaszaiban alátámasztja azokat a kognitív kategorizációval kapcsolatos meglátásokat is, melyek a kategóriák nyitottságára, a besorolás rugalmasságára, a prototipikus és kevésbé prototipikus jegyek meglétére utaltak. Emellett azt is ki kell emelni, hogy az adatközlők válaszaikban egyszerre több jellegzetességet is megneveztek, tehát az egyes összetevők nem önmagukban, elszigetelten aktiválódtak, hanem más összetevőkkel különféle módokon összekapcsolódva, és ennek során a prototipikus és a ritkább tudáselemek is egyszerre megjelentek. Mindez arra utal, hogy az egyes tudáselemek között sokrétű és átfedéseket is tartalmazó kapcsolatok állnak fenn; valamint az egyes jellemzők szalienciája, azaz előtérbe kerülése, gyorsabb vagy gyakoribb aktiválódása a személyektől és különféle aktuális körülményektől (pl. kontextus) függően változhat.

Mindezek alapján a vicc kognitív sémájának alapvető szerkezetét erősen leegyszerűsítve a következő módon lehet felvázolni (DAVIS 1991: 21 tojás-sémája nyomán):

2. ábra
A vicc-műfaj sémájának vázlata

Az eredmények felnőtt beszélők már viszonylag kialakult tudását tükrözik; a következőkben nézzük meg, hogyan jellemezhető ennek a sémának a kiépülése, elsajátítása.

5. A vicc-séma elsajátítása. A vicc-műfaj, azaz a viccműfaj-tudás elsajátításának vizsgálatához valós gyermeknyelvi diskurzusokból gyűjtött adatokat elemeztem. A gyűjtés módszere gyermekek beszélgetéseinek résztvevő megfigyelése volt, melynek során 10 éven keresztül 25 gyermektől több mint 50 spontán viccet vagy viccnek szánt szöveget gyűjtöttem, itt ezekből emelek ki néhány példát. A gyermekek fővárosi, középosztálybeli magyar családokból származtak, életkoruk 3 és 10 éves kor között volt.

A szakirodalom szerint a narratív struktúra, vagyis a szervezett, feldolgozott eseménysor létrehozása 3 éves kor körül jelenik meg a gyermekeknél, bár sokáig még korlátozottan (TOMASELLO 2003: 270; KARMILOFF-SMITH 2001). A narratívák egy jellegzetes alcsoportja a vicc: bár ez is egyfajta történetnek tekinthető, ez speciális céllal elmesélt, fiktív történet, mely jellegzetes formai, tartalmi, terjedelmi, társas és kognitív tulajdonságokkal bír. Ezek felismerése, azonosítása és így a viccműfaj-tudás elsajátítása hosszú ideig, akár 10 éves korig tarthat.

Általánosságban elmondható, hogy a vicc szövegtípus első mozaikjai 3,5-4 éves korban jelennek meg. A gyermekek számára a humor és a nevetés kiskoruktól kezdve fontos szerepet kap, 5-6 éves korig azonban a verbális humor más formái

a meghatározók, óvodásoknál például elsősorban a szóvicc vagy szójáték, a megévesztés, utánzás vagy „csúnya szavak” használata a humor forrásai. A felnőtt értelmezésében szokásos vicc-szövegtípus első önálló kezdeményei 3-4 éves kor körül jelennek meg a gyermekek spontán nyelvhasználatában, ez azonban nem jelenti még a műfaj elsajátítását, a sikeres viccmesélés kompetenciája nagyjából 9-10 éves korra alakul ki.

Nézzük meg, hogy egyes példákban hogyan tükröződik ez a folyamat:

- (1) Jancsi (6): Mondhatok egy viccet? Móricka kimegy az iskolában vécére. És jön vissza és éppen énekóra van. Mondja, tanító néni kérem, ég a vécé! De a tanítónéni rászól: Móricka, most énekóra van, énekelni kell! Erre Móricka: Subidubi, ég a budi!
 Juliska (3,5): Mondok egy viccet. Móricka énekel az iskolában és azt mondja, subidubi ég a vécé. Vége.

Ebben a párbeszédben nemcsak a vicc korai formáját figyelhetjük meg, hanem az elsajátítás első lépését is: a fiatalabbik, 3,5 éves gyermek egy társas helyzetben az utánzás alapján igyekszik reprodukálni a nagyobbik gyermek nyelvi tevékenységét. Ezt azonban nem mechanikus ismétléssel teszi, hanem a kulcsfontosságúnak ítélt jegyek feldolgozásával, kiemelésével és újraalkalmazásával (vö. TOLCSVAI 2008: 43; TOMASELLO 2003); ez jelen esetben a történet fő tartalmi elemeit jelenti (BARTLETT 1932 sémaelméletének megfelelően). A kisgyermek emellett a szöveg jellegzetes szerkezetére is felfigyelt és ezt is igyekszik reprodukálni (nyitóformula, rövidség, lezárás jelzése).

Szintén megfigyelhető a minta felismerése, feldolgozása és alkalmazása a következő diskurzusrészletben:

- (2) Peti (4,5): Tudok egy viccet! Nem és de megy a hídon. Nem öngyilkos lesz. Ki maradt fent? Igen.
 Anya (*nevet*): Höhö. Igen. Nagyon jó.
 Panni (8): Az nem úgy van! Értem és nem értem megy a hídon. Értem leesik. Ki maradt fent?
 Anya: Nem értem.
 Gyerek: Akkor buta vagy! (*nevet*)
 Anya (*nevet*): Nagyon jó.

Itt is közvetlenül összevethető az eredeti vicc (Panni elmesélésében) és ennek a kisebbik gyermek által produkált változata, amely a feldolgozás szempontjait és a séma kezdetleges verzióját tükrözi. Megfigyelhetjük, hogy a kisgyermek itt is a fő tartalmi elemeket (szereplők, helyszín, cselekmény) emeli ki, és megtartja az alapvető narratív szerkezetet és a kérdésfeltevés aktusát is, bár a szereplők és elnevezéseik kuszák, és maga a vicc poénja is teljességgel elmarad (az eredeti vicc tartalmi-logikai viszonyainak feldolgozása még nem sikerült). Itt is a tartalom, a műfajmegnevezés és a szövegszerkesztés fő jellemzői alkotják a séma alapelemeit, amelyek alapján az újrakonstruálás történik.

Emellett azonban érdemes megvizsgálnunk magát az interakciót is, amelyben a vicceselés megvalósult. A műfajt a kisgyermek a séma általa feldolgozott fő elemeinek alkalmazásával igyekszik megvalósítani. A vicc címzettje és hallgatója, az anya, felismeri a kisgyermek sikerületlen viccét, és reakciójával elfogadja és jóváhagyja a felkínált műfajt: a nevetéssel és az elismerő válasszal ugyanis a vicceselés forgatókönyvébe illő szerepet és cselekvést valósítja meg. Ebben egyrészt az implicit tanítás példája látható, másrészt megfigyelhető az az adaptív és támogató rugalmasság is, amellyel a szülők a gyermekek adott esetben még nem tökéletes kommunikációjához alkalmazkodnak (LIGHT–SHELDON –WOODHEAD 1991: 56). Ugyancsak a vicc forgatókönyvéhez hagyományosan kapcsolódó szereppel és beszédaktusokkal (nevetés, elismerés) reagál az anya a nagyobbik gyermek második, megfelelő vicceselésére is, ezzel megerősítve mindkét gyermekben ennek a diskurzusműfajnak a sémáját. Az idősebb gyermek részéről ugyanakkor az explicit szövegtípus-tanításra is látunk egy példát a vicc megismétlésével, kijavításával (a sémák implicit és explicit tanulásához vö. TOLCSVAI 2008: 43; RÉGER 2002).

A következőkben olyan vicceselési példákat tekintünk végig, amelyekben a vicc-séma hol egyik, hol másik összetevője vagy összetevői jelennek meg, miközben más tényezők még hiányoznak. Megfigyelhető, hogy mely tényezők különösen fontosak a vicc sémájában, hogyan épül ki ezekből egy közös struktúra, és milyen folyamatok előzik meg az összes fontos összetevőt tartalmazó, viszonylag teljes szerkezet kialakulását.

5.1. Rövid narratív struktúra beágyazott dialógussal; a vicc forgatókönyv kezdő- és záróelemei; csattanó. A vicc legfontosabb jellemzőjének az tekinthető, hogy egy rövid, fiktív történet, melynek jellegzetes formai és tartalmi-logikai szerkezete van. Az alábbi vicc-kezdeményben ezek jelennek meg.

(3) Máté (4,7): Mondjak egy viccet?

Anya: Mondjál.

Máté: Két katona elmegy a harcba. Kérdezi az egyik: Miért mész a harcba, amikor még dél sincsen? Azért, mert most harcolnak az életünkért! *(nevet)*

A vicc lényege itt egy rövid történet, amelynek szerkesztésmódja tökéletesen megfelel a prototipikus viccnek (rövid, szoros szerkezet; narratíva beágyazott dialógussal; csattanós lezárás). Felismerhető a vicceselés forgatókönyvének prototipikus cselekménysorozata is: egy bevezető kérdéssel indul a beszédesemény, ezt követi a beszédpartner elfogadó reakciója, majd maga a vicceselés, végül pedig a mesélő nevetése hangzik el. Megfigyelhető az is, hogy a történet lezárásaként egy frappánsnak tűnő, de valójában értelmetlen, inkoherens fordulat szerepel: a gyermek a korábbi viccek feldolgozása során felfigyelt a poénok meglétére is, de mivel nem értette ezeket, egyfajta „váratlan és érthetetlen záromozzanat”-ként értékelte és sorolta be őket a sémába, és ennek megfelelően valósította meg.

5.2. Formai jegyek. Kezdő formula, *Móricka* név.

(4) Juliska (3,5): Mondok egy viccet. Móricka énekel az iskolában és azt mondja, subidubi ég a véce. Vége.

Ez a példa a szövegtípusra jellemző sztereotip kifejezések, fordulatok, megnevezések jelentőségét illusztrálja (mint pl. szereplők neve vagy a műfaj explicit megnevezése). Egyben arra is utal, hogy a szöveghagyomány reprodukálása, a korábban megismert szövegek részeinek vagy akár egészének megismétlése szintén fontos jellemző a vicc műfajában.

5.3. Egyszerű narratív struktúra. Csattanó és terjedelmi korlát nélkül.

- (5) Tomi (6): Móricka megy a nagymamájával az utcán, és lát száz forintot a földön, ami ott van, mert valaki elveszette vagy nem tudom. És a nagymamája azt mondja, ami a földön van az gusztustalan és azt a földön kell hagyni. És akkor mennek tovább. És ami... amikor már mennek, akkor megint van száz forint a földön, mert valaki elvesztette, vagy nem vette észre hogy leesett. És Móricka fel akarja venni, de megint azt mondja a nagymamája, hogy ami a földön van az gusztustalan és azt a földön kell hagyni.

Ebben a példában a narratív struktúra felismerése és rekonstruálása tükröződik, ugyanakkor a viccre jellemző más tulajdonságok nem jelennek meg: a gyermek elsősorban a történetet dolgozta fel a prototipikus szereplőkkel, de hiányzik a terjedelmi korlát, a frappáns, lényegre szűkített fogalmazás és a váratlan vagy szokatlan fordulat is.

Más esetben viszont éppen a váratlan, szokatlan elem áll a központban.

5.4. Kognitív / pragmatikai jellegzetesség: meglepő, váratlan mozzanat, inkoherens fordulat, csattanó (normasértő szó). Sok példa azt mutatja, hogy a gyermekek felfigyelnek arra, hogy a viccekben váratlan, számukra sokszor inkoherens fordulat, szokatlan értelmezés, normasértő szavak vagy különös cselekedetek szerepelnek, és ezeket megisméltik, vagy akár önállóan produkálják is a vicc megalkotására (bár a humor forrásául szolgáló valódi szemantikai-logikai viszonyokat gyakran még nem értik). Erre láttunk már példát a (3) részletben. Az alábbi beszélgetésrészletben is a váratlan fordulatot és a meghökkentő elemet, vagyis a normasértő szót alkalmazza a gyermek a vicc – általa megfelelőnek vélt – létrehozására:

- (6) Bendi (4,5): Móricka és a nagypapája mennek egy házba. Mondja Móricka: Hé papa, mit csinálsz? Hát elmegyek a vécébe és... és megpróbálok... PISILNI!

(2s szünet)

Anya (nevet): Ez a vicc?

Bendi (büszkén): Igen.

Itt a műfaj interakcióbeli közös, együttműködéses létrehozását is megfigyelhetjük: az anya egyes sztereotip jegyek alapján (Móricka, szövegszerkezet) felismerni véli a viccet, de nem teljesen biztos benne: erre utal a 2 s hallgatás, majd a metanyelvi eszközökkel való pontosítás. A nevetéssel mint a vicc sémájához tartozó válasszal az anya jelzi a felkínált beszédműfaj – és egyben kontextus – elfogadását. Ezzel bátorítja a gyermeket a tökéletlen kísérlet ellenére is a műfaj további próbálgatására.

5.5. Metapragmatikai jelzések. Fontosak a viccet bevezető kifejezések és a műfaj metanyelvi megnevezése is (pl. „mondok egy viccet”, (2), (3), (4) példa), amelyek kontextualizációs utasításként működnek (vö. GUMPERZ 1982).

5.6. Szupraszegmentális jegyek: nevetés. A vicc-séma fontos eleme a nevetés, mind a mesélő, mind a beszédpartner részéről (a viccmesélés végén, vagy közben is). Ahogy a fenti példák is mutatták, a gyermekek (vagy a beszédpartnerek) sokszor akkor is nevetnek, ha maguk nem értik a poént. A nevetés a beszédműfaj megteremtésére, pontosítására vagy felismerésének jelzésére szolgál, azaz szintén a kontextualizáció fontos eszköze.

5.7. Társas funkció: szórakoztatás, közelségteremtés, vidámság. Az alábbi példa egy családi beszélgetés részlete, ahol a gyermekek először megfigyelőként hallgatják szüleik tréfálkozását, majd a viccmesélés segítségével maguk is megpróbálnak bekapcsolódni a társalgásba és aktív résztvevőjévé válni a pozitív társas élménynek. A példa egyrészt jól mutatja a társas közeg és a társas-érzelmi összetevők fontosságát a viccmesélés céljában, létrejöttében, másrészt a „viccmesélés” kontextus kialakításának és fenntartásának dinamikus és interaktív jellegét a felek aktív és – a nyilvánvaló értelmezési nehézségek ellenére is – támogató együttműködésével (vö. NORRICK 2009).

(7) Apa: ...én meg csak dermedten állok... mint a rabok Troppauer Hümérnél.

Anya *(nevet)*

Anya *(idézve)*: „Anyám, te vagy árva fiad csillaga” *(nevet)*

Apa *(idézve)*: „Írta Troppauer Hümér...” *(nagyon nevetnek egymással, a gyerekek nézik őket)*

(fél perc csönd)

Peti (6): Mondhatok egy viccet?

Anya, Apa: Mondjad!

Peti: Orvvadász megy a határra. Ott vannak a határőrök. Mondják: A jogosítvány hol van? Orvvadász: Itt. Kérdezik a határőrök: És az aláírás? Mondja az orvvadász: Dögölj meg.

(3 s csönd)

Peti *(hozzáteszi)*: Írta Troppauer Hümér.

Apa, Anya *(nagyon nevetnek)*

Peti *(büszkén)*: Értitek a viccet?

Anya *(nevetve)*: Hát nem teljesen... de azért nagyon vicces...

Blanka (10) *(megismétli nevetve, kicsit bizonytalanul)*: „Dögölj meg....”

Ebben a diskurzusrészletben egyrészt jól megfigyelhető a viccmesélés társas kontextusa: az érzelmi közelség és a közösségteremtés pozitív élménye, valamint az, ahogy a gyermekek egy viccen keresztül ebbe a csoportba be próbálnak kapcsolódni. Másrészt megfigyelhető a műfaj jelentésbeli és interakciós létrehozásának dinamikus folyamata is. Látszik, hogy a 6 éves gyermek helyesen felismeri a viccre alkalmas beszédhelyzetet és a viccmesélés társas funkcióját, és létre is hoz e céllal egy viccnek megfelelő szerkezetű és tartalmú szöveget, amelynek még váratlan fordulatot és normasértő szót is szerepeltet poénként a végén (vagyis a vicc-séma

legtöbb összetevőjét már ismeri és működteti), ugyanakkor a valódi szemantikai viszonyok feldolgozása híján még nem tud megfelelő viccet produkálni. Ugyanakkor ki kell emelni azt is, hogy a gyermek észreveszi a műfaj-létrehozási próbálkozása sikertelenségét – a megfelelő válasz, vagyis a nevetés elmaradásából és a szülők hallgatásából –, és a korábban hallott humoros szövegrész egy fordulatának, sztereotipnak tűnő kifejezésének használatával („írta Tropaumer Hümér”) azonnal próbálja kijavítani, megmenteni a helyzetet, vagyis a szövegtípust (a gyermekek interakciós javítási képességére l. TOMASELLO 2003: 269). A szülők nevetése nyilvánvalóan a gyermek sikertelen viccmesélési próbálkozásának és „Tropaumer Hümér” említésének szól, a gyerekek azonban a vicc sikerének visszajelzését látják benne, sőt: ennek hatására még a 10 éves is megpróbálja sikeres viccként dolgozni fel testvére produkcióját (bár bizonytalansága jelzi, hogy ez nehezen sikerül), és ezáltal bekapcsolódik a vicc által létrehozott interakciós-érzelmi közösségbe.

5.8. Dialogikus diskurzusszerkezet és interaktivitás. A vicc szempontjából fontos kiemelni a diskurzusok jellegzetes dialogikus szerkezetét is: két vagy több fél váltakozó részvételével valósulnak meg, amelyben a résztvevők jellegzetes szerepeket töltenek be, hozzájuk kapcsolódó tipikus cselekvésekkel. Ez szorosan összefügg a forgatókönyv szerkezetével és a felek által történő közös jelentéslétrehozással: a vicc nemcsak a beszélő produkciójában jön létre, hanem a beszédpartner megnyilatkozásai is szerves részét alkotják (vö. NORRICK 2009).

5.9. Interakciós rendezettség, forgatókönyv: sztereotip sorrend, cselekvések lánc, szerepek. A példákon megfigyelhető volt, hogy a tulajdonképpeni vicc egy összetett eseménysor, vagyis egy tágabb viccmesélési forgatókönyv részeként kerül elmesélésre, amelyre a fent említett jellegzetes szerepek mellett tipikus részecselekvések és ezek interakciós rendezettsége is jellemző. E forgatókönyv fő lépései sematikusán így vázolhatók:

1. Bevezetés (pl. „Mondok egy viccet”). 2. Beleegyezés (partner részéről). 3. Vicc elmesélése: rövid történet vagy dialógus kérdésekkel (*ez esetben a partner válaszol*) poénnal való lezárás. 4. Nevetés (partner/beszélő részéről). 5. Visszacatolás (partner részéről). Egyes részecselekvések fakultatívak, akár el is maradhatnak, vagy továbbiakkal bővíülhetnek, de legtöbb esetben valamelyikük vagy mindegyik szerepel (vö. SCHANK–ABELSON 1977).

5.10. Visszajelzések és explicit tanítás. A fenti példákban a vicc-műfaj gyakorlását és elsajátítását a beszédpartnerek, a szülők többnyire implicit visszajelzésekkel segítették (nevetéssel vagy éppen hallgatással reagáltak). Egyes esetekben azonban explicit metanyelvi javításokat vagy utasításokat is megfigyelhettünk (pl. (2) példa). Az alábbi példában az anya a prototipikus terjedelem és szerkesztésmód betartására figyelmeztet, így segíti a kisfiút a műfaj megfelelő megvalósításában.

(8) Dani (6,2): Mondok egy viccet, jó?

Anya: Mondjál!

Dani: Egyszer Móricka megy az anyukájával egy magas házba. Felmennek az ötödik emeletre, ott mondja Móricka: anyu a kulcs. De az anyukája mondja, Móricka ne beszélj csúnyán. Akkor mennek tovább. Felmennek a tizedik emeletre, ott is mondja Móricka, hogy a kulcs. De megint

mondja az anyukája, hogy ne beszéljen csúnyán. Felmennek a huszadik emeletre. Megint mondja Móricka hogy kulcs. Móricka mondtam hogy ne beszélj csúnyán. Mennek tovább.

Anya: Na jó,és akkor mi a vége?

Dani: Várj még nincs vége. Mennek fel a .. az ötvenedik emeletre. Ott is mondja Móricka, hogy a kulcs. Mondtam Móricka, hogy ne beszéljél!

Anya: Na jó, most már legyen vége.

Dani: Na jó, és akkor fölérnek a legfelső emeletre és az anyuka nem tud bemenni. Móricka: mondtam, hogy lent hagytuk a kulcsot!

5.11. Reprodukció és produkció: minta és kreatív használata. Az utolsó példában azt figyelhetjük meg, hogy a vicc műfajában egyaránt fontos a hagyományozott szövegpéldányok továbbadása, adott esetben reprodukálása és az ezekből leszűrt séma alapján új vicc kreatív alkotása (vagy legalábbis kísérlete).

(9) Pepe (6,1): Anyu! Tudod, hogy hívják az autóversenyzőt?

Anya: Na hogy?

Pepe: Kinyír a Kanyar. És a skót gyilkost?

Anya: Na?

Pepe: MekHalsz.

Anya (*nevet*): Höhö

Pepe: És a magyar hajóskapitányt?

Anya: Na hogy?

Pepe: Szedjétek fel a horgonyt, teljes gőzzel előre!

Anya (*kicsit bizonytalanul nevet*)

Pepe (*büszkén nevetve*): Jó, ugye? Az első kettőt az Ákos mesélte, de a hajóskapitányt én találtam ki!

Itt a séma dinamikus és kreatív alkalmazása mellett ismét világosan megfigyelhető a beszédpartner aktív szerepe is a műfaj megvalósításában, valamint a szülői rugalmasság a gyermek még nem teljesen sikeres szövegtípus-produkciójának feldolgozásában és értékelésében.

6. Összegzés. A „viccre” mint diskurzusműfajra vonatkozó metanyelvi meghatározások alapján bemutattuk a viccre vonatkozó nyelvhasználói tudás sematikus szerkezetét és legfontosabb összetevőit (rövid, frappáns történet, a végén csattanóval, váratlan fordulattal, mely nevetést vált ki), és azt, hogy ezeken kívül milyen fő elemeket, jellegzetességeket tartalmaz (pl. tipikus szófordulatok, speciális társas célok, társalgási szerepek), amelyek eltérő mértékben lehetnek lényegesek és meghatározók a sémában. Az összetevők között megjelent a vicchez kapcsolódó eseményszerkezet, jellegzetes cselekvések és beszélői szerepek is, melyek alapján a vicc, viccmesélés forgatókönyve is leírható volt.

A tanulmány második felében a vicc-műfaj elsajátításának néhány fő lépését követhettük végig: a diskurzusbeli példák jól mutatták, hogy a gyermekek séma-kialakítása során ugyanazok az összetevők jelennek – fokozatosan – meg és válnak

későbbi felhasználás alapjává, amelyekkel a felnőttek már kialakult sémájában találkoztunk. Ennek során megfigyelhettük azt is, hogy az egyes összetevők feldolgozása és alkalmazása hogyan történik a társas interakcióban: a megismert szövegmintákból mely jellegzetességek lesznek kiemelve, ezek hogyan válnak újabb szövegalkotás alapjává, hogyan történik a társas interakciókban pontosításuk, majd egy közös sémába és egymáshoz való rendezésük. Kiemeltük a beszélő részéről az egyes összetevők feldolgozásának és a társas helyzetnek megfelelő kreatív újraalkotásnak a műveleteit, a beszédpartnerek részéről pedig a műfaj megvalósításában való aktív részvétel, illetve a mintaadás, valamint az explicit és implicit tanítás fontosságát.

Összefoglalóan elmondható, hogy a szövegtípus vagy műfaj mint séma elsajátítása hosszú évek kognitív, sőt hangsúlyozottan társas-kognitív munkája, amelyben a nyelvhasználó mentális műveleteiben a kulturális konvenciók, a társas-érzelmi célok, a beszédpartnerek aktív interakciós részvétele, valamint jóváhagyása és/vagy javításai egyaránt meghatározó szerepet játszanak.

Mindezek a vicc-műfaj sémájára, annak elsajátítására és működésére vonatkozó megállapítások más, elsősorban beszélt nyelvi szövegtípusok megismeréséhez is példaként szolgálhatnak.

Kulcsszók: diskurzusműfaj, vicc, séma, forgatókönyv, társas-kognitív műveletek, gyermeknyelv.

Hivatkozott irodalom

- ATTARDO, SALVATORE 2001. *Humorous texts: A semantic and pragmatic analysis*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. <https://doi.org/10.1515/9783110887969>
- ATTARDO, SALVATORE – CHABANNE, JEAN-CHARLES 1992. Joke as a text type. *Humor* 5: 165–176. <https://doi.org/10.1515/humr.1992.5.1-2.165>
- ATTARDO, SALVATORE ed. 2017. *The Routledge Handbook of Language and Humor*. Routledge, New York.
- BARTLETT, FREDERIC CHARLES 1932. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. University Press, Cambridge.
- BRIGGS, CHARLES L. – BAUMAN, RICHARD 2009. Genre, intertextuality and social power. In: DURANTI, ALESSANDRO ed., *Linguistic Anthropology: A reader*. Wiley–Blackwell, Malden–Oxford. 214–245.
- CROFT, WILLIAM 2009. Toward a social cognitive linguistics. In: EVAN, VYVYAN – POURCEL, STEPHANIE eds., *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, <https://doi.org/10.1075/hcp.24>
- DACZI MARGIT – T. LITOVKINA ANNA – BARTA PÉTER szerk. 2008. *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- DAVIS, PATRICIA M. 1991. *Cognition and Learning: A Review of the Literature with Reference to Ethnolinguistic Minorities*. Summer Institute of Linguistics, Dallas.
- DREW, PAUL – HERITAGE, JOHN 1992. *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge University Press, New York.

- FAIRCLOUGH, NORMAN 1992. *Discourse and social change*. Polity, Cambridge.
- FAIRCLOUGH, NORMAN 1995. *Media Discourse*. Edward Arnold, London.
- GOFFMAN, ERVING 1974. *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Harvard University Press, Cambridge (MA.).
- GOSSSEN, GARY H. 1974. *Chamulas in the World of the Sun: Time and Space in a Maya Oral Tradition*. Harvard University Press, Cambridge.
- GUMPERZ, JOHN J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511611834>
- HÁMORI ÁGNES 2007. A társalgási műfajokról. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Kiadó, Budapest. 157–181.
- HANKS, WILLIAM 1987. Discourse Genres in a Theory of Practice. *American Ethnologist* 14/4: 668–692. <https://doi.org/10.1525/ae.1987.14.4.02a00050>
- HYMES, DELL 1974. Studying the Interaction of Language and Social Life. In: HYMES, DELL, *Foundations of Sociolinguistics*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 29–66.
- HYMES, DELL 1975. A beszélés néprajza. In: PAP MÁRIA – SZÉPE GYÖRGY szerk., *Társadalom és nyelv*. Gondolat, Budapest. 91–146.
- JOHNSTONE, BARBARA 2008. *Discourse Analysis*. Blackwell, Malden–Oxford–Victoria.
- KARMILOFF, KYRA – KARMILOFF-SMITH, ANNETTE 2001. *Pathways to language: from fetus to adolescent*. Harvard University Press, Cambridge (MA.).
- KOCSÁNY PIROSKA 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés. A mondás mint szövegtípus*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KEIM, INKEN 2001. Klatsch und Tratsch als lustvolles Gruppenerlebnis. Eine ethnographisch-soziolinguistische Studie. In IVANYI, ZSUZSANNA Hrsg., *Gesprächsforschung: Tendenzen und Perspektiven*. Peter Lang, Frankfurt. 131–153.
- KINTSCH, WALTER – VAN DIJK, TEUN A. 1978. Toward a model of text comprehension and production. *Psychological Review* 85: 363–94. [https://doi.org/10.1037//0033-\[-\]295x.85.5.363](https://doi.org/10.1037//0033-[-]295x.85.5.363)
- KONCZ-KOVÁCS ANNA 2012. A kérdés-felelet alapú szöviccek pragmatikai vonatkozásai. In: VÁRADI TAMÁS szerk., *AlkNyelvDok 6*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 89–111.
- KUNA ÁGNES 2011. *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtipológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális kognitív keretben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- KUNA ÁGNES 2015. *A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben. Kognitív nyelvészeti elemzés*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- KUNA, ÁGNES 2016. Genre in a functional cognitive framework: Medical recipe as a genre in 16th and 17th century Hungarian In: STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016: 193–224. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511611834>
- KUNA ÁGNES 2017. Történeti szövegtipológia. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 223–237.
- LABOV, WILLIAM – WALETZKY, JOSHUA 1967. Narrative analysis. In: HELM, JUNE ed., *Essays on the Verbal and Visual Arts*. University of Washington Press, Seattle. 12–44.

- LABOV, WILLIAM 1997. Some Further Steps in Narrative Analysis. *The Journal of Narrative and Life History* 7: 395–415. <https://doi.org/10.1075/jnlh.7.1-4.49som>
- LENDVAI ENDRE 1996. *Közelkép a verbális humorról*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LIGHT, PAUL – SHELDON, SUE – WOODHEAD, MARTIN 1991. *Learning to Think*. Routledge, London – New York.
- LUKE, KANG KWONG – PAVLIDOU, THEODOSSIA-SOULA eds. 2002. *Telephone calls*. John Benjamins, Amsterdam.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2015a. Levels and Types of Breaking the Maxims: A Neo-Gricean Account of Humor. *Intercultural Pragmatics* 12/2: 249–276. <https://doi.org/10.1515/ip-2015-0012>
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2015b. Melyik pragmatikaelméletnek van a legjobb „humorérzéke”? In: BÓDOG ALEXA – CSATÁR PÉTER – NÉMETH T. ENIKŐ – VECSEY ZOLTÁN szerk., *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Loisir Kiadó, Budapest. 123–156.
- NORRICK, NEAL R. 2009. A Theory of Humor in Interaction. *Journal of Literary Theory* 3/2: 261–284. <https://doi.org/10.1515/jlt.2009.015>
- NORRICK, NEAL R. – CHIARO, DELIA 2009. *Humor in Interaction*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/pbns.182>
- OCHS, ELINOR – SCHIEFFELIN, BAMBI B. 1984. Language acquisition and socialization. In: SCHWEDER, RICHARD A. – LEVINE, ROBERT A. eds., *Culture theory: Essays on mind, self and emotion*. University Press, New York–Cambridge. 276–320.
- RÉGER ZITA 2002. *Cigány gyermekvilág*. L'Harmattan, Budapest.
- RASKIN, VICTOR 1984. *Semantic Mechanism of Humor*. Springer, Netherlands. <https://doi.org/10.1007/978-94-009-6472-3>
- RASKIN, VICTOR 2017. Script-Based Semantic and Ontological Semantic Theories of Humor. In: ATTARDO, SALVATORE ed., *The Routledge Handbook of Language and Humor*. Routledge, New York. 109–126.
- RISZOVANNIJ MIHÁLY 2008. Irányzatok és kihívások a nyelvészeti humorkutatásban. In: DACZI – T. LITOVKINA – BARTA szerk. 2008. 213–219.
- ROSCH, ELEANOR 1977. Human categorization. In: WARREN, NEIL ed., *Studies in cross-cultural psychology* 1. Academic Press, London. 1–49.
- RUMELHART, DAVID E. – ORTONY, ANDREW 1977. The Representation of Knowledge in Memory. In: ANDERSON, RICHARD C. – SPIRO, RAND J. – MONTAGUE, WILLIAM E. eds., *Schooling and the acquisition of knowledge*. Erlbaum, Hillsdale (NJ.). 99–135.
- SANDIG, BARBARA 2006. *Textsilitik des Deutschen*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- SAVILLE-TROIKE, MURIEL 2003. *The Ethnography of Communication. An Introduction*. Wiley–Blackwell, Malden–Oxford–Berlin.
- SCHANK, ROGER C. – ABELSON, ROBERT P. 1977. *Scripts, Plans, Goals and Understanding*. Erlbaum, Hillsdale (NJ.)
- SCHEGLOFF, EMMANUEL A. 1968. Sequencing in conversational openings. *American Anthropologist* 70/6: 1075–1095. <https://doi.org/10.1525/aa.1968.70.6.02a00030>
- SCHEGLOFF, EMANUEL A. – SACKS, HARVEY 1973. Opening up Closings. *Semiotica* 8/4: 289–328. <https://doi.org/10.1515/semi.1973.8.4.289>
- SIMON GÁBOR 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–167. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.2.146>

- STUKKER, NINKE – SPOOREN, WILBERT – STEEN, GERARD 2016. Genre in Language, Discourse and Cognition – Introduction to the volume. In: STUKKER et al. eds. 2016. 1–12.
- STUKKER, NINKE – SPOOREN, WILBERT – STEEN, GERARD eds. 2016. *Genre in Language, Discourse and Cognition*. De Gruyter, Berlin – New York. <https://doi.org/10.1515/9783110469639>
- STROSS, BRIAN 1974. Speaking of Speaking: Tenejapa Tzeltal Metalinguistics. In: BAUMAN, RICHARD – SHERZER, JOEL eds., *Exploration of the Ethnography of Speaking*. Cambridge University Press, Cambridge. 213–239.
- SWALES, JOHN M. 1990. *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1075/z.184.513swa>
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Topik és szövegtípus. In: TOLCSVAI–TÁTRAI szerk. 2008: 42–51.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk. 2008. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL 1999. *The Cultural Origins of Human Cognition*. Harvard University Press, Cambridge (MA.).
- TOMASELLO, MICHAEL 2003. *Constructing a Language. A Usage-based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press, Cambridge–London.
- VAN DIJK, TEUN A. 1988. *News as Discourse*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale (NJ).

Discourse genre, schema, and script: The characteristics and dynamics of development of the genre of “joke” in social interaction

The paper analyses the discourse genre of “joke” in a sociolinguistic and socio-cognitive linguistic perspective. First, on the basis of empirical analyses, it presents the structure and major components of the cognitive schema of the genre of “joke”, then it surveys the process whereby that schema (and script) is acquired as part of the child’s linguistic/sociocultural knowledge. In analyses of child-language discourse excerpts the reader can observe the main steps of the development of that schema, the role of previous patterns and of social interaction. The child-language examples presented also reflect the fact that the acquisition of the genre of “joke”, the recognition and arrangement of the various components is a long and demanding task in which the processing of linguistic, emotional, social, cultural, and cognitive characteristics is equally important.

Keywords: discourse genre, joke, schema, script, social cognitive processes, child language.

HÁMORI ÁGNES
MTA Nyelvtudományi Intézet

A diskurzusjelölők és a szövegtípusok viszonyáról*

1. Bevezetés. A diskurzusjelölőket számos szövegtípusban vizsgálták már, többek közt az osztálytermi kommunikáció szövegeiben (V. RAISZ 2002), fórumhozzászólásokban (DÉR 2008), parlamenti beszédekben (SCHIRM 2009), tárgyalótermi diskurzusokban (DOBOS 2010), tudományos szövegekben (DÉR 2010), érvelő érettségi dolgozatokban (KERTES 2011), forgatókönyvekben (FURKÓ 2012) és stand-up comedy szövegekben (NAGY 2015), ám a szövegtípusokhoz való kapcsolódásukat és az egyes elemek szövegtípusonként változó arányát még csak kevésbé kutatták. Kivételnek tekinthetők a magyar szakirodalomból VARGÁNÉ KISS KATALIN (2012), valamint DÉR CSILLA ILONA (2012, 2014, 2017) tanulmányai. VARGÁNÉ KISS különböző műfajú pénzügyi szakszövegekben, azaz éves jelentésekben, általános üzleti feltételekben és szindikált hitelszerződésekben nézte a diskurzusjelölőket, s azt találta, hogy ezek a műfaj által megtestesített logikai kapcsolatokat tükrözik. DÉR pedig öt, különböző mértékben stigmatizált diskurzusjelölőnek: az *akkor*, az *azért*, a *hát*, az *így* és az *ilyen* elemeknek a spontánbeszéd-műfajokban megfigyelhető különbségeit vizsgálta. A nemzetközi szakirodalomban HALLIDAY és HASAN már az 1976-os *Cohesion in English* című munkájukban (idézi FURKÓ 2011: 48) felhívták arra a figyelmet, hogy a diskurzusjelölők a szövegtípus alapján is csoportosíthatók, mégpedig úgy, hogy vannak az elsősorban az írott (tervezett/formális) nyelvváltozatra jellemzők, vannak a főként beszélt (spontán/informális) nyelvváltozat diskurzusjelölői, illetve olyanok is vannak, amelyek mindkét nyelvváltozatban gyakoriak. Magyar anyagon azonban, ahogy a fent hivatkozott munkák is mutatják, még viszonylag kevés a diskurzusjelölők szövegtípus-függőségét, illetve -függetlenségét vizsgáló kutatás.

A diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsán több nagyobb kérdéskör is fölmerül. Egyrészt, hogy a szövegtípusok mely jellemzői és hogyan határozzák meg az előforduló diskurzusjelölő-példányok, illetve diskurzusjelölő-kollokációk gyakoriságát és azok funkcióit. Másrészt kérdéses, hogy az egyes szövegtípusoknál mely diskurzusjelölők milyen aránya segíti a figyelem irányítását és a szöveg tagolását, jelzi a mondanivaló nagymértékű szubjektivitását, és mely elemek milyen mértékű előfordulása vált ki stigmatizáltságot. Egyes diskurzusjelölők megjelenése, illetve gyakori használata ugyanis az iskolai oktatás normatív gyakorlatának következtében stilsztikailag megbélyegzettnek számít. Az is érdekes kérdés továbbá, hogy csupán a diskurzusjelölők arányát tekintve milyen pontossággal lehet meghatározni egy szöveg típusát. A szövegtípusok és a diskurzusjelölők kapcsolata azonban nemcsak szinkrón szempontból vizsgálható, hanem történeti aspektusból is. Eddig nem kutatott, ám fontos terület például annak a kérdésköre, hogy a szövegtípusok történeti alakulása hogyan befolyásolja a bennük megjelenő

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

diskurzusjelölöket. Emellett a diskurzusjelölök grammatikalizálódása is különféle történeti szövegekben érhető tetten.

Jelen tanulmányban a diskurzusjelölök és a szövegtípusok szinkrón kérdéseivel foglalkozom, s az eddigi vizsgálatok eredményeit felhasználva azt mutatom be, hogy a beszédhelyzetek prototipikus összetevői (pl. a beszédpartnerek viszonya és kommunikációs célja), illetve a beszédhelyzetekhez kötődő beszélt nyelvi szövegtípusok bizonyos paraméterei hogyan befolyásolják a diskurzusjelölök megjelenését és gyakoriságát. Hipotézisem szerint a diskurzusjelölök a magfunkciójuk révén a prototipikus szövegtípusokban az egyes szövegtípusokra, illetve beszédhelyzetekre jellemző, jellegzetes mintázatot mutatnak.

2. A diskurzusjelölök jellemzői. A diskurzusjelölök tulajdonságairól és ismerveiről nincs teljes egyetértés a szakirodalomban (vö. DÉR 2009). A különféle diskurzusjelölő-meghatározások közül a szövegtípusok és a diskurzusjelölök kapcsolatának a feltérképezéséhez jó kiindulópontot ad a FURKÓ BÁLINT PÉTER (2011: 46) által vizsgált alábbi 10 tulajdonság: 1. koherencia jelzése és kapcsoló szerep, 2. kontextusfüggőség, 3. oralitás, 4. szintaktikai változatosság, 5. procedurális jelentés, 6. multifunkcionalitás, 7. attitűdjelölés, 8. változó hatókör, 9. nem propozicionális tartalom, 10. konstans alak. E tulajdonságok közül a koherencia jelzése és a kapcsoló szerep, az oralitás, az attitűdjelölés és a procedurális jelentés szorosabban is kapcsolódik a szövegtípusokhoz. Nézzük ezeket részletesebben.

A diskurzusjelölök elsődlegesen az oralitáshoz kötődnek, az élőbeszédben gyakrabban és többféle szerepkörben fordulnak elő, de a koherenciajelölő szerepük miatt az írott szövegeknek is fontos részei. Amíg azonban a szóbeliségben részt vesznek a szó átadásában, a szó átvételében és a beszédjog megtartásában, valamint témairányító, illetve fatikus funkciójuk is van, addig az írott szövegek esetén csupán a dialogikus szövegtípusokban jelennek meg a diskurzusjelölőknek ezek a szerepkörei. A beszélt nyelvre jellemző továbbá, hogy a konstansnak definiált alakjuk ellenére a diskurzusjelölőknek alakváltozatai is megjelennek. Például a *szerintem*-nek a *sztem*, az *azt hiszem*-nek az *asszem*, a *hát*-nak pedig a *há* alakváltozata fordul elő a szóbeliségben. Az írott szövegekben főként a szövegrészek összekötését és az egyes részek között lévő viszonyok jelzését végzik a diskurzusjelölök, valamint különféle beszélői attitűdöket kódolnak. Egyes diskurzusjelölök stilisztikailag stigmatizált jelenségnek számítanak/számíthatnak, az iskolai oktatásban érvényesülő normatív nyelvideológia következményeként. A diskurzusjelölök megbélyegzése különösen a szóbeliségben gyakran használt elemeket érinti, például a *hát*-ot vagy a *deviszont*-ot, és főként az írott és a formális nyelvben marasztalják el ezeket az elemeket. A diskurzusjelölök stigmatizálása arra vezethető vissza, hogy a beszédhez és az íráshoz más nyelvi eszményt társítanak, az utóbbit formálisabb stílusúnak és kötöttebb normájúnak tartván. Gyakran a beszédben is pongyolának, udvariatlannak, modortalannak ítélik őket, s a szabátosság, a helyesség és a világgosság kritériumainak (vö. SZATHMÁRI 2004) a megsértőiként tekintenek rájuk.

A diskurzusjelölök attitűdjelző szerepe már előrevetíti, hogy a beszélői attitűdöket (pl. a bizonytalanságot, a kételkedést, a csodálkozást, a felindultságot, a méltatlankodást) kódoló diskurzusjelölök annak megfelelően jelennek meg az egyes

szövegtípusokban, hogy azokban mennyire jellemző, illetve mennyire megengedett a beszélői viszonyulás kifejezése.

A diskurzusjelölők jelentésével kapcsolatban nincs egyetértés a szakirodalomban. A szerzők egy része szerint procedurális, azaz műveleti jelentéssel rendelkeznek, vagyis nem referenciális, nem fogalmi jelentéssel bírnak, hanem a kontextustól függően számos jelentést képesek kifejezni. FRASER (2006) szerint azonban a diskurzusjelölők esetén a konceptuális – procedurális felosztás monolitikus szemléletet mutat és cáfolható, ugyanis a diskurzusjelölők inherens jelentése tagadható, továbbá parafrázisokkal megadható a konceptuális jelentésük, valamint megjelenhetnek nagyobb kompozicionális egységekben is. Ezért FRASER a fogalmi jelentés különböző fokú megléte mellett érvel.

A különféle jelentésfelfogások közül az egyes szövegtípusokban megjelenő diskurzusjelölők arányának és funkcióinak a magyarázatára BELL mag/periféria modelljét (1998) tartom a legalkalmasabbnak. Ez a modell ugyanis kezelni tudja a diskurzusjelölők multifunkcionalitását, és a szinkrón állapot mellett a diakrón tényezőket is figyelembe veszi. BELL szerint a diskurzusjelölők rendelkeznek egy központi jelentéssel, amelyet ő magfunkciónak, illetve pragmatikai instrukciónak nevez. Az instrukció megnevezés arra utal, hogy a diskurzusjelölő a befogadó számára utasítást ad a diskurzusszegmensek kapcsolatára és értelmezésére vonatkozóan. Egy diskurzusjelölő interpretációja a jelölő szemantikai, szintaktikai és fonológiai tulajdonságaiból, valamint a központi instrukció, illetve a kontextus kölcsönhatásából származik. A központi instrukción kívüli előfordulás periférikus. A központi funkció BELL szerint az elem eredeti, legkorábbi jelentésével függ össze, amelyből az összes többi szerep levezethető. Feltevésem szerint az egyes szövegtípusokban a legtöbbször előforduló diskurzusjelölőkből azok magfunkciója révén következtetni lehet magának a szövegtípusnak a jellemzőire is.

A diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolatának a vizsgálatánál a szöveg formáját (beszélt, írott, írott beszélt), formalitását (formális/informális) és intézményességének mértékét vagy fajtáját is figyelembe kell venni, s ezek a tényezők a szöveg stílusával és a tervezettség mértékével (spontán/tervezett) is szervesen összefüggenek. A továbbiakban a beszélt nyelvi szövegek változóit sorra véve néhány prototipikus szövegtípuson mutatom be az adott szövegtípus leggyakoribb diskurzusjelölőit és azok funkcióit. Először a beszélt nyelvi szövegtípusok közül néhány spontán beszélgetésnek, majd a spontánnak tűnő, de megtervezett stand-up comedy szövegeknek a diskurzusjelölőit elemzem. Ezután interjúszövegek segítségével félintézményes diskurzusokat vizsgálók. Majd az intézményes beszélt nyelvi szövegek közül az osztálytermi kommunikáció szövegtípusainak és a tárgyalótermi diskurzusoknak a diskurzusjelölőivel zárom az arányoknak és a funkcióknak az ismertetését. A következőkben bemutatandó, elemzett szöveg-minták nem azonos méretűek, ám ennek ellenére alkalmasak a diskurzusjelölők szövegtípusonként változó arányainak és szerepköreinek az összehasonlítására.

3. A diskurzusjelölők a beszélt nyelvben. A diskurzuselemzők a diskurzusjelölők egyik lényegi tulajdonságának tekintik az oralitáshoz való kötődést, ugyanis ezek az elemek aktívan részt vesznek a beszéd szervezésében és a társalgás irá-

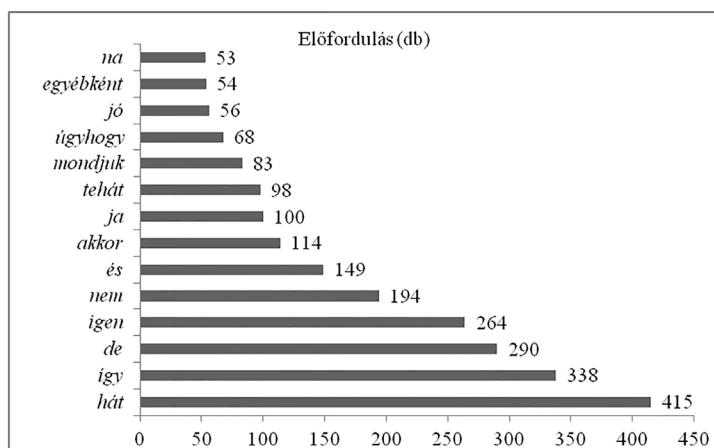
nyításában mind a beszédjog elosztását, mind a témakezelést illetően, továbbá a hallgatók felé fatikus funkciójuk is van. A diskurzus minden tényezője közt képek kapcsolatot létesíteni: jelölhetik a diskurzusszegmensek egymáshoz való viszonyát, a diskurzusban résztvevők közti kapcsolatot, a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt, a beszélőnek a beszédpartner(ek)hez való viszonyát, valamint a tágabb szituációra is utalhatnak (SCHIRM 2011: 7). A diskurzus szervezésére és az attitűd jelölésére azonban eltérő szabályok vonatkoznak attól függően, hogy milyen a beszédhelyzet formalitása. A beszédhelyzet formalitása alapján megkülönböztethetők a spontán, a félintézményes és az intézményes diskurzusok (ILIE 1999).

3.1. A diskurzusjelölők a spontán beszédben. A hétköznapi, spontán társalgásokban a beszélgetésbeli szerepek, a fordulókiosztás és a témakezelés nem előre meghatározott, hanem a diskurzus során alakul. A szóátvétel általában önkiválasztással megy végbe, s a beszélőváltásban a diskurzusjelölőknek is fontos szerepük van (BORONKAI 2013). Nézzük, mely diskurzusjelölők milyen arányban vannak jelen a kötetlen beszélgetésekben.

DÉR CSILLA ILONA és MARKÓ ALEXANDRA 21 éves budapesti adatközlőtől, 4 egyetemistától származó 114 perces spontánbeszéd-felvételt elemezve azt találták, hogy a társalgásban az adatközlők együttesen percenként átlagosan 25 darab diskurzusjelölőt használtak (2007: 63). A teljes korpusz diskurzusjelölőinek 80%-át az 1. ábrán látható diskurzusjelölők tették ki. Közülük a leggyakrabban, 415 esetben a *hát* jelent meg, öt követte az *így* 338 előfordulással. A további leggyakoribb elemek az ábrán látható előfordulással pedig a *de*, *igen*, *nem*, *és*, *akkor*, *ja*, *tehát*, *mondjuk*, *úgyhogy*, *jó*, *egyébként*, *na* voltak.

1. ábra

A spontánbeszéd-korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (DÉR–MARKÓ 2007: 63)

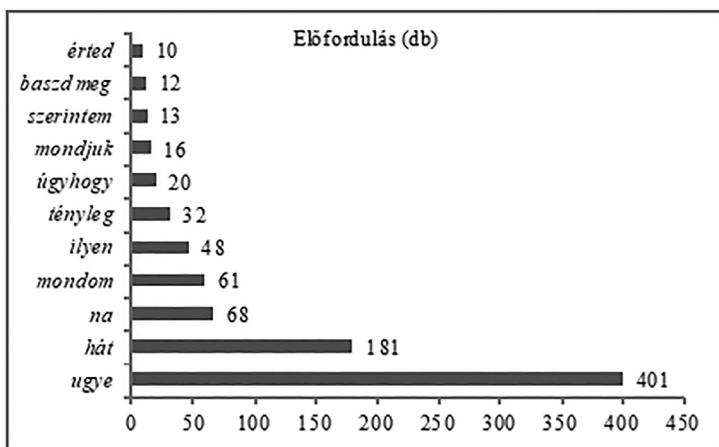
A *hát* kiugró gyakorisága az elem multifunkcionalitásával magyarázható. A *hát* ugyanis használható hezitáló elemként, általános válaszelőzőként, jelezheti a mondanivaló továbbvitelét, önjavító szerepben is állhat, lehet a magyarázkodás eszköze, evidenciát is jelölhet, következtetést is kifejezhet, ellentétet is jelezhet,

valamint nyomatékosíthat is. A beszélői attitűdök közül képes felfokozott érzelmi állapotot jelölni, például felindultságot, csodálkozást, kételkedést, továbbá bizonytalanságot is kifejezhet, valamint indirektebbé is teheti a megnyilatkozást (SCHIRM 2011: 130; DÉR 2017: 2–3). A spontán társalgások diskurzusjelölői közül a *ja* és a *na* a szövegtípus informális jellegét is mutatja.

3.2. A diskurzusjelölők a spontánnak tűnő beszédben. Hasonlítsuk össze a spontán társalgásban megfigyelt arányokat a spontánnak tűnő, de valójában megtervezett szövegtípussal, a stand-up comedyvel. A stand-up comedy előre átgondolt forgatókönyv alapján épül föl, ám a helyszínen, a közönség visszajelzéseinek megfelelően konstruálódik, azaz dinamikus szöveg. Inherensen retorikai diskurzus (GREENBAUM 1999: 33), amely nem csupán szórakoztatni, hanem meggyőzni is akar. Rövid, pergős történetek követik benne egymást: a humorista hol monológyszerűen mesél, hol pedig dialógust imitálva beszél. Az előadó és a közönsége között szoros kapcsolat figyelhető meg, s habár a szó klasszikus értelmében nincs párbeszéd a két fél közt, a stand-up comedy mégis dialogikus szövegnek tekinthető, hiszen az a célja, hogy a beszélő és a hallgatósága közti távolságot áthidalja (GREENBAUM 1999: 34). 133 percnyi anyagot, a Showder Klub, illetve a Dumaszínház stand-upjait vizsgálva a leggyakoribb diskurzusjelölő az *ugye* volt 401 adattal, ezt követte a *hát* 181 előfordulással. A *na* 68-szor hangzott el, a *mondom* 61-szer, 50 alatti elemszámmal pedig még az *ilyen*, a *tényleg*, az *úgyhogy*, a *mondjuk*, a *szerintem*, a *baszd meg* és az *érted* is megjelent a korpuszban (SCHIRM 2015b).

2. ábra

A stand-up comedy korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (SCHIRM 2015b)

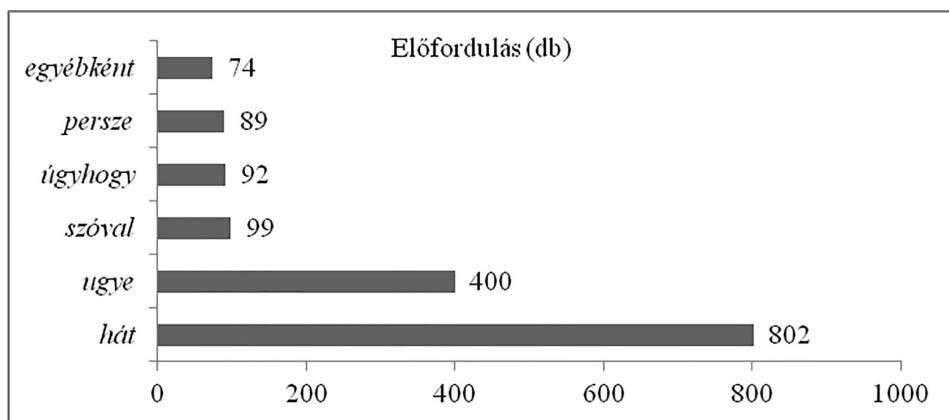
A 2. ábrán jól látszik, hogy a DÉR–MARKÓ-féle (2007) spontánbeszéd-korpusznál csupán 19 perccel hosszabb, spontánnak tűnő, de megtervezett anyagon nagyon eltérőek a diskurzusjelölők arányai, és más elemek dominálnak. Az eltérő gyakoriság a beszédhelyzet jellegzetességeivel magyarázható. A stand-up comedyben ugyanis a humor létrehozása és a közönséggel való kapcsolattartás a legfontosabb. A humor megkonstruálása szempontjából kiemelt szereppel bírnak a csattanót elő-

rejelző diskurzusjelölők, azaz az *ugye* és az *ilyen*. A csattanót utólag magyarázó és a hallgatósággal fatikus kapcsolatot tartó *érted* már sokkal csekélyebb elemszámmal jelenik meg a stand-upban. A spontán beszéd leggyakoribb diskurzusjelölője, a *hát* extrém multifunkcionalitásából adódóan a stand-up comedy szövegekben is gyakori, segítségével a humorista az elmesélt történetekben számos beszélői attitűdöt (pl. mentetetőzést, felháborodást) képes kifejezni. A rövid történetek egymáshoz kapcsolását és a témaváltást is diskurzusjelölőkkel, főként a *hát*, *na*, *úgyhogy* elemekkel oldja meg a stand-upos. A dialógusokban pedig a beszélőváltást és az idézést a *mondom*-mal, valamint a *hát mondom* diskurzusjelölő-társulással fejezi ki. A stand-up comedyben alkalmazott diskurzusjelölők nagy száma összességében a spontán beszéd érzetét kelti a hallgatóságban, ám a legdominánsabb elem, az *ugye* mutatja, hogy a humoristának a hallgatósággal való folyamatos kapcsolattartás és a humor átadása a célja.

3.3. A diskurzusjelölők a félintézményes diskurzusokban. A spontánnak tűnő szövegtípus után térjünk át a félintézményes diskurzusok közül az interjúkra, s nézzük meg, mit mutatnak a Szögedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI) felvételei. E szociolingvisztikai kutatás 2012 és 2016 közt zajlott a Szegedi Tudományegyetemen, s a célja Szeged nyelvhasználati képének a megrajzolása volt (KONTRA–NÉMETH–SINKOVICS 2016). A SZÖSZI-interjúk olyan közepesen strukturált, félintézményes szövegek, amelyekben a szerepek meghatározzák a beszédaktusokat, a fordulók elosztását, valamint a szóátadást is. A terepmunkás a beszélgetés irányítója és a kérdések feltevője, míg az adatközlő a válaszadó, s az elhangzott válaszokban a narratívák dominálnak. A SZÖSZI-interjúkban az adatközlőknek beszélniük kellett a családjukról, az életükről, illetve arról, hogy milyen szegedi lakosnak lenni. Az elkészült 165 interjúból 3-ban, az A47, az A62 és a B144 jelzetűekben vizsgálva a diskurzusjelölőket, az 545 percnyi anyagban a 3. ábrán látható 6 diskurzusjelölő fordult elő a leggyakrabban (SCHIRM 2016). Közülük legtöbbször, 802-ször a *hát* jelent meg, vagyis átlagosan 41 másodpercenként hangzott el egy *hát* a korpuszban. A *hát*-ot az *ugye*, a *szóval*, az *úgyhogy*, a *persze* és az *egyébként* követte.

3. ábra

A SZÖSZI-interjúból álló korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (SCHIRM 2016)

A SZÖSZI-interjúkban a *hát*-ot egyfelől attitűdjelző szerepben használták a beszélők, főként az adatközlők, s az elem képes volt bizonytalanságot, vonakodást, csalódottságot, döbbenetet, mentegetőzést és dicsekvést is kifejezni. Továbbá tudta a mondanivalót erősíteni és retorizálni, de tompításra is használták, valamint evidencialitást is kifejezett. A *hát* emellett megakadásjelenségként is megjelent az interjúkban: időnyerésre és gondolkodásra, valamint szókeresésre és önjavításra is használták. A *hát* részt vett továbbá az interjúk strukturálásában. Mindkét szereplőnél jellemző volt az elem következtető kötőszói megjelenése, ezen túl pedig a terepmunkások főként a beszélgetés irányítására és a kérdés bevezetésére használták a *hát*-ot, míg az adatközlők a mondandójuk elkezdését, továbbvitelét, lezárását és összegzését is sokszor a *hát*-tal oldották meg, de témaváltásra, történetmesélésre, idézésre, példaadásra is használták a szót, s gyakori volt még az adatközlők válaszaiban a *hát* általános válaszelőzőként is.

Az *ugye*, a *szóval*, az *úgyhogy*, a *persze* és az *egyébként* diskurzusjelölők gyakorisága az interjú szövegtípusával magyarázható. Az interjúkban ugyanis fontos szerepet töltenek be a narratívák, s ez okozza a történetmondásra és a magyarázatra használt diskurzusjelölők túlsúlyát. A SZÖSZI-interjúkban az *ügyé*-t magyarázó szerepben, közös előismeretre utaláskor, háttérinformáció közlésekor és evidencia jelzésekor használták. A *szóval* szintén gyakori volt magyarázó szerepkörben, de emellett a narratíva strukturálását, azaz a mondanivaló továbbvitelét, összefoglalását és a téma lezárását is kifejezte. Az *úgyhogy* mind magyarázó, mind következtető viszonyt képes volt kódolni, valamint újrafogalmazásra, magyarázkodásra és a téma lezárására is használták az adatközlők. A *persze* a nyilvánvaló információn és a közös ismeret jelzésén túl jóváhagyást, megerősítést és mentegetőzést is kifejezett, emellett a 'bár' jelentést is közvetítette. Az *egyébként* pedig a témaváltáson és a részletezés folytatásán túl közbevetésre, mellékes információ adására is használatos volt. Vagyis a SZÖSZI-interjúkban a diskurzusjelölők elsődlegesen a történetek mesélését segítik.

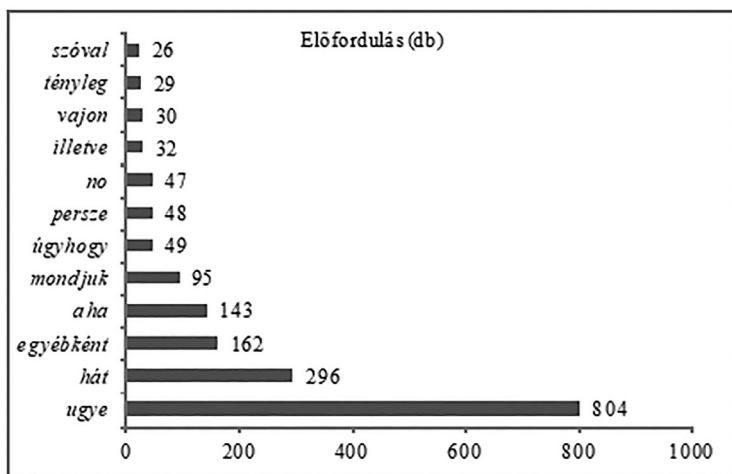
Önmagában azonban a szövegtípus meghatározása még nem árul el mindent a diskurzusjelölőkről, ám a diskurzusjelölők a szöveg típusán kívül annak stílusáról is árulkodnak. Ugyanis egy-egy szövegtípusban a legnagyobb érintettséget kiváltó témák stílusváltozást idéznek elő, s ez egyben a diskurzusjelölők számának és funkcióinak a megváltozását is jelenti, ahogy azt BARTHA CSILLA és HÁMORI ÁGNES igazolták a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) II. 14 interjújának az anyagát elemezve (2010: 309). A BUSZI-interjúk is féltintézményes szövegek. A vizsgált korpuszban az önéletrajzi modulban 39 szavanként, a cigánykérdéssel foglalkozó beszélgetésrészben 24,6 szavanként, míg a halálveszedelem témakörét tárgyaló modulban 32,9 szavanként jelent meg diskurzusjelölő. A számok különbségén túl az egyes szövegrészekben gyakori diskurzusjelölők funkcióiban is eltérést lehetett megfigyelni: az önéletrajzi modulban a kommunikációs szervező diskurzusjelölők, elsősorban a *hát* és a *tehát* domináltak, az etnikai és a halálveszedelem modulokban viszont a pragmatikai és interakciós szerepű diskurzusjelölők (pl. *szóval*, *úgyhogy*, *azért*, *mondjuk*, *ugye*) voltak többségben (BARTHA–HÁMORI 2010: 309). A diskurzusjelölők használatában bekövetkező változások a beszélőnek a témához és/vagy a beszédpartnerhez való attitűdjének a változásaival függnek össze.

3.4. A diskurzusjelölők az intézményes diskurzusokban. A félintézményes interjúk után térjünk át az intézményes szóbeli szövegtípusokra, s nézzük meg a diskurzusjelölők arányát és szerepeit két ilyen szövegtípusban; először az osztálytermi kommunikáció szövegei közül a tanári megnyilatkozásokban, majd pedig a bírósági tárgyalásokban. Az osztályteremben az intézményes keretek között zajló, formális stílusú és aszimmetrikus kommunikáció során a beszédjogot a tanár osztja, ő irányít és neki van joga témaváltásra is. A tanári beszédre nagyfokú redundancia jellemző, s a beszédaktusok közül a tanórán a tanár részéről a magyarázat, a kérdés, az utasítás, az értékelés, a fegyelmezés és a tájékoztatás dominál (ANTALNÉ SZABÓ 2005). Az ELTE bölcsész tanári diskurzuskutató csoport anyagából 20 tanórát elemezve a 4. ábrán látható számban jelentek meg a diskurzusjelölők (SCHIRM 2015a). A 894 percnyi anyagban a leggyakoribb az *ugye* volt 804 adattal, ezt követte a *hát* 296 előfordulással. Az *egyébként*-re 162 adat volt, az *ahá*-ra 143, a *mondjuk*-ra pedig 95. Kisebb, 50 alatti elemszámmal pedig az *úgyhogy*, a *persze*, a *no*, az *illetve*, a *vajon*, a *tényleg* és a *szóval* volt még jelen a korpuszban.

4. ábra

A tanári megnyilatkozás-korpusz leggyakoribb diskurzusjelölői (SCHIRM 2015a)

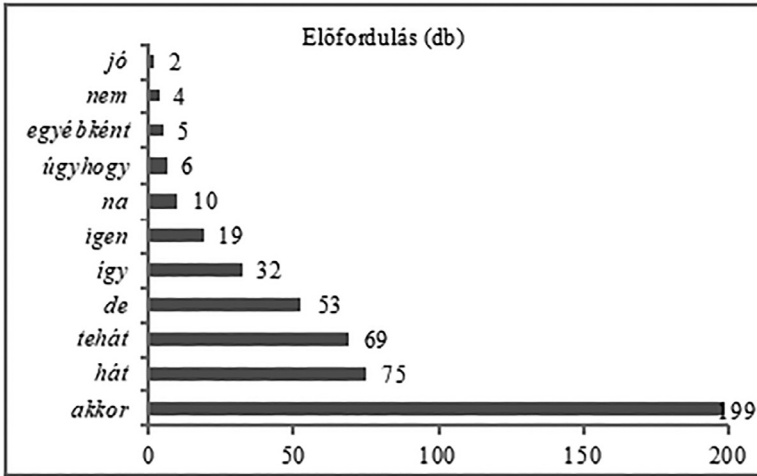
Az eloszlás nem véletlen, mivel a tanári megnyilatkozások diskurzusjelölői három, jellegzetes interakciós sémával rendelkező szövegtípushoz kötődtek: a tanári magyarázatokhoz, a tanári kérdésekhez és az értékelő megnyilatkozásokhoz. Közülük a leggyakoribbak a magyarázatok voltak, amelyekben az *ugye* dominált. Ennek a diskurzusjelölőnek a magfunkciója a magyarázat adása (ABUCZKI 2014), az elem a tanár és a diákok feltételezett közös tudására utal. A tanári kérdések strukturálása a színlelt tünődést kifejező, elgondolkodást serkentő *vajon*-nal történt, míg az értékelő megnyilatkozásokban az igenlő és az információ befogadását megerősítő *aha* hangzott el a legtöbbször.

Más jellegű intézményes, formális szövegtípusban azonban teljesen mások a diskurzusjelölők szerepei és arányai. Bírósági tárgyalások anyagát elemezve 248

percnyi korpuszon DOBOS CSILLA (2010) a spontán beszéd leggyakoribb diskurzusjelölőit vizsgálta, s az 5. ábrán látható előfordulásokat találta.

5. ábra

A bírósági tárgyalások diskurzusjelölői (DOBOS 2010: 95)

A bírósági tárgyalások nyelvhasználatában az *akkor*, a *hát*, a *tehát* és a *de* diskurzusjelölők fordultak elő a leggyakrabban, ám egyáltalán nem jelentek meg a spontán beszédben gyakori *ja* és *mondjuk* elemek. Ha az eredményeket összehasonlítjuk a spontán társalgások diskurzusjelölőivel (1. ábra), látható, hogy bár a bírósági tárgyalás anyaga kétszer olyan hosszú volt, mint a társalgásról készült felvétel, a diskurzusjelölők előfordulásának aránya – az *akkor* kivételével – lényegesen kisebb volt, mint a spontán beszédben. A jelenség a tárgyalótermi kommunikáció szövegtípusainak az interakciós sémájával magyarázható (vö. DOBOS 2010: 95). A tárgyalóteremben a beszélőváltás kizárólag külválasztással történik, s a témát és az egyes fordulók hosszát kizárólag a bírő szabályozza. Vagyis a tárgyalótermi kommunikáció szituációjában „a diskurzusjelölökhöz kötődő funkciók jelentős része nem releváns” (DOBOS 2010: 95). Továbbá a tárgyalóteremben a bírósági intézményes nyelvhasználatról elvárt formális/választékos stílus (vö. HÁMORI 2006: 160) is korlátozza a megjelenő diskurzusjelölők körét.

3.5. A diskurzusjelölők mint a szövegtípus szemaforjai. Az elemzett beszélt nyelvi szövegtípusokban eltérő arányban és eltérő funkciókban jelentek meg a diskurzusjelölők, s a diskurzusjelölők a magfunkciójuk révén a szövegtípusokra jellemző mintázatot adtak. A ReALIS diskurzusreprezentációs keretben dolgozva a *hát* diskurzusjelölőről ALBERTI GÁBOR (2016: 23) azt állapította meg, hogy „közvetlenül nem funkcionál jelként, hanem úgy működik, mint egy szemafor, amelyik különféle jelzéseket tud adni”. E szemafortulajdonság következtében ALBERTI szerint a *hát* képes megmutatni a megnyilatkozás intenzionális karakterét (2016: 23). E szemaforosság a diskurzusjelölők esetén lényegében a procedurális jelentés más elméleti keretben való megfogalmazását jelenti. Ez a gondolat a be-

mutatott elemzések tükrében a szövegtípusok és a diskurzusjelölők kapcsolatára vonatkoztatva úgy vihető tovább, hogy nem csupán a *hát* tekinthető szemafornak, hanem az összes diskurzusjelölő. A diskurzusjelölők egyenként és összességükben is információt adnak nemcsak a megnyilatkozás intenzionális karakteréről, hanem az arányukat, a szerepüket, az általuk kifejezett koherenciaviszonyokat, a szekvenciában betöltött helyüket és a környezetükben előforduló beszédaktus-sorozatokat figyelembe véve magáról a szövegtípusról is.

4. Összegzés. A bemutatott szóbeli szövegtípusok diskurzusjelölőinek fajtái, arányai és szerepei a szövegtípus formalitását, stílusát és legfőbb jellegzetességeit tükrözik vissza. Információt adnak a beszélőváltás és a témakezelés módjáról, valamint jelzik, hogy milyen beszélői attitűdök hogyan és milyen mértékben jelennek meg az adott szövegtípusban. Emellett a diskurzusszegmensek összekötésével a szöveg koherenciájához is hozzájárulnak.

A kutatás folytatásaként érdemes volna azonos méretű, ám egymástól egy-egy változóban különböző szövegtípusokban megnézni a diskurzusjelölők gyakoriságát és funkcióit, kiterjesztve a vizsgálatot az írott és az írott beszélnyelvi szövegtípusokra is. A különböző diskurzusjelölő-mintázatok nagyobb korpuszon való feltérképezése pedig a későbbiekben az automatikus szövegtípus-felismeréshez is hozzájárulhatna.

Kulcsszók: diskurzusjelölő, szövegtípus, beszélt nyelv, magfunkció.

Hivatkozott irodalom

- ABUCZKI ÁGNES 2014. *A Core/Periphery Approach to the Functional Spectrum of Discourse Markers in Multimodal Context*. Doktori disszertáció. Debrecen. [http://hdl.\[...\]handle.net/2437/210101](http://hdl.handle.net/2437/210101) (2017. 07. 03.)
- ALBERTI GÁBOR 2016. Hát a meg meg a hát. In: KAS BENCE szerk., „*Szavad ne feledd!*”. *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 17–27.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2005. A tanári beszéd kérdésalakzatai I. *Magyar Nyelvőr* 129: 173–185.
- BARTHA CSILLA – HÁMORI ÁGNES 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- BELL, DAVID M. 1998. Cancellative discourse markers: a core/periphery approach. *Pragmatics* 8: 515–541. <https://doi.org/10.1075/prag.8.4.03bel>
- BORONKAI DÓRA 2013. A diskurzusjelölők szerepe társalgási szövegek beszélőváltásaiban a szociokulturális tényezők tükrében. In: FEKETE RICHÁRD – KURUCZ RÓZSA – NAGY JANKA TEODÓRA szerk., „*Szépét, jót, igazat akarva*”. *Tanulmányok N. Horváth Béla 60. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, Szekszárd. 173–188.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. Diskurzusjelölők az internetes nyelvhasználatban. In: SÁRDI CSILLA szerk., *MANYE XVII. Kommunikáció az információs technológia korszakában*. MANYE – Kodolányi János Főiskola, Pécs–Székesfehérvár. 444–450.

- DÉR CSILLA ILONA 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 293–303.
- DÉR CSILLA ILONA 2010. Diskurzusjelölők a tudományos nyelvhasználatban. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a magyar nyelv évében*. MANYE – Eszterházy Károly Főiskola, Székesfehérvár–Eger. 382–388.
- DÉR CSILLA ILONA 2012. Az azért és az akkor pragmatikai funkcióiról a mai magyar spontán beszédben. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 154–177.
- DÉR CSILLA ILONA 2014. Milyen funkciójúak a tölteléknek tartott elemek a spontán nyelvhasználatban? In: LADÁNYI MÁRIA – VLADÁR ZSUZSA – HRENEK ÉVA szerk., *MANYE XXIII. Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák I*. MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 115–121.
- DÉR CSILLA ILONA 2017. A hát multifunkcionalitása a beszédműfajok és a diskurzusjelöltársulások függvényében. *Beszédkutatás* 25: 169–184. [https://doi.org/10.15775/\[-\]Beszkut.2017.169-184](https://doi.org/10.15775/[-]Beszkut.2017.169-184)
- DÉR CSILLA ILONA – MARKÓ ALEXANDRA 2007. A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 61–67.
- DOBOS CSILLA 2010. A diskurzusjelölők vizsgálata a tárgyalótermi kommunikációban. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 90–96.
- FRASER, BRUCE 2006. On the conceptual–procedural distinction. *Style* 40/1–2: 24–32.
- FURKÓ BÁLINT PÉTER 2011. Diskurzusjelölők és szövegösszefüggés: a kohézió vagy a koherencia eszközei? Az implikáció mint a szövegösszefüggés eszköze. *Officina Textologica* 16: 37–57.
- FURKÓ BÁLINT PÉTER 2012. A diskurzusjelölők funkcionális spektruma angol nyelvű forgatókönyvekben. Az angol *of course* és a magyar *persze* kontrasztív elemzése. *Officina Textologica* 17: 139–151.
- GREENBAUM, ANDREA 1999. Stand-up comedy as rhetorical argument: An investigation of comic culture. *Humor* 12: 33–46. <https://doi.org/10.1515/humr.1999.12.1.33>
- HALLIDAY, MICHAEL ALEXANDER KIRKWOOD – HASAN, RUQAIYA 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- HÁMORI ÁGNES 2006. Dominancia és barátságosság a Kulcsár-kihallgatáson, *Magyar Nyelvőr* 130: 129–165.
- ILIE, CORNELIA 1999. Question-response argumentation in talk shows. *Journal of Pragmatics* 31: 975–999. [https://doi.org/10.1016/s0378-2166\(99\)00056-9](https://doi.org/10.1016/s0378-2166(99)00056-9)
- KERTES PATRÍCIA 2011. A diskurzusjelölők funkciója érvelő érettségi szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 135: 148–160.
- KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Gondolat, Budapest.

- NAGY ANNA 2015. Az angol diskurzusjelölők szerepe a stand-up comedyben. In: VÁRADI TAMÁS szerk., *AlkNyelvDok 9. Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 30–41.
- V. RAISZ RÓZSA 2002. Beszélt nyelvi elemek a tanári megnyilatkozásokban. In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk., *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelv-művelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 410–414.
- SCHIRM ANITA 2009. A diskurzusjelölők a parlamenti beszédekben. In: KUKORELLI KATALIN szerk., *Hatékony nyelvi, idegen nyelvi és szakmai kommunikáció interkulturális környezetben*. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros. 168–175.
- SCHIRM ANITA 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori disszertáció. Szeged. <https://doi.org/10.14232/phd.759>
- SCHIRM ANITA 2015a. A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban. In: BADITZSNÉ PÁLVÖLGYI KATA – SZABÓ ÉVA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Tanóratervezés és tanórákutató: A magyar nyelv és irodalom, az idegen nyelvek és a művészetek műveltségi területen*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 49–66.
- SCHIRM ANITA 2015b. *A diskurzusjelölők mint humorkonstruáló eszközök a stand-up comedyben*. Előadás. Elhangzott 2015. április 17-én, Szegeden, az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban 2. konferencián.
- SCHIRM ANITA 2016. *A diskurzusjelölők vizsgálata a SZŐSZI-ben*. Előadás. Elhangzott 2016. szeptember 8-án, Marosvásárhelyen, a 19. Élőnyelvi Konferencián.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- VARGÁNÉ KISS KATALIN 2012. Diskurzusjelölők szerepe különböző műfajú pénzügyi szakszövegekben. In: SILYE MAGDOLNA sorozatszerk., *Porta Lingua – 2012. Szaknyelv-kutatási irányzatok és alkalmazások*. Szaknyelvtanítók és -Kutatók Országos Egyesülete, Debrecen. 161–171.

Discourse markers in various text types

By analyzing discourse markers in spoken language text types the present paper demonstrates how the formality and style of text types affects the frequency and function of discourse markers used in them. The analysis of spontaneous conversation, spontaneous sounding but in fact planned stand-up comedy speech, semi-institutional interviews, institutional text types, and courtroom discourse demonstrates that discourse markers are used in patterns characteristic of the various text types, according to their core function. Both individually and collectively, discourse markers act like semaphores, i.e. they provide information regarding the intentional character of the utterance as well as regarding the text type itself, that is, about their proportion, role, coherence relations expressed by them, their place in the sequence, and the speech act chains occurring in their immediate context.

Keywords: discourse markers, text types, spoken language, core pragmatic instruction.

SCHIRM ANITA
Szegedi Tudományegyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szóbeszéd, búbánat, csicscriborsó

A rokon értelmű főnevekből összetett szavak

A szinonimákból álló szókapcsolatok a pusztá létezésüknél fogva cáfolják a nyelv gazdaságosságáról vagy logikus voltáról vallott laikus nézeteket. Tanulmányunkban olyan szóösszetételeket vizsgáltunk, amelyek grammatikailag jelöletlen rokon értelmű főnevekből tevődnek össze. Célunk az volt, hogy az efféle szóösszetételeket csoportosítsuk, és néhány sajátosságukat megállapítsuk.

A szószemantikában a különböző alakú, de csaknem azonos jelentésű szavakat nevezik szinonimának. Teljes szinonimákat hiába keresnénk, csak különböző alakú, de hasonló jelentésű szavakat találunk, mint amilyen a *kutya* meg az *eb*. Szólásmondásokban, állandósult szókapcsolatokban többnyire nem cserélhetők fel egymással: *Egyszer volt Budán kutyavásár*; de *Ebüil szerzett jószág ebüil vész el*; *Kutyául érzem magam*, de *Eb, aki bánja* (a kollokációs jelentésről lásd KIEFER 1983: 85–86; HORVÁTH 1998: 83). A szavaknak fontos tulajdonsága, hogy – BERTRAND RUSSELL nevezetes különbségtételével élve – nemcsak használjuk, hanem olykor említjük is őket. *A kutya ugat* mondatban használjuk a szót, míg *A „kutya” szó „k”-val kezdődik* mondatban említjük (vö. ANTAL 2005: 203). A hangvagy szótestről tett kijelentések (metanyelvi önreferencia) a szinonim párok esetében sem lehetnek azonosak. A középkori filozófusok – GUILLELMUS DE OCKHAM és JOHANNES BURIDANUS – szóhasználata szerint a *kutya* szó szuppozíciója ez esetben materiális, mert a szó magát a szót jelöli (vö. ALTRICHTER 1981: 15; BORBÉLY 2008: 270).

A deskriptív vagy denotatív szinonímia fogalma a logikai implikáció segítségével határozható meg szabatosan. A szinonim kijelentések egymást implikálják, tehát logikailag ekvivalensek: *a kutya ugat* → *az eb ugat*, illetve *az eb ugat* → *a kutya ugat*. A szinonim párok ugyanazon a fogalmi szinten helyezkednek el, nem lehetnek egymás alá- vagy fölérendeltjei, nyelvészeti műszóval élve: egymás hiponimái vagy hiperonimái. A hiponima és a hiperonima viszonyát nem jellemezheti ekvivalencia: „*X* hiponimája *Y*-nak (és *Y* hiperonimája *X*-nek), ha az *X*-et tartalmazó kijelentés implikálja az *Y*-t tartalmazó kijelentést”, de fordítva nem áll fenn ez a reláció (KIEFER 2007: 28). Így például *A kutya állat* mondat nem implikálja *Az állat kutya* mondatot. A mindennapi szóhasználatban mégis gyakran mutatkozik alkalmi egybeesés – *Vidd le sétálni az állatot!* (értsd: a kutyát) –, ami általában nem értelemszavaró, mert senki sem gondolja, hogy *az állat a kutya* szinonimája volna, pedig a szóban forgó esetben ugyanazt jelölik, ugyanaz a denotátumuk. Érdeemes megfogadni tehát ANTAL LÁSZLÓ tanácsát, mert egyébként „*az alma* és a *gyümölcs*, vagy a *ló* és *az állat* szó is sokszor szinonimája lenne egymásnak” (ANTAL 2005: 203).

A *kutya*, *macska*, *ló* egyaránt hiponimái az *állat* hiperonimának. Az azonos nemfogalom alá sorolható, azonos fogalmi szintre utaló szavak egymáshoz fűződő viszonyát a kohiponímia kifejezéssel szokták jellemezni. A kohiponimák – a szinonimákkal ellentétben – nem implikálják egymást, hiszen a *kutya* sem nem *macska*, sem nem *ló*. A *kutya*

és az *eb* ugyanazon a fogalmi szinten található, mint a *macska* vagy a *ló*, de külön szemantikai mezőt alkot. Noha *Egyik kutya, másik eb*, de mindkettő *Canis lupus familiaris*. O. NAGY GÁBOR (1992: 450–452) figyelmeztetett arra, hogy a koordinált szósorok, mint amilyen a *puli–uszkár–komondor*, kívül esnek a szinonímia jelenségkörén. A kimondott, leírt vagy olvasott szavak keltette képzettársítások köre jóval szélesebb, mint az a szemantikai mező, amelybe egy-egy szinonim pár vagy sorozat tartozik. A *kutya* szó éppúgy keltheti valakiben a tacsó, mint a kuvasz képzetét, és van, akiben a *macska* szót idézi fel (bár a *macska* a *kutya* hétköznapi antonimájaként is felfogható).

KIEFER FERENC (2007: 27) a *kalandor* és a *szerecsen vadász* szavakat választotta a szinonímia jelenségének szemléltetésére. Ha köznapi megnyilatkozásokról van szó, gyakran cserélhetők fel egymással. A szinonímia talán legfontosabb ismérve a felcserélhetőség, RUZSICZKY ÉVA (1985) máig alapvető tanulmányt szentelt e kérdéskörnek. Ha tárgynyelvi mondatokban cseréljük fel a *bú*, *bánat* és *búbánat* szavakat, akkor – az átfogalmazott, az individuumok helyett a predikátumok azonosságát állító Leibniz-kritérium értelmében (vö. ALTRICHTER 1981: 8) – a mondat igazságértéke nem változik meg. Ám nem minden eset ilyen egyértelmű. ALAN D. CRUSE szerint a két véglet – minden mondatban felcserélhetők egymással (abszolút szinonimitás), illetve egyetlen mondatban sem cserélhetők fel egymással (zéró szinonimitás) – között a lehetőségek széles skálája húzódik (vö. CRUSE 1997: 267–268). CRUSE a szinonimák fokozatosságát hangsúlyozta lexikális szemantikájában, meghatározását ANDOR JÓZSEF (1998: 8) így foglalta össze: „A szinonimák skaláris természetűek, egymástól való eltéréseik gradiációban mérhetők”. O. NAGY GÁBOR (1965: 317) úgy vélte, hogy „rokonértelműségről csakis akkor beszélhetünk, ha valamely lexemapár több kontextusban is felcserélhető”, BORBÁS GABRIELLA DÓRA (1998: 47) viszont elegendőnek tartotta „az *egyetlen* (és nem több) kontextusban való felcserélhetőség kritériumát”.

A szóösszetételekről írott történeti áttekintésében KISS GÁBOR (2014: 290–291) a szinonimákból álló szavakra is kitért. Egy tanodai és magánhasználatra szánt magyar nyelv-tanban bukkant a következő megfogalmazásra: „Az összetételben szükséges szem előtt tartani: Hogy az összetetben mind az elő-[,] mind az utótag (határozó és meghatározott) valódi szükségét pótoljon. Így a következők: *kőszikla*, *szempillantás*, *folyóvíz*, *fűszerszám*, *ruharaktár* stb. fölös résszel bírnak; mert *szikla*, *pillantás*, *folyó* (v. *folyam*), *fűszer*, *ruhatár* az elhagyott összetéti rész nélkül is ugyanazt jelentik” (SZVORÉNYI 1861: 222). A nyelv-taníró nem rejtette véka alá, hogy a szóalkotásnak ezt a fajtáját pleonazmusnak, henyé szöszaporításnak tartja, olyannak, mint amilyen az unos-untig emlegetett *nőilen agglagény*.

Szanszkrit eredetű szóval dvandvának (‘pár, iker’) nevezik a szóösszetételeknek azt a fajtáját, amelynek tagjai egy kimondatlan *és*-sel kapcsolódnak össze, ilyen például a *keserédes*, a *téridő* vagy a *kőszikla*. FÓNAGY IVÁN (1999: 35) jegyezte meg a rokon értelmű szavakból alkotott szópárokról írva, hogy az „őind poétika alakzatnak tekinti a szinonim szavak párosítását (*arthávrtti* ‘jelentésisméltés’)”. A *hadsereg* is a valódi (nem ismétléssel keletkezett) mellérendelő összetételek számát gyarapítja. Az összetételt alkotó szavak ugyanazt jelentik, mint az összetétel maga: *had* = *sereg* = *hadsereg*. A nagy német retorikus, HEINRICH LAUSBERG nyomán congeriesnek nevezik a halmazásnak azt a válfaját, amelyet rokon értelmű mondatrészek, szó szerkezetek alkotnak (vö. PETHŐ 2004: 62). A *zűrzavar* esetében is szinonim szavak kapaszkodnak össze egyetlen szóvá, mintegy a szószemantika belügyének minősítve a congeries retorikai alakzatát. A szóisméltés viszont nem tekinthető szinonimának, amiként a *lám-lám* vagy a *nono!* sem szinonimákból összeillesztett szóznak.

A szintaktikailag szabályos mondatok szemantikai kompozicionalitásának elvét MAX J. CRESSWELL történeti okokból nevezte el Frege-elvnek, de egyúttal arra is figyelmeztetett, hogy a tudományos műszo, illetve az elv egyértelmű megfogalmazása nem található meg a nagy német gondolkodó írásaiban (CRESSWELL 1973: 75). A nyelvészek és a logikusok hozzávetőleg azt értik ezen az elven, hogy a mondat jelentése alkotórészei jelentéseinek függvénye, vagyis a mondat jelentése levezethető a benne szereplő szavak jelentéséből. A szóösszetétel szabályai több szempontból is hasonlóságot mutatnak a mondat szabályai-val (vö. KIEFER 2003: 189). A rokon értelmű szavakból összetett szavak egyik csoportjára is alkalmazható ez az elv. A *búbánat* jelentése levezethető összetevőinek jelentéséből, sőt – ami meglehetősen szokatlan – az összetett szó jelentése szinte semmiben sem különbözik alkotórészeinek jelentésétől. A dvandva típusú összetételeket egy kimondatlan *és* kapcsolja össze. A logikai *és*, a konjunkció idempotens, ami azt jelenti, hogy – a szorzással és az összeadással ellentétben – az azonos tagok elhagyhatók, vagyis a *p & p* összetett kifejezés *p*-re egyszerűsíthető (vö. QUINE 1968: 27). A kompozíció ez esetben dekompozícióval ér fel.

A logikai érték azonban nem azonos a stilisztikai értékkel. Babits Mihály Bilincs ez a bánat (1919) című költeményének címében és első versszakában nem cserélhető ki a *bánat bú-ra* – „bilincs ez a bánat, / aranyperc” –, mert a versben a szótagok egyben mértékegységek is. A valódi mellérendeléssel keletkezett összetételek tagjait egybeforrasztó szabályok közül mindenképpen említést érdemel „a rövidebb elől” elve – *búbánat* és nem **bánatbú*, *zűr-zavar* és nem **zavarzűr* –, amire a személynevekkel kapcsolatban ROMAN JAKOBSON hívta fel a figyelmet, bár az okot kifürkészhetetlennek tartotta: „Két egymás mellé helyezett név esetén, ha a rangsor nem kívánja másképp, a rövidebb név előrehelyezése felel meg a beszélőnek” (JAKOBSON 1969: 222). Feltehetően a visszafordíthatatlan mellérendelő szóösszetételeket – *itt-ott*, *előbb-utóbb*, *húz-halaszt* – is egyetemes törvényszerűségek szabályozzák (MALKIEL 1959, COOPER–ROSS 1975).

A szóösszetételek némelyike azonban szimmetrikus, a sorrend felcserélésével is szinonimát eredményező szópárokba (vö. KICSÍ 2009: 35) rendezhető, mint a *kőszikla ~ sziklakő* – Radnóti Miklós Áprilisi vers gyerekhangra (1936) című versében „peng a *sziklakő*” –, vagyis mindkét sorrendben lexikalizálódtak, ami értelemszerűen kioltja „a rövidebb elől” elvét. A szóhangsúly a szimmetrikus párok esetében is az összetétel első tagjának első szótagjára esik: *KŐszikla* és *SZIKlakő*. A *kőhegy ~ hegykő* páros csak helynevekben található meg: *Kőhegy* (235 méter magas, kopár, dolomit anyagú hegy Budaörs közelében, illetve hegy Szentendre és Pomáz közigazgatási területének határán) és *Hegykő* (község Győr-Moson-Sopron megyében, bár ez utólag kialakult népetimológia az eredetibb *Igykő* ’Szent kő’ szóösszetételből, vö. FNESz. 1: 580). Itt jegyezzük meg, hogy Esztergom északi városrészeinek egyik völgyben fekvő belterületét a helybéliek *Búbánat*-nak hívják.

Az állatnevekből alkotott összetételeknek a kategoriális szint azonosságát vagy különbözőségét tekintve több típusa van. Ha az összetevők egymás kohiponimái, vagyis azonos fogalmi szinten helyezkednek el, és ha mindegyikük az *állat* hiperonima hiponimája, akkor az összetételnek rendszerint jelentésszűkítő, fajtajelölő szerepe van: *saskeselyű*, *keselyűteknős*, *macskacápa*. Az elnevezés alapulhat metaforikus kapcsolaton, amikor az utótag által jelölt természetes kategória példányai hasonlítanak az előtag által jelölt természetes kategória példányaira (*keselyűteknős*, *macskacápa*), vagy a prototípus (a legnagyobb, legerősebb, legfélelmetesebb ragadozó madár) körüli jelentésszerveződés eseteként foghatók fel (*saskeselyű*). Olykor az is megesik, hogy egy hiponimához hiperonimája kapcsolódik:

pulikutya, gólyamadár, toportyánféreg (az emberre kártékony állatok népi osztályozása szerint besorolt farkas – vö. KICSI 2007: 163). KÁROLY SÁNDOR tautologikus szűküléses szinekdochénak tartja az ilyen eseteket, és az elnevezések lehetséges történeti okai között megemlíti, hogy kezdetben „az alfaj neve új, s nem mindenki számára világos, milyen dologfajtaról van szó” (KÁROLY 1970: 237). Egyik példája a *krokodilusgyík*. Nagy ritkán még állatnév-szinonimák is összetapadnak, mint amilyen a durva *baromállat*, a meghitt házastársi becéző, a *mackómedve*, vagy a gyerekeknek szóló, tréfás rámutató megnevezés, a *lópaci*.

A mellérendelő összetételek is különböznek egymástól használoi körük és stílusértékük alapján. Választékos beszédről tanúskodik a *búbánat* vagy a *perpatvar*; de rossz ízlésre vall a túlzásba vitt ékítés. A Kassán kiadott Ábrázolt Folyóirat 1848. februári 26-i száma egy magyarra átültetett francia regény 4. részletét adta közre: „Egy kis maradványa a haragnak Amélie *** ellen nevelte buzgalmát, hozzájárulván még kéjvonzalmihoz a megbosszulási örömlévezet” (Amélie *** 1848: 66). A Vasárnapi Újságból azt is megtudhatták a korabeli előfizetők, hogy az olvasás bennük „a nemesebb gyönyörévezet valódi érzését költi fel” (Bonyhai 1859: 198). E használatból kikopott szavakat 19. századi szótáraink még adatolták. Az *öröm*-, *gyönyör*- vagy *kéjévezet*-nek közeli rokona Parti Nagy Lajos nyelvi leleménye, a *szukacemende* Nagy Ignác 1843-ban előadott színművének átiratában (Parti Nagy 2006: 9). A *hadsereg* és *zúrzavar* szót mindenki használja, a *felebarát* és a *levegőég* viszont főleg az idősebb templomjárók szava. A hiperkorrekció (vagy túlhelyesbítés) jelenségkörébe többek között „a helyesnek vélt, de a valóságban szabálytalan szavak” (MINYA 2003: 135) tartoznak. A *tényadat* a sajtónyelv jellemzője, a *dróthuzal* a mesteremberek szavajárása. A *precedenspélda* ide is sorolható, de jogi szakkifejezéssé is vált, jelentése ekkor ’precedens értékű példa’ (ez esetben nyelvtanilag jelzős alárendelés).

ZLINSZKY ALADÁR stilisztikájának Erősítés (Gradatio) című alfejezetében olyan összetett szavakat gyűjtött egybe, amelyeket „A szónak a *hasonlójával* (synonyma) való megismétlése”-nek nevez, példái között a *búbánat* és a *felebarát* is szerepel (ZLINSZKY 1961: 162). O. NAGY GÁBOR az *irmag* szót elemezve állapította meg, hogy „olyanféle összetétel, mint a *búbánat* ..., vagyis első tagjának inkább csak nyomósító értelme van” (O. NAGY 1957: 171). Stilisztikai-retorikai értelemben persze ezek a szavak is képesek megváltoztatni „a nyelv normális redundanciafokát” (ROHONYI 2014: 143). A rokon értelmű szavakból alkotott összetételek e válfajának alapvető rendeltetése a nyomatékosítás. Az ismétlés a valódi mellérendeléseknek éppúgy sajátja, mint a voltaképpeni ismétléses mellérendeléseknek (*addig-addig, körbe-körbe, néha-néha*), csak hogy „itt nem alakí, hanem jelentésbeli ismétlődésről van szó” (LENGYEL 2000b: 333). Szinonimák összekapcsolása egyetlen szóvá sokszor valóban a mértékre utal a lelkiállapotok (*búbánat*) és a természeti jelenségek (*szélvihar*) esetében. A szintén a természet félelmetes erejét kifejező *özönvíz* ~ *vízözön* szimmetrikus pár azonban nem feltétlenül vonható ide, mert az *özön* elsődleges jelentése ’cseppfolyós anyagnak áradó bősége’.

Végül itt ejtünk néhány szót a kontaminációról, mert ha az elő- és utótag kölcsönös „kannibalizmusa” felfogható összetételként, akkor – ebben a különös értelemben – jelentése kompozicionális, előre megjósolható. A szóalkotásnak sajátos módja, amikor egy szó eleje egy másik szó végével forr össze, és két csonkolt szó alkot egyetlen, ép egészt. Nemegyszer jópofa nyelvi játékról van szó, amely ideig-óráig megjelenik a nyelvhasználatban, de olykor a szótárakban is rögzül. Az eltérő jelentésű szavak (*citrom* és *narancs*) összeolvadását (*citrancs*) szóösszerántásnak, a rokon értelmű szavak (*csokor* és *bokréta*)

összeforrását (*csokréta*) szóalakvegyülésnek vagy kontaminációnak nevezik. Az utóbbi esetben a szinonimák újabb szinonimát szülnék. Ahogy LENGYEL KLÁRA fogalmazott: „A kontamináció eredményeképpen létrejött szó jelentése szinonim a kiinduló szavak jelentésével” (LENGYEL 2000a: 343).

Némiképpen meglepő, de a szinonimákból alkotott összetett szavak között is található olyan szintaktikai összetételek, amelyek alárendelő szószerkezetekké alakíthatók át. Ide sorolható a természeti csapásra utaló genitivus subiectivusi szimmetrikus pár, az *árvíz ~ vízár*; illetve a *tengerár*. A régies *örömlévezet* csak erőltetetten értelmezhető genitivus obiectivusi alárendelésként, jöllehet BALLAGI MÓR szótára ekként adja meg: ’az örömmek élvezete, azon kedves benyomás, melyet az öröm az érzékekre gyakorol’ (BALLAGI 385). A szinonimákból álló összetételek előtagja számos esetben az utótag jelentését szűkíti, vonatkozását pontosítja, mint például a *tenger-*, *folyó-* és *esővíz*, ami a kategórián belüli alfaj megnevezését teszi lehetővé. A *szélvihar* felfogható a nyomatékosítást kifejező összetételként is, de – a *hóvihar*-ral szembeállítva – alfajra is utalhatunk vele. A jelenség arra emlékeztet, amit néhány nyelvész a megjelöltség megfordításának (*markedness reversal*) nevez (vö. BATTISTELLA 1990: 24, 57–61).

A *csendhallgatás* ritka szókapcsolat, nem jelez mértéket, csak távoli atyafiság fűzi a német *das Stillschweigen* ’mély hallgatás; teljes titoktartás’ főnévhez. A nem igekötős igéből képzett *-ás/-és* képzős főnevekre gyakran jellemző az esemény–eredmény kétértelműség: *Az oroszlán simogatása veszélyes* (vö. KIEFER 2007: 165). A *hallgat* ráadásul egyaránt kifejezheti a tárgy nélküli ’nem beszél’ (csendben van) és a ’hallgat valakit vagy valamit’ (szándékosan észlel) jelentéseket. „A *csend hallgatása fenséges* mondatról önmagában nem lehet eldönteni, vajon a *csend hallgat-e*, vagy a *csendet hallgatják*. Mivel a *csend* nem igazi ágens, alighanem az utóbbiról van szó. A *csendhallgatás* jelöletlen tárgyi összetétel, a *zenehallgatás*, *lemezhallgatás*, *rádióhallgatás* szócsoporttal mutat rokonságot” (E. BARTFAI 2015b: 127). A szerzetes a *csendet hallgatja* cellájában, ahogy a tizenéves a neki szóló zenét bömbölteti, a nyugdíjas pedig a rádiót. A győri karmelita szerzetes, Marcell atya azt vallotta, hogy aki elsajátította „az életszentség technikáját”, annak lelkébe beköltözik „a *silentium*, a *belső csendhallgatás*” (P. Marcell 1942: 130, 194). A *csendhallgatás* azonban világi foglalatosság is lehet: „Madame Louise ... elmerengve nézte a sűrű hóesést, *hallgatta a csöndet*, és gondolkozgatott életem, szerelmekem, amikem már egy nő gondolkozni szokott” (Krúdy /1977: 531).

Már SIMONYI ZSIGMOND megfogalmazta Tüzetes magyar nyelvtan című művében, hogy az összetett szó jelentése elszakadhat azoktól az elemektől, amelyekből alakult: „Az összetett szóknak önállóvá válása, izolálódása, azzal kezdődik, hogy az összetétel nem éppen azt jelenti, mint az alkotó elemek együtt. Pl. a *melegágy* nem jelent bármiféle *meleg ágyat*, hanem csak a virágágyat, amelyet melegen tartanak” (TMNy. 352). A *szóbeszéd* ’alaptalan, üres híresztelés, pletyka’ és a *szókimondás* ’nem rejti véka alá a véleményét’ jelentése nem vezethető le az összetevők jelentéséből. A két összetett szó jelentése nem kompozicionális, hanem figuratív. A *szókimondás* nem pusztán azt jelenti, hogy valaki szavakat mond ki, mert a talpnyaló sem tesz egyebet mézesmázos szavaival. A *szóbeszéd* azonban – A magyar nyelv értelmező szótárának tanúsága szerint – egykor ’beszélgetés, társalgás’ jelentéssel is közszájon forgott (ÉrtSz. 6: 329). A *szólásmondás* ’szójárás, szállóige, közmondás’ állandósult szókapcsolat jelentése viszont – a *szóbeszéd*-del vagy a *szókimondás*-sal összevetve – sokkal kevésbé szakadt el elő- és utótagjának jelentésétől.

Külön csoportot alkotnak azok a szóösszetételek, amelyeket honosító vagy átültető magyarázatnak neveznek. KIS-ERŐS FERENC írta a rokon értelmű szavakból alkotott összetételek e típusáról: „Sok mellérendelő összetételünk úgy keletkezett, hogy az idegen nyelvből átvett szó mellé magyarázóul odajárult a megfelelő magyar szó, s ez a két szó összetapadt” (KIS-ERŐS 1915: 230). Egyik példája a *csicseriborsó*. A latin eredetű *csicseri* ’bagolyborsó’ előtag értelmét a szóösszetétel második, a nyelvközösség számára ismert *borsó* tagja világítja meg. HADROVICS LÁSZLÓ számos hasonló esetet említett – *dézsmadó*, *fringia-szablya*, *ködmön-ruha*, *kupa-pohár*, *pad-szék* stb. –, és a *csatornakút* magyarázó összetételt több alkalommal is részletesen tárgyalta. Többek között arra próbált magyarázatot találni, hogy az eredetileg ’víztároló, ciszterna’ jelentésű *csatorna* szó miképpen nyerte el idővel a ’vízlevezető, lefolyó’ értelmet. A *csatorna* az átvételek már meglévő, hasonló jelentésű *kút* szavunkkal alkotott magyarázó összetételt, a régi szó jelölte a tágabb fogalmat, a jövevény pedig annak különleges fajtáját. „Így lépett a *csatorna* a régi *kút* szavunkkal magyarázó összetételre, s lett a *csatorna-kút*. Ez olyan víztárolót jelentett, amelyet nem forrás táplált, hanem időről időre az esővíz töltött fel. A forrás(ok)tól táplált kutat megkülönböztetésül *eleven* vagy *élő kút*-nak nevezték” (HADROVICS 1965: 98; lásd még E. BÁRTFAI 2015a: 68).

HADROVICS egy másik értekezésében arra is felhívta a figyelmet, hogy az idegen földről származó új fogalmak honosításakor „a magyarázó összetételek mellett gyakori volt az *-s* képzős magyarázó szerkezet is” (HADROVICS 1975: 18), amit többek között a *csatornás kút* példájával szemléltetett. Logikai értelemben azonban mind a jelzős szerkezetnek (*csatornás kút*), mind az összetételnek (*csatorna-kút*) az első, új tagja „lesz a species, és a második tag, a régi, az ismert fogalom lesz a genus proximum” (HADROVICS 1975: 13). A források időrendbe szedett, egynemű adatai azzal a tanulsággal szolgálnak – fejtette ki –, hogy az összetételeket tekintve is több eset lehetséges. Nem szabályszerűség, hogy az összetétel idegen előtagja később önállósodott, számos esetben már nyelvünkbe kerülésekor is használták önmagában, az utótagot pedig csak alkalmanként toldották hozzá magyarázatképpen.

A honosító szóalkotásnak legalább két oka lehet: 1. a fogalom idegen, még nem honosodott meg, vagy 2. vonatkozása ismeretlen, illetve csak hallomásból ismert. Az elsőre érzékletes példa a *sampi(ny)ongomba* ’termesztett csiperke’ vagy a *baconszalonna* ’vékonyra szeletelt, húsos és zsíros csikokból álló szalonna’, a másodikra a *préripusztá* ’nagy kiterjedésű füves terület Észak-Amerikában’. A honosító magyarázat számos kérdést vet fel. „Szinonimákról csak az egyidejű nyelvállapotot tekintve, vagyis csak a szinkroniában és csakis egy nyelven belül beszélhetünk” – állapítja meg O. NAGY GÁBOR (1992: 450). A magyar *gomba*, *szalonna*, illetve *puszta* szónak nem szinonimája, hanem ekvivalense az angol *bacon*, illetve a francia *champignon* és *prairie*. Amikor egy ilyen összetétel megjelenik a nyelvben, akkor a második, tősgyökeres vagy már meggyökeresedett magyar szó az első, idegen szót magyarázza, mintegy honosítja. Az efféle összetételek keletkezésükkor nem szinonimákat kapcsolnak össze, hanem olyanok, mint egy kétnyelvű szószedet egyes tételei. A szinkronia és a diakronia azonban ebben az esetben sem határolható el mereven egymástól. Idő múltával az idegen szóval több dolog történhet. Meghonosodik, mint a *préri*; a *préripusztá* kizárólag a pajkos gyerekdalban maradt meg. Az összetett szó (*csatornakút*) teljesen kikopik a használatból, az előtag viszont önálló életet él, mint a *csatorna*. Önállóan is, külön is használatos, mint a *sampion(gomba)*, vagy továbbra is csak az összetett szó tagjaként életképes, mint a *csicseriborsó*, mostanság pedig az étlapok azt adják hírül, hogy a *bacon* válik a *szalonná*-tól.

Kulcsszók: szószemantika, mellérendelő szóösszetétel, szinonima, rokonértelműség, felcserélhetőség, hiponima, hiperonima, kohiponima, szemantikai kompozicionalitás, kontamináció, szimmetria, honosító szóalkotás.

Hivatkozott irodalom

- AlLex. = *Alakzatlexikon*. Főszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- ALTRICHTER FERENC 1981. *Buridan és a név-reláció antinómiája*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 13. Akadémiai Kiadó, Budapest. 5–34.
- Amélie *** 1848. Karove András fordítása. *Ábrázolt Folyóirat* 1/9 (február 26.): 65–67.
- ANDOR JÓZSEF 1998. A fogalmi keret, a szemantikai mező és a szinonimitás határvonalai. In: GECSŐ–SPANNRAFT 1998: 7–19.
- ANTAL LÁSZLÓ 2005. A formális nyelvi elemzés. In: UŐ, *A formális nyelvi elemzés – A magyar esetrendszer*. SZAK Kiadó, Budapest. 1–227.
- BALLAGI = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872.
- E. BÁRTFAI LÁSZLÓ 2015a. Csatornakiosztás. A *csatorna* szó poliszémiája az újabb szószemantikai irányzatok eredményeinek tükrében. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Nyelv, kultúra, társadalom*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 65–77.
- E. BÁRTFAI LÁSZLÓ 2015b. Szilencium. *Kortárs* 59 (7–8): 124–129.
- BATTISTELLA, EDWIN L. 1990. *Markedness: The Evaluative Superstructure of Language*. State University of New York Press, Albany.
- Bonyhai Benjamin 1859. Miként és miért kell népünket olvasásra szoktatni. (Első közlemény.) *Vasárnapi Újság* 6/17 (április 24.): 196–198.
- BORBÁS GABRIELLA DÓRA 1998. A szinonimitás elméleti szempontból. In: GECSŐ–SPANNRAFT 1998: 44–49.
- BORBÉLY GÁBOR 2008. *Civakodó angyalok. Bevezetés a középkori filozófiába*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- COOPER, WILLIAM E. – ROSS, JOHN ROBERT 1975. World Order. In: ROBIN E. GROSSMAN – L. JAMES SAN – TIMOTHY J. VANCE eds., *Papers from the Parasession on Functionalism*. Chicago Linguistic Society, Chicago (Illinois). 63–111.
- CRESSWELL, MAX J. 1973. *Logics and Languages*. Methuen & Co. Ltd., London.
- CRUSE, D. A. 1997. *Lexical Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FÓNAGY IVÁN 1999. *A költői nyelvről*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Corvina Kiadó, Budapest.
- GECSŐ TAMÁS – SPANNRAFT MARCELLINA szerk. 1998. *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1965. *Jövevényszó-vizsgálatok*. Nyelvtudományi Értekezések 50. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1975. *Szavak és szólások*. Nyelvtudományi Értekezések 88. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH KATALIN 1998. Szinonímia és metaforizálódás. In: GECSŐ–SPANNRAFT szerk. 1998: 83–88.
- JAKOBSON, ROMAN 1969. Nyelvészet és poétika. In: UŐ, *Hang – Jel – Vers*. Gondolat Kiadó, Budapest. 211–257.
- JENEI TERÉZ – MINYA KÁROLY 2008. Pleonazmus (szócikk). In: AlLex. 465–467.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- KICSIS SÁNDOR ANDRÁS 2007. A főreg szemantikájáról. In: KICSIS SÁNDOR ANDRÁS – MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS, *A @-tól az egyszarvúig. Zoológiák történelmi érdekességei*. Semmelweis Kiadó, Budapest. 157–169.
- KICSIS SÁNDOR ANDRÁS 2009. Fülgomba. In: Uő, *Népi gombaismeret*. Orpheusz Kiadó, Budapest. 29–41.
- KIEFER FERENC 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2003. Alaktan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 187–284.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentésemélet*. Corvina Könyvkiadó, Budapest.
- KIS-ERŐS FERENC 1915. *A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva*. Polgári Tanítóképző, Kalocsa.
- KISS GÁBOR 1998. Egy- és kétnyelvű szótárak mint szinonimasorok forrásai. Beszámoló a *Magyar szókincstár – Rokont értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára* munkálatairól. In: GECSŐ-SPANNRAFT szerk. 1998: 89–96.
- KISS GÁBOR főszerk. 1999. *Magyar szókincstár. Rokont értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KISS GÁBOR 2014. A szóösszetételről mint napjaink divatos szóalkotásáról és az összetételeket alkotó töszavakról a *Magyar értelmező kéziszótár* új címszavai alapján. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 289–296.
- Krúdy Gyula /1977. Madame Louise délutánjai. In: Uő, *Pókháló palackok. Válogatott elbeszélések (1894–1908)*. Krúdy Gyula művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 529–539.
- LAUSBERG, HEINRICH 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik* 1–2. Max Hueber Verlag, München.
- LENGYEL KLÁRA 2000a. A ritkább szóalkotási módok. In: MGr. 337–345.
- LENGYEL KLÁRA 2000b. A szóösszetétel. In: MGr. 321–336.
- MALKIEL, YAKOV 1959. Studies in Irreversible Binomials. *Lingua* 8: 113–160.
- P. Marcell [Marton Boldizsár] 1942. *Kolostori iskola a Kármelen. Elindulás a tökéletesség útján* 1. Szent István Társulat, Budapest.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- MINYA KÁROLY 2003. A hiperkorrekció mint stíluszeszköz. Szándékos helyesírási és nyelvhelyességi hibák Parti Nagy Lajos: Sárbogárdi Jolán: *A test angyala* című giccsregényében. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 134–141.
- O. NAGY GÁBOR 1957. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1965. A lexémák funkciója és a rokonértelműség. *Magyar Nyelv* 61: 312–322.
- O. NAGY GÁBOR 1992. Szinonima és Szinonímia (szócikk). In: *Világirodalmi lexikon* 14. Főszerk. SZERDAHELYI ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest. 450–452.
- Parti Nagy Lajos 2006. Tisztújítás. Nagy Ignác színműve [1843] mentén írta Parti Nagy Lajos. *Színház, Dráma melléklet* 39/5: 1–16.
- PETHŐ JÓZSEF 2004. *A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján)*. Nyelvtudományi Értekezések 154. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- QUINE, WILLARD VAN ORMAN 1968. *A logika módszerei*. Fordította Urbán János. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ROHONYI ZOLTÁN 2014. Az irodalom retorikai megközelítése. Kiadatlan elméleti előadások. In: Uő, *Per activam resistentiam*. Ráció Kiadó, Budapest. 137–168.
- RUZSICKY ÉVA 1985. *A főlcserélhetőség szempontjai a szinonímia értelmezésében*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 16. Akadémiai Kiadó, Budapest. 209–228.
- SZVORÉNYI JÓZSEF 1861. *Magyar nyelvtan*. Heckenast Gusztáv, Pest.

TMNy. = BALASSA JÓZSEF – SIMONYI ZSIGMOND, *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon 1. Magyar hangtan és alaktan*. MTA, Budapest, 1895.

ZLINSZKY ALADÁR 1961. *Stilisztika és verstan. A magyar stílus mintái és törvényei*. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Budapest. 135–213.

Szóbeszéd ‘rumour’, búbánat ‘woe’, csicseriborsó ‘chick-pea’:

Compounds of synonymous nouns

This paper categorizes and takes stock of Hungarian compounds whose first and second constituents are synonymous nouns like *búbánat* ‘woe’, *perpatvar* ‘quarrel’, or *hadsereg* ‘army’. As an introduction, the authors survey earlier views on the synonymy of two or more words. They explore compounds whose meaning can be computed from the two synonymous constituents (*búbánat* ‘woe’, *kőszikla* ‘cliff’, *özönvíz* ‘flood’) and ones in which the meaning of the compound is further away from that/those of the constituents (*szóbeszéd* ‘rumour’, lit. ‘word-talk’, *szólásmondás* ‘set phrase’, lit. ‘saying-telling’). They also explore what are called self-defining or nativizing compounds in which one constituent explains the meaning of the other one (*préripusztá* ‘prairie’, lit. ‘prairie-wasteland’, *baconszalonna* ‘bacon’, lit. ‘bacon-speck’, *sampinyongomba* ‘mushroom’, lit. ‘champignon-mushroom’) in which the first constituent is a loanword and the relevant notion is little understood or known superficially at best. They point out that the speaker applies a kind of over-insurance in cases like *dróthuzal* ‘wire’, *tényadat* ‘piece of fact’ or *precedenspélda* ‘precedent’ where both constituents are widely known and mean roughly the same thing.

Keywords: word semantics, coordinating compound, synonym, related meanings, interchangeability, hyponym, hyperonym, co-hyponyms, semantic compositionality, contamination, symmetry, nativization by compounding.

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ
MTVA Sajtó- és fotóarchívum

KISS GÁBOR
TINTA Könyvkiadó

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Komor* és *komoly* szavunk lehetséges szláv eredetéről

1. Bevezetés. *Komor* szavunk eredetét illetően etimológiai szótáraink nem szolgálnak kielégítő magyarázattal. BÁRCZI GÉZA a *komoly* szócikkében tárgyalja a *komor* etimológiáját is, szerinte a két szó nem választható el egymástól, eredetük azonban bizonytalan. Véleménye szerint két különböző eredetű szó keveredhetett össze: 1. *komor* ’sötét színű’, amely vagy finnugor, vagy török eredetű lehet, és 2. *komoly*, amely a szláv *komolъ*

* Hálás köszönettel tartozom ZOLTÁN ANDRÁSNAK szíves segítségéért és előremozdító tanácsaiért.

'szarvatlan' szóból ered (SzófSz. 168). KNEI ZSA ISTVÁN szerint „ez azonban mind kétes” (SzJJs. 671), a MSzFE. pedig határozottan elvetette a *komor* és a *komoly* szavak finnugor eredetének a lehetőségét (2: 296, *homály*). A TESz. (2: 540–541) szerint a szó ismeretlen eredetű, „finnugor egyeztetése, a *homály* főnév tövének származékaként való magyarázata, továbbá török, keleti szláv és német származtatása nem fogadható el”. Az EWUng. (1: 779) ehhez annyit ad hozzá, hogy az *-r* talán egy ismeretlen tőhöz járult névszóképző, de az is lehetséges, hogy a *komor* melléknév igei vagy igenévi alakokból (*komorodik* [1372 u.], *komorú* [1604], *komorít* [1585], *komorul* [1780]) történt elvonással keletkezett. Az ESz. (423) ugyanezt a két lehetőséget ismerteti. Ez a két feltételezés azonban nemcsak igen bizonytalan, de a szó eredetére vonatkozóan sem nyújt nagy segítséget, hiszen a szótő ismeretlen eredetű marad.

2. Komoly. Abban viszont mindhárom modern etimológiai szótárunk egyetért, hogy *komoly* szavunk szóhasadással keletkezett a *komor*-ból, és a nyelvújítók (elsősorban Kazinczy) terjesztették el. Ezt a NyÚSz. is alátámasztja: „Kazinczy 1788. »Így nevezem én is az *ernst*-et. Az *ernst* a *komor*hoz közel vét, de minthogy kedvetlenebb a *komor* az *ernst*-nél, az *r* betű keménysége *ly* betűvé változtatott el.« (M. Múzeum 1788. I. 158 l.) Ebből az tetszik ki, hogy Kazinczy előtt is használta már valaki a *komolyt*, noha a Phil. Músz. három helyen is neki tulajdonítja. Szemere Följegyz. közé (1 : 180) Kazinczy sajátkezűleg írja a következőket: »A *komolyt* Révai nem szerette. Igen én, mert új ideát fest, még pedig tökéletesen. De prof. Mártontól tudom, hogy ez a szó még a paraszt nép előtt is a neologusok értelmeiben forog fenn, Szala várm. tájékán.« [...] Különbö a szóvégi *r* könnyen válhatik a nép ajkán is *ly*-vé; vö. *quartier* : *kvártély* ; *barbier* : *borbély* stb.» (NyÚSz. 1: 181–182). Ezek szerint maga SZILY KÁLMÁN sem tudta eldönteni, hogy létezett-e korábban a *komor ly*-re végződő népnyelvi alakja, avagy Kazinczy alkotta meg és terjesztette el a köznyelvben. Akár így történt, akár úgy, számunkra ez mindenképpen azt jelenti, hogy *komor* szavunk eredetének felderítése egyben a *komoly* etimológiájára is fényt derítene.

3. Komor szavunk jelentései. A továbbiakban a *komor* török eredeztetését fogom ismertetni, valamint fel szeretném hívni a figyelmet egy lehetséges szláv etimonra, amely véleményem szerint legalább olyan meggyőző, mint a török származtatás. Mielőtt azonban továbbmennénk, tisztáznunk kell a vizsgált szó különböző jelentései közötti kapcsolatot. A *komor* ugyanis a 'mogorva, rosszkedvű (ember)' és a 'zord, sötét, lehangoló (időjárás)' mellett a TESz. és az EWUng. szerint vonatkozhat 'rosszul herélt' bikára, lóra vagy kosra is. Ez utóbbi jelentés némileg bonyolítja a helyzetet, azonban mindkét szótár szerint az első jelentésből adódik a rosszul herélt állat ingerlékenysége miatt, és csak a 18. század végéről származnak róla első adataink (EWUng. *komor*: 1780, 1793; TESz. *komor*: 1795). Tehát az a legvalószínűbb, hogy a 'rosszkedvű, mogorva' jelentés az eredeti, és ez tevődött át a sötét és borongós természeti jelenségekre, valamint a szerencsétlenül herélt állatokra.

4. Komor szavunk lehetséges török eredete. Többen törtek lándzsát amellet, hogy a magyar *komor* szó török eredetű. K. KATONA LAJOS részletes magyarázatot ad arról, hogy hogyan került át a magyarba a 'füstös, gesztenyebarna, sárgásbarna, szürke' jelentésű török *qonur* elsősorban szarvasmarhák színére használt csuvas *xämär* változata, illetve hogyan történt a 'sötétszürke → morosus' komplikációs jelentésváltozás (K. KATONA 1931: 51–

54). Ezt az etimológiát fogadja el K. PALLÓ MARGIT, aki felhívja a figyelmet arra, hogy K. KATONA LAJOS cikke kimaradt a szót ismeretlen eredetűnek mondó TESz. csatolt irodalmából (K. PALLÓ 1981: 208), ahogy kimaradt RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD 2011-ben megjelent nagy összefoglaló művéből is (WOT. 1: 560–562). Mindannyian kénytelenek azonban szembesülni azzal a problémával, hogy az elsősorban állatszínként használt török szó ’sárga, barna, szürke’ jelentése meglehetősen távol áll a magyar *komor* ’rosszkedvű, mogorva’ jelentésétől, annál is inkább, mert a szó metaforikus jelentése szinte valamennyi török és mongol nyelvben ’kedves, kellemes, jóindulatú’, tehát csaknem az ellenkezője a magyar jelentésnek (WOT. 1: 560–561). Egyébként már a WOT.-ban valamiért nem idézett BÁRCZI GÉZA is jelezte, hogy a szóba jöhető „török szavak hangtanilag, de főként jel[entés] tanilag [...] nehezen illeszthetők a magyar szóhoz” (SzófSz., i. h.). A csuvasban használják ugyan a szót szürke, borús időjárás jellemzésére is, de borongós, szomorkás hangulat leírására ott sem. Talán ez lehet az oka annak, hogy az EWUng. igen valószínűtlennek („kaum wahrscheinlich”) tartja a *komor* török eredetét. Összefoglalva tehát *komor* szavunk török származtatása lehetséges, de csak jelentős szemantikai nehézségek árán.

5. Komor szavunk lehetséges szláv eredete. KNEIÉZA ISTVÁN *komor* szavunkat nem vette fel a SzlJsz.-ba, a *komoly*-t viszont igen, és ebben a szócikkben kitér a *komor*-ra is. A *komoly* szócikkét a kétes eredetű szavak között találjuk meg, ahol kiderül, hogy itt a szó egy másik jelentéséről van szó: „[FRANZ MIKLOSICH] szerint a magyar szónak ’mutilis, verstümmelt’ jelentése van és a szláv *komolъ* ’ohne Hörner’ jelentésű melléknévből származik. [...] Ez azonban teljesen bizonytalan. Forrásaink a szónak ilyen jelentését nem ismerik. [...] A legvalószínűbb az, hogy a *komor* szónak egy változata. [...] A *komor* szó pedig talán török eredetű” (SzlJsz. 671).

KNEIÉZA tehát elveti MIKLOSICH (1871: 34 [318. sz.], 1886: 126) állítását, mert nem talált semmilyen azt alátámasztó adatot, hogy *komoly* szavunknak lenne ’megcsonkított’ jelentése (ahogyan e cikk írójának sem sikerült ilyet találni). Ő is azt tartja valószínűnek, hogy a *komor* szóból származik, azt pedig K. KATONA LAJOSra hivatkozva t a l á n t ö r ö k eredetűnek mondja. Ezután pedig, rendkívül érdekes módon, határozottan elutasítja MUNKÁCSI BERNÁT érvelését, aki *komor* szavunkat a szlávból származtatja: „Semmiestre sem fogadható el Munkácsi Ethn 8 : 19 magyarázata, hogy a szláv *chmura* ’Wolke; felhő’ szóból való” (SzlJsz., i. h.).

Úgy tűnik, KNEIÉZA csak felületesen olvasta el, amit MUNKÁCSI írt, hiszen az Ethnographia idézett kötetét fellapozva láthatjuk, hogy ott nem pontosan ez áll: „Szláv szókincsünk orosz rétegének ismertető jegyét találjuk Miklosich összehasonlító szótára nyomán indulva a következő, szorosan egyező alakkal csupán az oroszból igazolható szavainkban: [...] *komor*: orosz *chmur*: *chmurjy*, *chmurnyj*, «düster, mürrisch», *chmuritъ-sja* «finster aussehen», miközben két sorral alább határozottan kijelenti: „lengy. *chmura* «regenwolke», *pochmurny* «finster», valamint cseh *chmoura*, *chmurny* e régi, már a Tihanyi codexben *kumur* alakkal előforduló szónál nem jöhetnek tekintetbe”(MUNKÁCSI 1896: 19, hasonlóan MUNKÁCSI 1899: 409), tehát MUNKÁCSI korántsem a szláv *chmura* ’felhő’ főnévből, hanem az azzal azonos tövű orosz *хмурый* ’borús, komor, mogorva’ melléknévből, illetve a *хмуриться* ’elkomorul’ igéből gondolta a magyar *komor*-t származtatni, ami már korántsem látszik annyira légből kapottnak, mint ahogy azt KNEIÉZA értékelése sugallja. Az idézetből az is kiderül, hogy MUNKÁCSI az ötletet MIKLOSICHTól vette, elna-

gyolt hivatkozását MIKLOSICH „összehasonlító szótárára” azonban KNEIENZA már figyelmen kívül hagyta. MIKLOSICHnál (1886: 311) valóban egy kicsit eldugva, a *smurŭ* címszó alatt szerepelnek a *chm-* kezdetű szláv megfelelések, s ezek felsorolása után, a szócikk legvégén, gondolatjellel elválasztva olvasható a megjegyzés: „*vergl. magy. komor*”. Mivel a TESz. a szláv vonalat KNEIENZA nyomán elvetette és a korábbi szakirodalom elemzését nem tartotta szükségesnek, ez az eredetileg MIKLOSICHTól származó egyeztetés feledésbe merült. Nem nyúlt vissza hozzá ASBÓTH OSZKÁR sem, aki több oldalon bírálta, majd főleg hangtani okokból elvetette MUNKÁCSI etimológiáját (ÁSBÓTH 1900: 454–457).

MUNKÁCSINak abban nyilván nem volt igaza, hogy a szónak mindenképpen az oroszból kell származnia. Azonban ha alaposabban szemügyre vesszük a szláv nyelveket, egy rendkívül széles körben elterjedt szótőre bukkanunk, amelynek főnévi, igei és melléknévi alakjai is vannak. A szláv nyelvek O. N. TRUBAČEV által szerkesztett etimológiai szótára **xmura / xmurь(jь)*, **xmuriti (se)* és **xmurьnyь* címszavai alatt számos példát találhatunk, amelyek jelentése két csoportra osztható: 1. ’felhős, borult időjárás’; 2. ’rosszkedvűség, szomorúság, morcoság, komorság’ (TRUBAČEV 8: 43–45, ebben a szótárban *x = ch*). A **xmura* rekonstruktum folytatói ma már csak a nyugati szláv nyelvekben élnek tovább, és ’felhőt’ jelentenek: cseh *chmura*, szlovák *chmúra*, felső szorb *khmura*, alsó szorb *chmura*, lengyel *chmura*. Az ugyanebből a töből képzett **xmuriti (se)* igeinek viszont mindkét jelentése megvan: cseh *chmuřiti*, lengyel *chmurzyć*, felső szorb *khmurici* ’beborít felhőkkel’, szlovák *chmúrit’ (sa)* ’beborít felhőkkel (beborul); ráncolja a homlokát, morcos arcot vág’, szerbhorvát (rég) *homuriti se*, szlovén *hamóriti*, alsó szorb *chmuriś*, orosz *хмурить(ся)*, ukrán *хмурити(ся)*, fehérorosz *хмурыць* ’morcos arcot vág, ráncolja a homlokát, összevonja a szemöldökét’. A melléknévi alakok is e két jelentés közül tartalmazzák az egyiket vagy a másikat, esetleg mindkettőt: cseh *chmurný, pochmurný* ’komor, rosszkedvű, szomorú, sötét, bús, lehangoló’, lengyel *chmurny, pochmurny* ’felhős, borult’, szlovák *chmúrny, pochmúrny*, fehérorosz *хму́рны, пахму́рны*, ukrán *хму́рий, похму́рий* ’felhős, borult; rosszkedvű, komor, szomorú’, orosz *хму́рый* ’komor, rosszkedvű, mogorva, morcos’, valamint az ezzel összefüggő orosz *насмурный* ’beborult, felhős, borús’. A szláv szótó indoeurópai eredetű, rokon a **smurь* tövel, valamint a ’sötét’ jelentésű ógörög *ἀμαυρός* szóval is (POKORNY 1: 701 [*mau-ro*]; VASMER 2: 677–678 [*смұрый*]; TRUBAČEV, i. h.; ČERNYCH 2: 345; OREL 4: 172).

A melléknevek esetében arra lehetünk figyelmesek, hogy elterjedtebb az *-n-* képzővel ellátott forma, mint az anélküli (*-n-* nélküli alakokról csak az oroszból és az ukránból van adatunk). Ez azonban nem kizáró ok, hiszen mivel a képző nélküli alakok nyilvánvalóan megelőzték időben az *-n-* képzősöket, a Kárpát-medencében élő szlávok nyelvében akár létezhetett a melléknév *-n-* nélküli formája is, illetve az sem lehetetlen, hogy a magyar *komor* szó egy igei átvételből történő elvonással keletkezett (ahogy azt az EWUng. és az ESz. is felvetik). A szláv etimon töve mindenesetre *chmur-*, ez pedig igen közel áll a magyar *komor*-hoz.

J e l e n t é s t a n i szempontból a szláv etimológiával sokkal könnyebb dolgunk van, mint a törökkel. A szláv etimon kettős jelentését tekintve szinte magától értetődik a magyar *komor* szó első és második jelentése (1. ’mogorva, rosszkedvű, szomorú [ember]’; 2. ’sötét, felhős, beborult [időjárás]’), és csak a kései előfordulású és etimológiai szótáraink által is az 1. jelentésből magyarázott harmadik jelentés (3. ’rosszul herélt [bika, ló, juh]’) marad magyarázat nélkül, amely minden valószínűség szerint belső fejlemény a magyarban.

Míg azonban a szó szláv eredeztetése által problémamentessé válik az 1. és a 2. jelentés, a török hipotézis csak a jóval ritkábban használatos 2. és 3. jelentést magyarázza meg, azokat is csak részben. Hiszen bár a csuvasban is meglévő 'zord, komor, borús (időjárás)' egyezik a magyar szó 2. jelentésével, a 3. jelentés csak annyiban ér össze, hogy szarvasmarhákra vonatkozik. A török nyelvekben nincs meg sem a 'rosszkedvű', sem a '(rosszul) herélt' jelentéstartalom, a magyar *komor* szó pedig semmilyen 'sárgás, barnás, szürkés' színre való utalást nem jelenthet, egyedül 'sötétet', azt is ritkán és csak átvitt értelemben.

Egyedül a hangtani szempontból szorul némi magyarázatra a *chmur*- > *komor* átvétel. Az alakbeli eltérés okait három jelenség felismerése világítja meg, amelyek közül az egyik aránylag ritka, míg a másik kettő igen gyakori és közismert jelensége a magyar nyelvtörténetnek.

1. $\chi > k$ hanghelyettesítés: nem gyakori eset, de mássalhangzó előtti helyzetben lehet néhány példát találni rá a 14–20. század során: északi szláv *chvorъ > *kór* (vö. *kórság* 14. sz., SzlJsz. 278), szlk. *chlapec* > *klapec* (1881, SzlJsz. 270), szlk. *kuchta* > *kukta* (1702, SzlJsz. 291), szlk. *buchta* > *bukta* (1825, SzlJsz. 1), or. *хлеб, хлеба* > *kleba* (1897, SzlJsz. 270), or. *xopouo* > *karasó* (NYOMÁRKAY 2004: 404), bajor-osztrák *wachter* > *bakter* (1638, EWUng. 1: 72). Mivel korábban a magyarban is volt χ hang, hanghelyettesítésre csak azután kerülhetett sor, hogy az minden fonetikai helyzetben *h*-vá vált, és így már nem volt pontos megfelelője a szláv χ -nak. BÁRCZI szerint (MNYT. 118) ez a folyamat körülbelül a 13. század végére lezárult, így a *chmur*-/*chmuryj* szó valamikor ezután kerülhetett be nyelvünkbe (különben a *chvrastъ* > *haraszt* és *chrvat* > *horvát* szavakhoz hasonlóan *h* hang lenne a *k* helyén). Mindezek alapján – ASBÓTH (1900: 454–455) kifogásai ellenére – 13. század utáni átvételt feltételezve a hanghelyettesítésnek nem lehet akadálya.

2. A mássalhangzó-torlódás feloldása egy magánhangzó betoldásával: számos példát találhatunk rá, pl. *brat* > *barát*, *drobъ* > *darab*, *grezdъ* > *gerezd*, *služba* > *zsolozsma* (vö. KESZLER 1969: 16–23).

3. Az *u*-*k* nyíltabbá válása: erre is számos példa akad, pl. *burs* > *bors*, *dumb* > *domb*, *pur* > *por*, *urusz* > *orosz* (vö. MNYT. 150).

6. Összegzés. A jelen tanulmány azt igyekezett megmutatni, hogy bár MUNKÁCSI BERNÁT óta senki nem foglalkozott komolyan a kérdéssel, *komor* (és így *komoly*) szavunk esetében érdemes megfontolni a szláv eredet lehetőségét. Az igen elterjedt szláv *chmur*-től való származtatás sem szemantikai, sem fonetikai problémákba nem ütközik, és így legalább annyira meggyőző, mint a csuvas *xămär* etimon melletti érvelés. Természetesen a török etimológiát sem zárhatjuk ki – MAX GOTTSCHALD szavaival élve inkább úgy fogalmaznék, hogy így is lehet, és nem feltétlenül így kell magyaráznunk a szó eredetét („so kann der Name, nicht so muss er gedeutet werden”, GOTTSCHALD 1954: 9), úgy látszik azonban, hogy esetünkben a szláv etimológia mellett több érv szól.

Kulcsszók: *komor*, *komoly*, etimológia, szláv, török, jövevényszavak.

Hivatkozott irodalom

ASBÓTH, OSKAR 1900. Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung. *Archiv für Slavische Philologie* 22: 433–487.

- ČERNYCH, P. JA. [ЧЕРНЫХ, П. Я.] *Историко-этимологический словарь современного русского языка* 1–2. 3-е изд. Издательство «Русский язык», Москва, 1999.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GOTTSCHALD, MAX 1954. *Deutsche Namenkunde. Unsere Familiennamen nach ihrer Entstehung und Bedeutung*. Dritte, vermehrte Auflage, besorgt von Eduard Brodführer. Verlag de Gruyter u. Co., Berlin.
- K. KATONA LAJOS 1931. *Komor. Magyar Nyelv* 21: 51–54.
- KESZLER BORBÁLA 1969. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban*. Nyelvtudományi Értekezések 63. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MIKLOSICH, FRANZ 1871. Die slavischen Elemente im Magyarischen. Vorgelegt in der Sitzung der Philosophisch-Historischen Classe am 18. Jänner 1871. *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe*. 21 (1872) 1–74. [Különnyomat: Wien, 1871.]
- MIKLOSICH, FRANZ 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wilhelm Braumüller, Wien.
- MNYT. = *A magyar nyelv története*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- MSzFE. = *A magyar szókincs finnugor elemei* 1–2. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1978.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1896. A magyar-szláv ethnikai érintkezés kezdetei. *Ethnographia* 8: 1–30.
- MUNKÁCSI, BERNHARD 1899. Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung. *Die Donauländer. Zeitschrift für Volkskunde* 1: 249–259, 329–340, 409–421.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 2004. A hangváltozásokról. *Magyar Nyelv* 100: 395–406.
- NyÚSz. = SZILY KÁLMÁN, *A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1902–1908.
- OREL, VLADIMIR 2011. *Russian etymological dictionary* 1–4. Theophania Publishing, Calgary.
- K. PALLÓ MARGIT 1981. *Komor. Magyar Nyelv* 77: 208.
- POKORNY, JULIUS 1959–1969. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Francke Verlag, Bern–München.
- SzlJsz. = KNEZSA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TRUBAČEV, O. N. (szerk.) [ТРУБАЧЕВ, О. Н. (ред.)] 1974–. *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд* 1–. Наука, Москва.
- VASMER, MAX 1953–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Winter, Heidelberg.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – †BERTA, ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.

A possible Slavic etymology of the Hungarian words *komor* and *komoly*

The Hungarian words *komor* ‘gloomy’ and *komoly* ‘serious’ are of unknown origin. The present study aims to elucidate this question from various angles: it gives an overview of what the Hungarian etymological dictionaries say on this topic, shows that *komoly* is a relatively late development out of *komor*, spread by the language reformers (and especially by Ferenc Kazinczy) at the end of the 18th century, and presents the attempts to prove the Turkic origin of *komor*. Finally, it offers a Slavic

etymology based on the Slavic stem **chmur-*, demonstrating that semantically the two words match perfectly, and dissolving the phonological doubts that may arise at first sight.

Keywords: *komor*, *komoly*, etymology, Slavic, Turkic, loanwords.

GALAC ÁDÁM

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A *bagoly* és társai

BALÁZS JÁNOS Az etimológia elmélete és módszere című nemzetközi konferenciakötetben (1976) fejti ki a jelen témaválasztás szempontjából fontos nézetét A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról című cikkében. Megemlíti, hogy belső keletkezésűnek tarthatjuk az olyan elemeit a szókészletnek, amelyek morfológiai szerkezete összhangban áll a nyelvünk alaptípusaival. Sőt további bizonyosságot nyerhet a szó eredete, ha a végén valószínűsíthető képzőelem áll. Így az ismeretlen eredetű magyar *bogár* szót illetően úgy nyilatkozik, hogy az *-ár* szóvégi deverbális névszóképzővel jött létre a *büg* hangutánzó igéből, és talán régebbi alakja, a *bugár* is ezt támasztja alá (BALÁZS 1976: 71–72). A TESz. az ismeretlen eredetű szóhoz annyit fűz hozzá, hogy talán az *u*-s alakok eredetibbek (TESz. 1: 321; EWUng. 1: 116).

E gondolatok késztettek arra, hogy a *büg* igéhez tartozását próbáljam meg bizonyítani egy másik élőlény nevének is. A kérdéses lexéma a *bagoly* madárnév, melynek régi és nyelvjárási alakjai között találni első szótagban *o*-t mutatókat is: *bogój*, *bogaj*, *bogoj*, *bogoly* (ÚMTsz. 1: 304). Figyelmet érdemelnek az 1389-es *Bogul*, 1395-ös és 1405 k.-i *bagul* alakok, ugyanis a TESz.-ben az *ly*-es alakok elsőbbségének lehetősége olvasható (TESz. 1: 217; EWUng. 1: 68). A hangutánzó háttér miatt mutathat háromféle zártságot a tő: *büg*, *bogár*, *bagoly* ~ *bogul*; van példa hasonló megoszlást mutató változatokra más a hangutánzói eredetet mutató szavaknál is: *mukkan*, *mokus*, *makog*. Az *-l* záró hatása is szóba jöhet a *bagoly* példájában a második szótagi magánhangzót illetően, míg a *bogár* esetében az *-r* nyújtóhatására is gyanakodhatunk, amellet, hogy az *-r* képzőn kívül az *-ár/-ér* képzőt is feltételezhetjük a második szótagban. A morfeimatikai elhomályosulással párhuzamosan a szóvégen álló *-l* képző palatalizálódhatott, a tőben pedig talán eredetibb az *o*, amelyből nyiltabbá válással alakult ki az *a*-s változat (a folyamatra l. E. ABAFFY 2003: 329). Emellet talán az ómagyar adatokban érdemes gondolni a BENKŐ által javasolt olvasati alternatívára (BENKŐ 1980: 89–93), amely az *[ā]* és *[a]* hangok kettőssége okozta írásbeli jelölés eltolódását eredményezte. Így az *o* jelölhette az *[a]*-t is, az *u* pedig jelölhette (pl. a *bogár* esetében) az *[o]*-t is. A névadás indítéka a baglyokra jellemző tipikus hangadás lehetett, amely észlelése az újabb korokban a *bügás* felől a *huhogásba* tartott, de mindkettőben közös a mély hangtartomány kifejezése. A *bagoly* madárnév egyik lehetséges magyarázataként a hangutánzó szóí eredetet a CzF.-ban is megtaláljuk (l. 378).

Ugyanakkor érdemes kitérni arra is, hogy a *büg* ige hangutánzó jellege további kérdések felvetéséhez is vezet. Bár a hangalak motiváltsága önmagában is okozhat szabálytalnabb viselkedést, de számolhatunk rendszerszerű fejlődésekkel is. Ilyen magyarázat lehet az, hogy a kétszeres nyiltabbá válással (*u* > *o* > *a*, l. E. ABAFFY 2003: 330) kialakult változatok a nyelvérzék számára felfedezhető etimológiai kapcsolattól eltávolodtak: *büg* ~ *bogár* ~

bagoly. A különlegesebb viselkedésre utalhat, hogy palatoveláris párhuzamok is kialakulhatnak: *dong* ~ *döng*, *gyúr* ~ *gyűr* stb. – tehát hangutánzó alakpárok azonos nyelvválásfokon is létrejöhetnek. A *búg* palatális hangrendű párja viszont a *bög* lehet (sőt a *bagoly* keletkezés-módjára lehet példa a *bögöly* is), ezért feltételezhető egy eredetibb **bog* vagy **bóg* ige is.

Kicsit messzebbre vezet, de talán a *bagzik* ige korai előfordulásai és elsődleges jelentése (ti. 'párosodik') is ehhez a szótóhoz kapcsolódik, szemben a későbbi *k-t* mutató alakokkal. A két különböző szó (a *búg* és *bak* esetében **bag-* 'búg' × *bak* : *bakzik*, l. pl. *kos* : *koslat*) a nyelvérzékben a hasonló alaki felépítés és szemantikai tartalom alapján keveredhetett, ez (is) okozhatta a *bakzik* alakok megszületését. Lehetségesnek tartom, hogy a *bagzik* ige esetében szintén a hangadáson alapuló névadás mutatkozik meg, elég, ha csak a böggő szarvasbikákra vagy kandúrokra gondolunk, de a pár megtalálása utáni folyamatok bizonyos körülményei is szintén a *búg* igehez köthetik e szót.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet (ómagyar kor). In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–349.
- BALÁZS JÁNOS 1976. A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról. In: BENKŐ LORÁND – K. SAL ÉVA szerk., *Az etimológia elmélete és módszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 68–73.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich / Athenaeum, Pest / Budapest, 1862–1874.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

NÉMETH DÁNIEL
Eötvös Loránd Tudományegyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Diszciplináris kölcsönhatások

Emlékezés a 90 éve született és 10 éve elhunyt Szabó Zoltánra

A magyar nyelvtörténet, ezen belül az irodalmi nyelv története, a nyelvjárástan, a stilisztika és a szövegten kiemelkedő tudósa, Szabó Zoltán professzor 90 éve született és 10 éve hunyt el. A kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének hosszú ideig vezetője, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények főszerkesztője. Sokoldalú és igen gazdag tudományos tevékenysége mellett igazi tanár volt, iskolateremtő. Számos tanítványa ma is módszeres tanításának hatása alatt végzi kutatómunkáját, tanít és nevel. Intézményte-

remtő is volt. Állandó munkahelye mellett, amely kezdettől a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszéke, a bukaresti egyetemen és a marosvásárhelyi főiskolán is oktatott, a hungarológiai képzést mindkét helyen ő szervezte meg. Nemcsak számos publikációjával, hanem az élő szó erejével is hatott, hiszen rengeteg országos és nemzetközi konferencián, kongresszuson szerepelt. Nyugdíjba vonulása után tudmányszakjának valóságos utazó nagykövetévé vált: az 1989-es határnyitás után több magyarországi egyetemen, így Szegeden, Budapesten, Pécsen, Debrecenben és a miskolci magánegyetemen is tanított. A legtöbb helyen külön névtáblával is megtisztelték jelenlétét.

Szabó Zoltán 1927. február 18-án született, és 2007. június 19-én hunyt el. Kolozsvárt, a Kismezői temetőben helyezték nyugalomra. Középiskolai tanulmányait Marosvásárhelyen kezdte, Székelyudvarhelyen fejezte be, 1948-ban érettségizett. Kolozsvárt, a Bolyai Tudományegyetemen angol–német szakra iratkozott be, de mivel a szak a Bolyain az egyetemi rendszer átalakítása következtében megszűnt, magyar nyelv- és irodalom szakon folytatta tanulmányait, és szerzett tanári oklevelet 1952-ben. Negyedéves korában már gyakornok a magyar nyelvészeti tanszéken, 1953-tól tanársegéd, 1957-től adjunktus, 1961-től docens, 1971-től 1993-ig, nyugdíjba vonulásáig egyetemi tanár, nyugdíjasként doktorátusvezető professor emeritus. A Román Akadémia magyar nyelvű folyóiratának, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeknek* 1984-től főszerkesztője.

Kezdetben a leíró nyelvtan, a nyelvjárástan és a bevezetés a nyelvtudományba előadója, majd az 1956/57-es tanévben ő adja elő a magyar nyelvtörténetet, 1959-től pedig a magyar irodalmi nyelv történetét. Tudományos érdeklődése fokozatosan fordult a stilisztika és a szövegnyelvészet felé. Erre elsősorban az ötvenes és hatvanas években kibontakozó új nyelvészeti irányzatokkal való megismerkedése készítette.

Az ötvenes évek közepétől kapcsolódott be a tanszék nyelvjáráskutatási programjába. Kalotaszegi falvakban gyűjtött nyelvjárási szövegeket, és vizsgálta ezek igeeképzőit. E témából írta doktori értekezését is, amelyet 1958-ban védett meg és 1965-ben közölt. Több tanulmányában foglalkozott a képzőkkel, például: A nyelvjárási igeeképző-használatról (SZABÓ 1959a), Észrevételek a képzők szinkron vizsgálatához (SZABÓ 1961a), Nyelvjárástörténeti megjegyzések a *-kod* igeeképző használatához (SZABÓ 1961b), A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről (SZABÓ 1969).

A hatvanas években a román–magyar kölcsönhatás kérdéseinek vizsgálatából is részt vállalt. Nyelvtörténeti érdeklődéséről az ötvenes évek második felében megjelent szöveftései, szómagyarázatai árulkodnak leginkább: *Kérmezik* (SZABÓ 1958a), *Keres* (SZABÓ 1958b), *Okád, ökreendezik, bokától* (SZABÓ 1959b), *Lődörög* (SZABÓ 1959c), *Ordít, ordás* (SZABÓ 1960).

E munkákkal párhuzamosan publikációinak tanúsága szerint tudományos érdeklődése egyre inkább a stílustörténet, a stíluselmélet és a stíluselemzés felé is fordult: A modern stilisztika vitás kérdései (SZABÓ 1958c), Petőfi és Arany népi realizmusának főbb stílusjegyeiről (SZABÓ 1964), Megjegyzések József Attila stílusáról (SZABÓ 1966).

Az 1970-es évektől írott tanulmányai már a stilisztika és a szövegnyelvészet kölcsönhatásának kérdéseivel foglalkoznak (l. pl. A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában, SZABÓ 1974; Stiliztika és stílus a szövegnyelvészetben, SZABÓ 1975). A kérdéstről több angol nyelvű tanulmánya is megjelent (l. pl. SZABÓ 1970b, 1979b, 1981, 1985). Majd a szöveg szemiotikai megközelítése felé nyitott, ezen belül a szöveg pragmatikai, szemantikai és szintaktikai vizsgálata foglalkoztatta: A szövegsemantika stilisztikai jelentő-

sege (SZABÓ 1977b), A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége (SZABÓ 1983), Mondatszerkezetek és szövegszerkezetek stílustörténeti megközelítésben (SZABÓ 2001a). Elképzeléseit önálló könyvekben is kifejtette. A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai (SZABÓ 1977a) című könyvében a 20. század nyelvelméleti irányzatait vette számba, és arra próbált fényt deríteni, hogy a strukturalizmus, a szemiotika, a szemantika, a matematikai nyelvészet, a generatív grammatika, a kommunikációelmélet, a szövegnyelvészet milyen elméleti és módszertani alapokat nyújt a modern, korszerű stilisztika megerősödéséhez. A szövegnyelvészet és a stilisztika összefüggéseinek alapvető elméleti és módszertani kérdéseit legteljesebben Szövegnyelvészet és stilisztika című könyvében foglalta össze (SZABÓ 1988a). Ebben arra keresi a választ, hogy a szövegnyelvészet miben segítheti a stilisztikát. Ez a segítség szerinte elsősorban a stilisztika elméleti alapjainak kidolgozásában és a konkrét elemzésekben valósulhat meg: a stilisztikai minősítésben, a stilisztikai elemzésben és a stílustipológiai vizsgálatokban. Ennek megfelelően a könyv előbb a stilisztika elméleti alapjainak megrajzolásával foglalkozik. Ezt követően három stilisztikai vizsgálati módot különít el: a stilisztikai minősítést, amely a szöveg alkotóelemeit vizsgálja, a stilisztikai elemzést, amely a globalitás szöveg- és stílusszervező elveit tekinti át, és végül a stílustipológiát, amely a szöveg feletti szintet érinti.

Külön és kiemelten foglalkozott a különböző stílusirányzatokkal, főleg a szecesszióval (l. pl. SZABÓ 1976, 1988b, 1989, 1992b). Három kiadást is megért könyve, a Kis magyar stílustörténet, amely először a Kriterion Könyvkiadónál (Bukarest) látott napvilágot 1970-ben (SZABÓ 1970a), majd második és harmadik átdogozott és bővített kiadásban Budapesten a Tankönyvkiadó gondozásában 1982-ben és 1986-ban, a stílusváltozatokban érvényesülő tendenciákat mutatta be. A stílustörténet elméletéről és módszertanáról közölt több tanulmányt (l. pl. SZABÓ 1979a, 1992b). Külön foglalkozott az intertextualitás és a tematikus progresszióváltozatok stílustörténeti szerepével (Szabó 2001c, 2003). A stílustörténeti változások szövegnyelvészeti megalapozását A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje című nagy ívű tanulmányában fejtette ki (SZABÓ 1995), majd a kérdést részletesen A magyar szépírói stílus történetének fő irányai (SZABÓ 1998) című könyvében tárgyalta. Ebben a könyvben jóval nagyobb teret szentel a stílustörténet elméleti kérdései tisztázásának, illetőleg egy újabb stílustörténeti korszakról szóló fejezetet is beiktat a posztmodernről.

A stílustörténet szűkebb értelmezését vallja, amely szerint a diszciplína a szépírói stílus történetét jelenti, és a stilisztika egyik diakronikus ága, nem tévesztendő össze tehát a történeti stilisztikával. A stílust SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLYhoz (1980: 13) hasonlóan kifejező nyelvi formaként fogja fel. Szerinte a stílust stílárius sajátosságok (például egyszerűség, díszítettség) és az ezeket a sajátosságokat alakító nyelvi elemek, stíluszeszközök alkotják. Mindezek a legnagyobb nyelvi egység szintjén, a szövegben funkcionálnak. „Ezért is szükséges – állapítja meg – a stilisztikának, stílustörténetnek a szövegtannal való összekapcsolása, a stílustörténet-elméletnek szövegtani alapon, szövegtani modellként való kidolgozása” (SZABÓ 1998: 15). Erre tesz maga is kísérletet a könyv következő fejezeteiben. A szövegtan mint interdiszciplináris, sőt multidiszciplináris tudomány javítani tudja szerinte a stílustörténet elméleti alapjait. Az új elmélet valamennyi részletében a szövegség a kiindulópont: a szépirodalmi művek szövegek, kapcsolataik az intertextualitást jelentik, a szépírói stílus, valamint diakronikus alkotórésze, a stílusfejlődési tendencia (stílusirányzat) szövegtani kategória, szöveg feletti minőség, ez a fejlődési tendencia egységes egész, amelyet valamilyen princípium jellemez, a változások magyarázata az intertextuális kapcsolatokban rejlik, a stílustörténeti vizsgálat alapja a szöveg történetisége.

Összefoglaló könyve után tovább finomította a szövegstiliztikáról, az összehasonlító stiliztikáról, az összehasonlító stiliztika és összehasonlító szövegnyelvtan kapcsolatáról, az összehasonlító stílustörténetről, illetőleg a stílustörténetről mint alkalmazott diszciplínáról kialakított nézeteit (SZABÓ 2001b, 2001d, 2002, 2004, 2005, 2006a, 2006b).

Szerkesztésében több társszerzős tanulmánykötet is napvilágot látott. Ezek közül kiemelendő a Kis magyar stiliztika (SZABÓ szerk. 1968), a Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról (SZABÓ szerk. 1976), A szövegvizsgálat új útjai (SZABÓ szerk. 1982), valamint az „Arany-alapra arannyal” (Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról, SZABÓ szerk. 2002).

Egy évtizeddel elhunytá után bizton állíthatjuk, hogy Szabó Zoltán műveinek számottevő a szerepe a diszciplináris kölcsönhatások tudománysszakokat megújító fel- és megismerésében.

Hivatkozott irodalom

- SZABÓ ZOLTÁN 1958a. Kérmezik. *Magyar Nyelv* 54: 359–360.
- SZABÓ ZOLTÁN 1958b. Keres. *Magyar Nyelv* 54: 547.
- SZABÓ ZOLTÁN 1958c. A modern stiliztika vitás kérdései. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 2: 263–268.
- SZABÓ ZOLTÁN 1959a. A nyelvjárási ige képző-használatról. *Magyar Nyelvőr* 83: 92–95.
- SZABÓ ZOLTÁN 1959b. Okád, ökreendezik, bokátol. *Magyar Nyelv* 55: 129–131.
- SZABÓ ZOLTÁN 1959c. Lödörög. *Magyar Nyelv* 55: 416–417.
- SZABÓ ZOLTÁN 1960. Ordít, ordas. *Magyar Nyelv* 56: 374–377.
- SZABÓ ZOLTÁN 1961a. Észrevételek a képzők szinkrón vizsgálatához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 5: 161–165.
- SZABÓ ZOLTÁN 1961b. Nyelvjárás-történeti megjegyzések a *-kod* ige képző használatához. *Magyar Nyelv* 57: 106–108.
- SZABÓ ZOLTÁN 1964. Petőfi és Arany népi realizmusának főbb stílusjegyeiről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 45–57.
- SZABÓ ZOLTÁN 1966. Megjegyzések József Attila stílusáról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 10: 31–43.
- SZABÓ ZOLTÁN 1969. A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről. *Magyar Nyelv* 65: 39–45.
- SZABÓ ZOLTÁN 1970a. *Kis magyar stílustörténet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZABÓ ZOLTÁN 1970b. The Types of Stylistic Studies and the Characterization of Individual Style: An Outline of Problems. *Linguistics* 62: 96–104.
- SZABÓ ZOLTÁN 1974. A stiliztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában. *Magyar Nyelv* 70: 315–324.
- SZABÓ ZOLTÁN 1975. Stiliztika és stílus a szövegnyelvtanban. *Magyar Nyelvőr* 99: 135–142.
- SZABÓ ZOLTÁN 1976. Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. In: SZABÓ ZOLTÁN szerk., *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 49–88.
- SZABÓ ZOLTÁN 1977a. *A mai stiliztika nyelvelméleti alapjai*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.
- SZABÓ ZOLTÁN 1977b. A szövegsemantika stiliztikai jelentősége. *Magyar Nyelvőr* 101: 468–481.
- SZABÓ ZOLTÁN 1979a. A stílustörténet elmélete és módszertana. Problémavázlat. *Magyar Nyelv* 75: 283–297.
- SZABÓ ZOLTÁN 1979b. Stylistics within the Interdisciplinary Framework of Text Linguistics. In: PETŐFI S. JÁNOS ed., *Text vs Sentence: Basic Questions of Text Linguistics*. Hamburg. 433–450.

- SZABÓ ZOLTÁN 1981. Text Levels and their Historical Dimensions: Viewed from a Stylistics Point of View. *Revue Roumaine de Linguistique* 26: 455–468.
- SZABÓ ZOLTÁN 1983. A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége. *Magyar Nyelvőr* 107: 207–219.
- SZABÓ ZOLTÁN 1985. The Importance of Text Coherence for the Global Stylistic Analysis. In: EMEL SÖZER ed., *Text Connexity, Text Coherence: Aspects, Methodes, Results*. Helmut Buske Verlag, Hamburg. 526–554.
- SZABÓ ZOLTÁN 1988a. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ ZOLTÁN 1988b. A szecesszió főbb stiláris sajátosságai Hortensia Papadat-Bengescu és Kafka Margit prózájában. Összehasonlító stilisztikai vizsgálat. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 32: 99–110.
- SZABÓ ZOLTÁN 1989. A szecesszió főbb stiláris sajátosságai Alexandru Macedonski és Kosztolányi Dezső prózájában. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 33: 107–122.
- SZABÓ ZOLTÁN 1992a. A szöveg történetisége. In: PETŐFI S. JÁNOS – BÉKÉSI IMRE szerk., *Szemiotikai szöveg* 4. JGYTK Kiadó, Szeged. 34–39.
- SZABÓ ZOLTÁN 1992b. Szecesszió vagy utószecesszió? A szecesszió főbb stiláris sajátosságai Bánffy Miklós két késői művében. *Magyar Nyelvőr* 116: 150–168.
- SZABÓ ZOLTÁN 1995. A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje. *Magyar Nyelvőr* 119: 68–80.
- SZABÓ ZOLTÁN 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest.
- SZABÓ ZOLTÁN 2001a. Mondatszerkezetek és szövegszerkezetek stílustörténeti megközelítésben. In: KABÁN ANNAMÁRIA szerk., *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. 105–112.
- SZABÓ ZOLTÁN 2001b. Gondolatok az összehasonlító stilisztikáról. *Magyar Nyelvőr* 125: 30–46.
- SZABÓ ZOLTÁN 2001c. Az intertextualitás stílustörténeti jelentősége. In: MÓZES HUBA szerk., *A próza intertextualitásának retorikája és pragmatikája*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. 76–80.
- SZABÓ ZOLTÁN 2001d. Összehasonlító stilisztika és összehasonlító szöveg
- In: PETŐFI S. JÁNOS – SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Grammatika – szövegnyelvészet – szöveg*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 125–132.
- SZABÓ ZOLTÁN 2002. Linearitás és összehasonlító stilisztika. In: PETŐFI S. JÁNOS – SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció: téma-réma szerkezet*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 123–128.
- SZABÓ ZOLTÁN 2003. Tematikus progresszióváltozatok stílustörténeti megközelítésben. In: PETŐFI S. JÁNOS – SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció: tematikus progresszió*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 81–90.
- SZABÓ ZOLTÁN 2004. Az „irányzatiság” mint egy lehető stilisztikai vizsgálati elv. A stílustörténet mint alkalmazott diszciplína. *Magyar Nyelvőr* 128: 23–36.
- SZABÓ ZOLTÁN 2005. Egy lehető szövegstilisztikáról. *Magyar Nyelvőr* 129: 437–451.
- SZABÓ ZOLTÁN 2006a. Az asszociatív viszonyok stílustörténeti jelentősége. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 50: 7–14.
- SZABÓ ZOLTÁN 2006b. Gondolatok az összehasonlító stílustörténetről. *Magyar Nyelv* 102: 143–154.
- SZABÓ ZOLTÁN szerk. 1968. *Kis magyar stilisztika*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.
- SZABÓ ZOLTÁN szerk. 1976. *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZABÓ ZOLTÁN szerk. 1982. *A szövegvizsgálat új útjai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZABÓ ZOLTÁN szerk. 2002. „Arany-alapra arannyal.” *Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1980. *Világkép és stílus*. Történeti-poétikai tanulmányok. Magvető Kiadó, Budapest.

SZEMLE

Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán szerk., Használat és hatás Újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban

Loisir Kiadó, Budapest, 2015. 231 lap

A *Használat és hatás* című kötet ismeretében, illetve ismertetésében nem vállalunk túl nagy kockázatot, ha első lépésként sommásan azt állapítjuk meg, hogy a kétezres évek nyelvészeti kutatásaiban fontos szerepet kapnak a pragmatikai vizsgálatok. És mindezt nemcsak általában, a nemzetközi, hanem specifikusan a hazai nyelvészeti kutatásokra is vonatkoztatva állapíthatjuk meg. Sőt azt is megjegyezhetjük, hogy a kétezres évek második évtizedében a magyarországi, illetve a magyar nyelvre vonatkozó pragmatikai kutatások egyre kiterjedtebbé, egyre elmélyültebbé és nem utolsó sorban egyre szervezettebbé, ezáltal pedig egyre diszkurzívabbá váltak, illetve válnak.

Ebben a folyamatban fontos szerepet játszott az a *Pragmatikai kutatások Magyarországon* című kerekasztal-beszélgetés, amely 2012 májusában, a Magyar Nyelvtudományi Társaság szervezésében zajlott le, és amelynek címére a most ismertetett kötet is reflektál az alcímével. A kerekasztal-beszélgetés résztvevői hozzászólásaikat rövid tanulmányokká formálták, amelyeknek a Magyar Nyelv 2013/2. tematikus száma adott helyet (l. erről NÉMETH T. – TÁTRAI 2013). A kerekasztal-beszélgetés további hozadéka volt a pragmatikával foglalkozó hazai kutatókat összefogó Pragmatika Centrum megalapítása a Szegedi Tudományegyetemen, valamint azzal szoros együttműködésben a Magyar Nyelvtudományi Társaság Pragmatika Tagozatának a létrehozása. És ebbe a folyamatba illeszkedett a *Használat és hatás* című workshop, amelynek a 2014. október 8–9-én, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának 100 éves fennállására A kulturális örökség és a humán tudományok innovációi a 21. században címmel szervezett konferencia adott keretet. A workshop előadásainak többsége írásos formát is nyert, az ismertetett kötet ezt a hét tanulmányt tartalmazza.

A kötet céljait, jellegét tekintve akár a Magyar Nyelv 2013-as tematikus pragmatikai száma folytatásának is tekinthető (így nem következmények nélküli az sem, hogy az egyik szerkesztő mindkét vállalkozásban NÉMETH T. ENIKŐ). A tematikus szám tanulmányaihoz hasonlóan a *Használat és hatás* tanulmányai is széles spektrumát fogják át a pragmatikai kutatásoknak. További hasonlóság, illetve kapcsolódás nemcsak a tematikai sokszínűségben, hanem a kutatások elméleti és módszertani reflektáltságában is felismerhető. Emellett örvendetes, hogy a szoros kapcsolat úgy jön létre, hogy a két kötet szerzői között kicsi az átfedés (ANDOR JÓZSEF és NEMESI ATTILA LÁSZLÓ személyében). A *Használat és hatás* című kötetben jobbra újabb kutatók (ÁRVAY ANETT, CSATÁR PÉTER és TÓTH ENIKŐ, KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOSI CSILLA, KOMLÓSI BOGLÁRKA, valamint SIMON GÁBOR) újabb eredményei jelennek meg, mutatva a hazai pragmatikai kutatások erejét, kiterjedtségét és színvonalát.

Ám a *Használat és hatás* című tanulmánykötet nemcsak az utóbbi évtized tudománytörténeti kontextusában érdekes. A kötet maga is egy rendkívül izgalmas és eredményes szakmai vállalkozás. Ahogy szó esett róla, a kötet tanulmányai nem körülhatárolt, specifikus pragmatikai probléma, illetve téma köré szerveződnek. További jellemzője a kötetnek, hogy a tanulmányok különböző pragmatikaelméleti koncepciókat, kiindulópontokat, háttérfeltételeket érvényesítenek, illetőleg tesznek reflexió tárgyává. Emellett a kötet a pragmatikai kutatások módszertani pluralizmusába is bepillantást enged azzal, ahogyan az egyes tanulmányok a különböző módokon nyert nyelvi adatokat kezelik az adott empirikus vizsgálatokban. Közös nevezőt azonban – igaz, meglehetősen elvontsággal – mégiscsak felmutatnak a szerkesztők a bevezetőben (7), NÉMETH T. ENIKŐ és BIBOK KÁROLY pragmatikadefiníciójára alapozva, amely szerint „[a] pragmatika a nyelvnek különböző kontextusokban és különböző célok elérése érdekében való használatát vizsgálja, elsősorban nyelvészeti megközelítésben” (2003: 5). A pragmatikának ez a tágas értelmezése megengedi, hogy eltérően gondolkodjunk az olyan esszenciális pragmatikai fogalmakról, mint a kontextus, a cél és a használat. A kötet címe a használat fogalmát magába is foglalja. A címben szereplő másik fogalom, a hatás pedig a kontextuális célok teljesülését problematizálja (9), és ezzel az alapul vett definíció folyamatos újraértelmezésének igényét is implikálja. Maguk a tanulmányok pedig ennek az igénynek kívánnak eleget tenni a maguk sajátos kiindulópontjából. A kötet tanulmányai már a sorrendiségükkel is izgalmas diszkurzív szerveződést rajzolnak ki, de kurrens és perspektivikus témáikkal és a témák színvonalas kidolgozásaival önmagukban is méltán számíthatnak figyelemre az adott téma iránt érdeklődők körében.

ANDOR JÓZSEF tanulmánya egy leginkább a szövegtani kutatásokban előtérbe kerülő témát tárgyal. A kulcsszavak koherenciateremtő szerepéről szólva mutat rá arra, hogy a pragmatikai szempontok mennyire termékenyen vonhatók be a kulcsszavak szövegnyelvészeti érdekelttségű vizsgálatába, mind az elmélet, mind az empiria vonatkozásában. Amellett, hogy kiemeli a korpusznyelvészeti kutatásokban rejlő lehetőségeket, azt is egyértelművé teszi, hogy a gyakoriságon alapuló vizsgálatok csak részlegesen hasznosíthatók a kulcsszavak empirikus vizsgálatában. Az elméleti részben a kognitív keretszemantikai kutatások eredményeire támaszkodva (l. ehhez még ANDOR 1985) meggyőzően érvel amellett, hogy a kulcsszavak „[s]zoros kapcsolatban állnak a mentálisan tárolt fogalmi struktúrákkal, köztük a kulturálisan determinált, sémaalapú és közös háttérismeretekkel, különösképpen az ún. tudáskeretekben tárolt, valamint a forogatókönyvszerű információval” (31). Az elméleti belátásokat egy alapozó jellegű empirikus kutatás, egy kérdőíves vizsgálat is kiegészíti, amely újságcikkekben vizsgálja a kulcsszói státusz működését.

SIMON GÁBOR tanulmánya egy hagyományosan poétikai téma pragmatikai relevanciájára mutat rá azzal, hogy a lírai diskurzusok jellegadó tényezőjeként tárgyalja az intenzívszubsztívitás bennük megjelenő, pontosabban létrejövő sajátos mintázatait (e líraelméleti modell részletes kidolgozására l. SIMON 2016). A tanulmány azzal, hogy a funkcionális kognitív pragmatika interszubsztívitás-felfogását termékeny diskurzusba hozza a kognitív poétika líraértelmezéseivel, egyfelől rámutat a pragmatikai szempontok poétikai hasznosíthatóságára, másfelől a pragmatikai kutatások kiszélesítéséhez is hozzájárul a lírai diskurzusok ilyen szempontú megközelítésével, valamint a poétikus nyelvhasználathoz kapcsolódó kérdések felvetésével. A tanulmány további novuma, hogy a modellalkotásba a pragmatika és a poétika mellett bevonja a fenomenológia eredményeit is, elsősorban annak a szubsztívumértelmezésében rejlő lehetőségeket kiaknázva. A teoretikus jellegű ta-

nulmányban az elméleti belátások relevanciáját finom – Arany-, Ady- és Babits-verseket felölelő – szövegelemzések mutatják.

Az előző két tanulmánytól eltérően CSATÁR PÉTER és TÓTH ENIKŐ tanulmánya a pragmatikában klasszikusnak számító, a deixis tárgykörébe tartozó témával foglalkozik. Az indexikális főnévi mutató névmások kontextuális használatának vizsgálata kurrens téma a nemzetközi szakirodalomban. A szerzők kísérletes vizsgálatának eredményei ebben az összefüggésben is figyelemre méltóak (l. még ehhez TÓTH–CSATÁR 2014). A vizsgálatot olyan – elsősorban neogrice-iánus háttérű – kontextusmodellre alapozva végzik el, amely a főnévi mutató névmások gesztussal kísért használatában megkülönböztet neutrális és kontrasztáló kontextusokat. A három nyelvre (magyar, angol, holland) kiterjedő kísérlet eredményei azt mutatják, hogy amíg neutrális kontextusban a távolság kontextuális feldolgozása játszik döntő szerepet a főnévi mutató névmások használata során, addig kontrasztáló kontextusban a távolság önmagában nem meghatározó kontextuális tényező e névmások használatában, azt más, többek között emotív kontextuális tényezők is döntően befolyásolják.

A deixis működésének szisztematikus leírását megcélzó tanulmány – akárcsak a kulcsszavakkal vagy a líra interszubjektivitásával foglalkozó két munka – jellegüket tekintve elsődlegesen tárgytudományos érdekeltségű írások. KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOSI CSILLA tanulmánya azonban a pragmatikai kutatások metatudományos jellegű megközelítését adja. Közelebbről azzal foglalkozik, hogy milyen szerepet töltenek be a pragmatikai elméletalkotásban a gondolatkísérletek, illetve a valódi kísérletek, és hogy ezek hogyan viszonyulnak egymáshoz, mindezt egy esettanulmánnyal is szemléltetve. Ez azért is kardinális kérdés a pragmatikában, mert amíg az olyan klasszikus szerzők, mint AUSTIN, GRICE vagy éppen SEARLE az elméletalkotás során elsősorban gondolatkísérletekre támaszkodtak, addig az utóbbi évtizedek pragmatikájában, illetve pragmatikaiban megnőtt a valódi kísérletek szerepe, illetve presztízse. A tanulmány a szerzőpáros által korábban kidolgozott p-modell alapján (KERTÉSZ–RÁKOSI 2012) olyan metaelméleti kiindulópontot kínál, ahonnan sikerrel reflexió tárgyává tehető a gondolatkísérletek során alkalmazott érvelési technikák, és ahonnan azok plauzabilitása összemérhetővé válik a valódi kísérletek argumentációs mechanizmusáival.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ tanulmánya ahhoz járul hozzá jelentős mértékben, hogy a humor a nyelvhasználatbeli jelentőségének megfelelő helyet kapjon a magyarországi pragmatikakutatásban. A szerző kritikai áttekintését adja a szemantikai alapú humorelméleteknek, és azt vizsgálja, hogy a klasszikus és kurrens pragmatikaelméleti modellek milyen lehetőséget adnak egy általános humorkonceptió kialakításához. A grice-i alapokhoz viszonyulva amellet érvel, hogy „a humor pragmatikai szintű jelenség: nem lexémák vagy mondatok, hanem kontextusba ágyazott megnyilatkozások tulajdonsága – hol egyszerű, hol meglehetősen komplex következtetések idézik elő azt a perlokúciós hatást, amely a humorral jár” (149. oldal). Szemléltető példaként a tanulmány konferanzokból, bohózatokból, játékfilmekből és irodalmi alkotásokból vett részleteket elemez (vö. még NEMESI 2009).

KOMLÓSI BOGLÁRKA tanulmánya a 20. században a pragmatika által is újra felfedezett jelenséggel, az iróniával foglalkozik. A címadásában ironikus hozzáállásról tanúszkodó írás (út a szemétkosártól Jane Austin felé) az ironikus hozzáállás modelljét vázolja fel, és ennek keretében vizsgálja az iróniát jelző stimulusokat, kulcsingereket (a modell részletes bemutatására l. KOMLÓSI 2014). A szerző iróniaértelmezése abból a szempontból is izgalmas,

ahogyan az a közös figyelem és közös intenció szociokognitív modelljét és a relevanciaelmélet osztrénív-következtetési modelljét integrálja, illetve ahogyan a metapragmatikai éberséget és a perspektíva-váltást ironiamagyarázata kulcsfogalmaivá teszi.

A kötet záró írása, ÁRVAY ANETT tanulmánya az interkulturális pragmatikai kutatásokról nyújt átfogó képet, bemutatva a vonatkozó kutatások sokféleségét, illetve az összehasonlítást. Az áttekintést az a cél motiválja, hogy az interkulturális pragmatika módszertani eljárásai és kutatási eredményei (l. erre pl. ÁRVAY–TANKÓ 2004) minél hatékonyabban legyenek alkalmazhatók a magyar mint idegen nyelv oktatásában és az annak háttérbe adó kutatásokban. Ennek a célnak a megvalósítását szolgálja a vonatkozó intralingvális, interlingvális és köztesnyelvi kutatásoknak az áttekintése, amelyek eredményei a MID tananyagfejlesztés során is hasznosíthatók.

A Használat és hatás című tanulmánykötet azt adja, amit ígér: a hazai pragmatikai kutatások újabb eredményeit. A kötet használható és hatásos, mert a benne lévő tanulmányok: 1. nemcsak figyelemre méltó tárgy tudományos ismereteket adnak, hanem – igaz eltérő mértékben és módon – metatudományos reflexivitás is jellemzi őket a pragmatikai kutatások tekintetében; 2. nemcsak egyértelműen kijelölik a maguk pragmatikaelméleti kiindulópontját, hanem több esetben különböző elméleti kiindulópontok diszkurzív viszonyba hozását kezdeményezik; 3. elsősorban kvalitatív módszereket alkalmazva különböző módokon nyert, sokféle kommunikációs szinterről származó nyelvi adatokkal dolgoznak; 4. empirikus vizsgálataik eredményeivel hozzájárulnak a magyar nyelvhasználat átfogó leírásához.

Hivatkozott irodalom

- ANDOR JÓZSEF 1985. On the psychological relevance of frames. *Quaderni di Semantica* 12/2: 212–221.
- ÁRVAY ANETT – TANKÓ GYULA 2004. A contrastive analysis of English and Hungarian theoretical research articles' introductions. *IRAL* 42: 71–100.
- KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA 2012. *Data and evidence in linguistics: a plausible argumentation model*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2014. *Az ironikus hozzáállás: A verbális ironia szociokognitív modellje pragmatikai perspektívából*. Doktori értekezés. SZTE, Szeged.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- NÉMETH T. ENIKŐ – BIBOK KÁROLY szerk. 2003. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 20. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH T. ENIKŐ – TÁTRAI SZILÁRD 2013. Pragmatikai kutatások Magyarországon. *Magyar Nyelv* 109: 129–137.
- SIMON GÁBOR 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÓTH ENIKŐ – CSATÁR PÉTER 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 67–85.

TÁTRAI SZILÁRD
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Jagelló Egyetem

Slovenski lingvistični atlas 2.1, 2.2. Kmetija

Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2016. 259 + 454 lap

A szlovén nyelvatlasz ötlete már az 1930-as években, Fran Ramovšban is felvetődött. Ramovš volt a 20. század első felében a ljubljana dialektológiai iskola alapítója, s elsőként rendszerezte oly módon a szlovén nyelvjárásokat, amely a ma is használatos osztályozás alapjául szolgál. 1931-ben készítette el a szlovén nyelvjárások első térképét, majd 1935-ben a tervezett gigantikus méretű, ám sajnos torzóban maradt, szlovén történeti nyelvtanának 7. köteteként jelent meg a *Dialekti 'Dialektusok'*, amely a szlovén nyelvjárások első monografikus leírása. Erre a hagyományra építhetett Tine Logar, aki egykori professzorának nyomdokain haladva, s annak célkitűzéseit szem előtt tartva vágott bele a második világháború után a tervezett szlovén nyelvatlasz kutatópontjainak felkeresésébe és az anyaggyűjtésbe. Sajnos azonban életében nem adatott meg neki, hogy a hatalmas mennyiségű összegyűjtött anyag az atlasz lapjaira és kiadásra kerüljön, ugyanis az atlasz első kötete csupán 2011-ben jelent meg.

2016. február 11–12-én Ljubljanában a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia Fran Ramovš Nyelvtudományi Intézetének szervezésében nemzetközi tudományos konferencián, a 3. Szlovén Dialektológiai Tanácskozáson mutatták be a Szlovén nyelvatlasz (SLA.) legújabb, immár második kötetét. A szimpóziumon a szlovén szakemberek mellett horvátországi, lengyelországi és magyarországi dialektológusok tartottak előadást. Az esemény létjogosultságát a nyelvatlasz új kötetének megjelenése mellett a neves szlovén dialektológus, Tine Logar (1916–2002) születésének századik évfordulója szolgáltatta. A szlovén nyelvatlaszon dolgozók mestere volt ő, aki hosszú évtizedekig tanította dialektológusok generációit a ljubljana egyetem bölcsészettudományi karán. Egykori tanítványai, tisztelõi méltóképpen emlékeztek kedves professzorukra, aki az első lépéseket tette meg hosszú évekkel ezelőtt a nyelvatlasz megjelenéséig vezető rögös úton.

A nyelvatlaszt JOŽICA ŠKOFIC, a Fran Ramovš Szlovén Nyelvtudományi Intézet Dialektológiai Osztályának vezetője, egyben magának a nyelvatlaszt készítő munkacsoport vezetője mutatta be. A nyelvatlasz küllemében, rendezési elvében az első, 2011-ben megjelent kötetet követi. A Szlovén Nyelvatlasz első kötetét tulajdonképpen két részre bontották: az 1.1 számú a térképmelléleteket, míg az 1.2 számú a térképekhez tartozó magyarázatokat tartalmazza. Nincs ez másként a második kötetet esetében sem: tehát a 2.1-es a térképeket, míg a 2.2-es a magyarázatokat tartalmazza. A monográfia alkotói a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia (SAZU) Fran Ramovš Szlovén Nyelvtudományi Intézet Dialektológiai Osztályának munkatársai – név szerint JANUŠKA GOSTENČNIK, MOJCA HORVAT, TJAŠA JAKOP, JANOŠ JEŽOVNIK, KARMEN KENDA-JEŽ, VLADO NARTNIK, MATEJ ŠEKLI, JOŽICA ŠKOFIC, PETER WEISS, DANILA ZULJAN KUMAR –, továbbá VERA SMOLE, a Ljubljana Egyetem Szlovén Nyelv és Irodalom Tanszékének tanszékvezetője és VITO HAZLER etnográfus, szintén a Ljubljana Egyetem oktatója. A nyelvatlasz elkészítésében még IRENA OREL és VANDA BABIČ működtek közre. Mindketten a Ljubljana Egyetem Szlovén Nyelv és Irodalom Tanszékének oktatói.

Az atlasz új kötete – amint azt címében a *kmetija* 'parasztagazdaság' főnév is jelzi – a paraszti életmód és gazdálkodás fogalmkörébe tartozó 88 lexémát dolgoz fel térképen,

amely 406 gyűjtőpont adatait tartalmazza. Természetesen az anyaggyűjtés nem csupán Szlovénia mai területét öleli fel, hanem a szomszédos országokban élő határon túli szlovénység is számos gyűjtőponton rendelkezik. Így Ausztriából 38 helyről gyűjtöttek adatot, Olaszországban 23, Horvátországban pedig 3 gyűjtőpont található. A magyarországi szlovénokat Felsőszölnök (Gornji Senik) és a ma már Szentgotthárd részét képező Rábatótfalu (Slovenska vas) képviseli az atlaszban. Érdeemes megjegyezni, hogy az anyaggyűjtés már a második világháborút követően megkezdődött, így vannak olyan gyűjtőpontok, ahonnan nagyon régi nyelvi adatok állnak csak rendelkezésre. Ilyen például a Tengermelléki nyelvjárási csoportba tartozó Bukovje, Planina és Senožeče dialektusa. Az anyaggyűjtés, így a gyűjtőpontok hálóját az elmúlt néhány évben is számos új helyszínnel gazdagodott. Jellemzően határon túli kutatópontokról van szó, elsősorban Horvátországban és Ausztriában, de így került fel a nyelvatlasz térképeire a magyarországi Rábatótfalu is, ahol 2013-ban végezték el a kérdőíves felmérést. A térképes részt megelőző bevezetésben a szlovén nyelvjárások legújabb, javított térképét, az atlasz gyűjtőpontjainak bemutatását, a gyűjtők és a gyűjtés idejének leírását, továbbá az atlasz térképes és magyarázó részében alkalmazott fonetikai transzkripció részletes bemutatását találjuk. Természetesen a bevezető rész tartalmazza a 88 lexémára kiterjedő kérdéseket is. Öröndetes tény, hogy a szlovén mellett nagy világnyelveken (angol, német, francia) és a szomszédos országok nyelvein, tehát például friuliul és magyarul is megtaláljuk valamennyi, az atlaszban előforduló kérdést. Néhány példa az atlaszban feldolgozott nyelvi anyagból: *zsúp, tehénistálló, kút, szérű, hasogat (fát apróra)*.

A szlovén nyelvatlasz második része a térképeken bemutatott nyelvi anyagot dolgozza fel. A kérdésekre adott válaszok magyarázatát egy részletes nyelvjárástörténeti morfológiai, illetve egy rövidebb néprajzi áttekintés vezeti be. Az egyes kérdésekre adott válaszok magyarázatának módja megegyezik a 2011-es első kötetben gyakorolt módszerrel, az első pontban a bemutatott nyelvi anyag szemantikai magyarázata történik meg, amelyet a nyelvjárási anyag morfológiai elemzése követ. A következő pont tér ki a térképes feldolgozáshoz fűzött esetleges nehézségekre, illetve sajátosságokra, majd külön pontban a felhasznált és továbbvezető szakirodalmi hivatkozásokat találjuk meg. Ennek a parasztgazdaságot és paraszti gazdálkodást bemutató kötetnek az újdonsága viszont a terjedelmes néprajzi magyarázat, valamint az egyes lexémákat bemutató ábrák sokasága. Ezek a nyelvatlasz első kötetében, amely az emberrel és az emberi testtel foglalkozik, nem szerepelnek. Az egész kötetet a gazdag szövmutató és bibliográfia, továbbá az angol nyelvű összefoglaló zárja. Érdeemes megemlíteni, hogy a nyelvatlasz két legújabb kötete, az előző kettőhöz hasonlóan, elérhető a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia Fran Ramovš Szlovén Nyelvtudományi Intézetének honlapján, sőt mi több, valamennyi kötet szabadon le is tölthető.

A szlovén nyelvatlasz nemcsak a szlavisztikának s szűkebb értelemben a szlovenisztikának fontos, hanem akár a hungarológia is meríthet belőle, hiszen a magyarországi gyűjtőpontok nyelvi adatai számos magyar jövevényszót tartalmaznak, ám a magyar jövevényszavak nem csupán a magyarországi szlovén nyelvjárásokban honosodtak meg, hanem a határ menti muravidéki szlovénban is megtalálhatók. Például a magyar *vánkos* főnév nemcsak a magyarországi szlovénok által ismert, hanem számos alakváltozatban az egész Muravidéken, sőt még a prlekijai nyelvjárásban is használatos: *vankiš, vajnkis, vajkuš, vajnkuš, vonkiš*. Azt pedig, hogy ez a szó mennyire beilleszkedett a szlovénbe, jól mutatja, hogy a 'párnahuzat' jelentésű főnevet is belőle képezték: *vajkušnica, vonkišnica, vankešnica*. A 'padlás' lexémát feldolgozó térképlap is szolgál némi érdekességgel. Há-

rom, a magyar–szlovén országhatárhoz közel fekvő településen, nevezetesen Križevciben, Kančevciben és Šalovciban a magyarból való *padlaš* szó él, ám a Magyarországon lévő Felsőszölnökön és Rábatótfaluban nem ismert ez a lexéma, helyette a *pod*, *pot*, *poud* főnevek és a *na iže* prepozíciós szerkezet használatosak. Ez persze felveti annak kérdését, hogy miképpen lehet az, hogy a határ ezen oldalán nem él a *padlaš* szó, viszont három szlovéniai településen mégis ezt a választ adták az adatközlők a feltett kérdésre? Véleményem szerint ennek egyik oka az lehet, hogy a mai magyarországi szlovén települések igen elszigeteltek és homogének voltak, magyar nyelvű lakossággal egészen sokáig szinte nem is számolhatunk. A fent felsorolt szlovén nyelvű települések közvetlen közelében azonban magyar lakosú községek is találhatóak, mint például Hodos, Kapornak, Domonkosfa, Szerdahely, Pártosfalva, Szentlászló. Ily módon könnyebb volt a magyar nyelvvel és magyarokkal való érintkezés lehetősége a szlovéniai települések számára, mint a mai Magyarország területén lévő település lakosainak. A már említett Kančevci nevű településen a 'lábás, edény' kérdésre az adatközlők a *labuška* szót adták meg, amelyben könnyen felfedezhetjük a magyar *lábás* szót. A magyar főnév a szlovénba átkerülve *-ka* kicsinyítő képzőt kapott. Ez nem ritka jelenség, ugyanis a szlovén nyelv előszeretettel használja a kicsinyítő képzőket, tehát ily módon semmiképp sem idegen hatású ez a magyar jövevényszó. Némiképp meglepő viszont az, hogy egy igazi hapaxról van szó, ugyanis a szlovén nyelvterület más részéről nincsen rá adat, még a magyarországi szlovén falvakból sem, ahol egyébként a *pisker*, *pistjer* szavakat használják 'lábás, edény' jelentésben. Viszont van olyan magyar jövevényszó is, amely csupán a két magyarországi gyűjtőpontra fordul elő. Ilyen például a *kaptar* 'kaptár', amelyet más helyen nem ismernek, még a szomszédos muravidéki szlovén falvakban sem. Szintén csupán Rábatótfaluban él két lexéma, a *žepkiš* és a *bička*, amelyek a 'zsebkés, bicska' kérdésre hangoztak el válaszként. Ugyanakkor a másik magyarországi településen, Felsőszölnökön egyik sincs adatolva, helyettük a *žepko noužec*, *noužec za žepko*, *male noužec* szavakat találjuk. Egyébként Rábatótfaluból is adatolható a *za žepko naužic* 'zsebkés, bicska' jelentésben. Talán ez a néhány példa is igazolja azt, hogy a magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok számos jövevényszóval gazdagították a szlovén nyelvjárások szókincsét. Elsősorban természetesen a határhoz közel lévő nyelvjárásokban található meg ezek a jövevényszavak, de amint azt a *vánkos* főnév szlovén átvételei is bizonyítják, bizonyos esetekben egy-egy szó akár nagyobb területen is elterjedhetett. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk azt is, hogy a magyar jövevényszavak száma a mezőgazdaság és paraszti gazdálkodás terminológiájában kevésnek mondható. Ennek okát nyilván abban kell keresnünk, hogy a mezőgazdasági terminológiában inkább fordított volt a kölcsönzés, azaz a magyar nyelv vett át számos szláv szót, pl. *borona*, *csoroszlya*, *gabona*, *petrence*, *szalma*, nem pedig a szomszédos szláv nyelvek a magyarból. Véleményem szerint ezt a tényt a szlovén nyelvatlasz adatai is megerősítik.

A szlovén nyelvatlasz új kötetét ugyanazok az erények jellemzik, amelyek az elősore is igazak voltak: gazdag nyelvi anyagot dolgoz fel, jól kezelhető és áttekinthető térképlapokon, míg a magyarraző kötet részletesen elemzi a bemutatott nyelvi anyagot. Az újtásként alkalmazott néprajzi magyarázat pedig további érdekességekkel és hasznos háttérinformációkkal szolgál, amely mindenképpen gazdagítja és színesíti is a magyarázatot. Természetesen várjuk az újabb kötet, illetőleg kötetek megjelenését.

DUDÁS ELŐD

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szóke Melinda, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*

A Magyar Névtörténeti Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.

244 lap + térképmelléklet

A korai ómagyar kor nyelvi állapota megismerésének – a korszakból ránk hagyományozódott szerény számú szövegeinken túl – elsődleges forrásai a szórványemlékek. E forráscsoporton belül is (Anonymus Gestája és más források mellett) kiemelt kutatói figyelem fordul a latin nyelvű oklevelek magyar szórványai felé. Köztudomású, hogy a legkorábbi nyelvemlékes időszak (10–11. század) még ezekben sem bővelkedik, ezért különösen is indokolt megvizsgálni minden olyan lehetőséget, amely a rendelkezésünkre álló nyelvi anyag bővíthetőségét jelentheti. SZÓKE MELINDA egy olyan nyelvemléktípusnak – jelesül egy interpolált oklevélnek – a nyelvtörténeti anyagba történő bevonására tesz kísérletet, amelynek vizsgálatához főként az eredetiben fennmaradt, hitelesnek tekinthető oklevelek tanulmányozására kidolgozott hagyományos módszertan elégtelen (vö. 5). E nyelvi anyagot a számos kérdés és bizonytalanság okán (amint erre a szerző több ízben is kitér) a kutatás eleddig – néhány, kivételként említhető kutatótól eltekintve – elvi megfontolásból zárta ki vizsgálatának érdeklődési köréből, de legalábbis mostohán kezelte. Egy ilyen oklevél nyelvtörténeti megközelítése kutatójától új módszertan kidolgozását követeli meg (vö. „A kétes értékű, magyar nyelvű elemeket tartalmazó oklevelek nyelvészeti feldolgozásának módszertanával [...] még senki nem foglalkozott a magyar nyelvű szakirodalomban” [4, l. még 17]). SZÓKE MELINDA elvitathatatlan érdeme a kiválasztott nyelvemlék helynévi szórványainak teljes körű vizsgálatán túl, illetve azon keresztül e módszertan kidolgozása.

A szigorúan logikus gondolatmenetet követő, öt nagyobb egységből álló munka első fejezete (11–22) a magyarországi oklevélkiadás gyakorlatáról, illetve az ennek eredményeként született forráscsoport nyelvészeti feldolgozottságáról számol be. A fejezet azonnal túlmutat egy általános bevezetés funkcióján, hiszen a figyelem máris az interpolált oklevelek jellemzőire irányul (különösen: 18–22). Mindenképpen megfontolandók az egymást nem feltétlenül fedő diplomatikai, történeti és nyelvi hitelesség kritériumai. Másfelől közelítve az interpolált oklevelek mintegy „félúton” helyezkednek el a hiteles és a hamis oklevelek között. Rétegeiknek szétválasztása, a bennük fellelhető anyanyelvi anyag nyelv- és névtörténeti értékelése összetett, komplex megközelítésmódot igényel.

A második fejezetben (23–36) a szerző által kiválasztott oklevél, a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének filológiai bemutatását találjuk, továbbá az oklevél keletkezési körülményeiről olvashatunk. Az alapítólevél – a mai formájában ránk hagyományozódott, feltehetően többszörösen interpolált oklevél – filológiai rétegeinek elkülönítése nem könnyű feladat: legalább öt (!) kronológiai réteggel kell számolnunk (23–24, illetve 24. 6. j.). Nyelvtörténeti szempontból ugyanakkor elegendő a 11. – „eredeti” – és (tovább nem bontva) a 13. századi – „interpolált” – rétegeket elkülöníteni egymástól (24, l. még: 81–82). Ennek alapján történik meg majd a következő fejezetben a két réteg – az eredetinek tekinthető (56–66), illetve az interpolált részek (66–81) – nyelvtörténeti forrásértékének elkülönített mérlegre helyezése.

A kötet harmadik fejezete (37–82) a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértékét vizsgálja. Az interpolált oklevél fennmaradási formája megki-

vánja, hogy a szerző az oklevél két kritikai forráskiadásával (GYÖRFFY GYÖRGY [DHA. 1: 204–218], illetve RICHARD MARSINA [CDES. 1: 53–58]) részletesen is foglalkozzék. A birtoktörténeti érveken túl figyelemre méltó a latin szóhasználat vizsgálata is, például a birtokleírásokban a határpontokat a 11. században a *terminus*, míg a 13. században a *meta* kifejezéssel volt szokás jelölni. SZŐKE MELINDA helyesen látja, hogy a történész forráskiadók nyelvtörténeti érvelését célszerű óvatosan kezelni. GYÖRFFY GYÖRGY például a magyar nyelvi elemek véghangzóinak meglétét vagy hiányát biztos kronológiai kapaszkodóként értékeli. A szerző helyesen mutat rá, hogy bár a véghangzós alakok feltehetően valóban a 11. századi réteghez tartozhatnak (egy Anonymuséhoz hasonló, tudatos archaizálási törekvéssel ez esetben feltehetően nem kell számolni, lásd mégis a *Borsu* véghangzós névalakot az interpolált részben [40–41, 50]), a véghangzó nélküli alakok azonban nem feltétlenül a későbbi réteget képviselik. Már a 11. század közepén is igen előrehaladott volt a véghangzók elnémulásának nyelvi változása (az 1055-ös Tihanyi alapítólevelben is több a véghangzó nélküli szórvány), így a garamszentbenedeki apátság eredeti alapítóleveléről is feltételezhetjük, hogy ugyancsak tartalmazhatott számos véghangzó nélküli névalakot is. A továbbiakban említett névtörténeti érv érzékeny mérlegre helyezése (ti. hogy *-falu* utótagú helynevek csak a 13. századtól adathatók) szintén figyelemre méltó (41–43), ez alapján ugyanis nem jelenthető ki magabiztosan, hogy a (*Mikolafalu* és *Saroufalu* neveket tartalmazó) teljes birtokleírás az interpolált réteghez tartozna.

A két kritikai kiadás problémáinak bemutatása után kapott helyet a kötetben az alapítólevél teljes szövegének közlése (43–50), majd a latin oklevél magyar fordítása (50–56). A filológiai pontos szövegközléshez egyetlen kritikai megjegyzés kívánczik. A nyelvtörténeti kutatások szempontjait érvényesítő szórványemlék-kiadások immár évszázados bevett gyakorlata, hogy a szövegközlés eltérő tipográfiával emeli ki a latin szövegből a magyar nyelvi elemeket (így már az ÓMOLv. is). Ez az eljárás utóbb arra is alkalmasnak bizonyult, hogy a modern magyar fordításokban jelezze a nem latin – azaz nem fordítandó, illetve nem modernizálandó – nyelvtörténeti adatokat. Újabbán kialakulni látszik egy eltérő szövegközlési gyakorlat, miszerint a szerzők az általuk bemutatandó, elemzendő névalakokat emelik ki, vagy oly módon, hogy helynévtörténeti munkában elmarad a személynévi szórványok kiemelése (HOFFMANN 2010: 23–38), vagy úgy, hogy az elemzésbe bevont latin nyelvű névalakok is kiemelve jelennek meg (KOVÁCS 2015: 19–53). SZŐKE MELINDA szövegközlése (és fordítása) ezt az utóbbi eljárást követi. A latin nyelvi elemek „szórványként” történő kiemelése két problémát is felvet. Egyfelől nem igazítja el az olvasót abban a tekintetben, hogy az adott helynevet a szövegközlő magyar nyelvtörténeti adatnak tekintie. Ez az esetek többségében persze nem okoz problémát. Adódnak azonban olyan előfordulások, ahol ez az információtöbblet segítséget jelenthetne. Ilyen például SZŐKE MELINDÁnak a Garam folyó *Gran*, *Grane*, *Grana* névalakjaira vonatkozó tanulságos fejtegetése (136–138), melynek végkövetkeztetései nem érvényesülnek a szövegkiadásban, a magyar nyelvtörténeti adatokra kíváncsi kutató ekként nem kap segítséget. (A jelen munkában valamelyest ellensúlyozza ezt a szótári rész gondos összeállítása, l. pl. **Garam**, 169–170.) Másfelől a fordításban döntést kell hozni arról, hogy a forrásban szereplő latin neveket lefordítja-e (ha fordíthatók), vagy latin alakban hagyja. Ez utóbbi választása esetén pedig még arról is, hogy meghagyja-e a függő eseteket vagy átteszi nominativusba. Bárhogy is dönt a fordító, mindenképpen filológiai problémákkal terhelt lesz a fordításszöveg. A függő esetek meghagyása talán mindezek közül a leginkább vitatható (l. pl. „*Huntiensem* erdő”, „a *Danubii*

vize”, „*Strigoniensi érsek*”, „*Lazaro püspök*” stb., l. KÖTELES-SZÖKE 2013: 49–56). Üdvözlendő, hogy ezzel az eljárással a jelen munkában nem találkozunk (egyetlen kivétel: Béla király nevében megmaradt a függő eset: „*Bele regis filius*” [43] ~ „*Bele király fia*” [50]). Az eredendően is nominativusban álló, illetve a függő esetben lévő latin nevek nominativusszá alakítása szerencsésebbnek mondható, mégis problémás a latin szavak szerepeltetése a magyar fordításban: „*Ego Magnus, qui et Geisa*” (43) ~ „Én, *Magnus* – aki *Géza* is vagyok” (50) – itt újabb problémát vet fel a magyar névalak modernizálásának a kérdése, ami a helynevek esetében nem történik meg –, illetve: „*Ladizlao duce*” (49) ~ „*Ladizlaus herceg*” (56), stb. Ha a névnek nincs magyar megfelelője, nyilván ez az eljárás látszik megfelelőbbnek. A magyar megfelelőekkel rendelkező latin hely- és személynévek lefordítása a szövegegész szempontjából a legszerencsésebb megoldás. Az ilyen helynevek SZÖKE MELINDA fordításában is zömmel (mai) magyar megfelelőjükkel jelennek meg. Ezek eltérő tipográfiával történő közlése azonban újabb zavart okoz. (Megjegyezzük, hogy „Szent Benedek”, az apátság neve ugyanakkor következetesen nincs kiemelve.) Egyfelől nem egyezik meg a szövegközlés és a fordítás, azaz a kiemelésnek már az a funkciója is elvész, hogy az elemzés alá vont (latin) névalak (is) legyen kiemelve (pl. „*piscacionem in eodem Danubio*” [45] ~ „egy halászhelyet a *Duná-n*” [52] stb.), másrészt a fordításban nem válnak el (keverednek) a nyelvtörténeti és a mai alakok (pl. „a *Tiza* környékén [...] a *Tisza* partjától” [53] stb.). A társtudományok esetleg nyelvtörténeti ismeretekkel nem vagy csak kisebb mértékben rendelkező kutatóit e keveredés megtévesztheti. (Tapasztaljuk, egyre gyakoribb jelenség, hogy a kutatók az eredeti szövegek helyett fordításokból dolgoznak, vö. SZENTGYÖRGYI 2010a: 72–73.) További probléma a földrajzi köznévi kiemelés, illetve a kiemelés elhagyása, pl. „*Lutea piscina*” (46) ~ „*Sáros-tó*” (53), de: „*Scilu piscina*” (47) ~ „*Scilu* halastó” (54). (Bár az eltérő tipográfia gondos lábjegyzetekkel van körülbástyázva, a névtani szempontok érvényesítése nagyban megterheli a szövegközlést.) Mindezek alapján úgy vélem, hogy nyelvtörténeti szempontokat érvényesítő forrásközlésekben célszerű lenne visszatérni az évszázados hagyományt maga mögött tudó, egyszerűségében következetes szövegközlési eljáráshoz: csak a nem latin (és ezért mint nyelvtörténeti adat a fordításban nem fordítandó, illetőleg nem modernizálandó) nyelvi elemek kiemelésének a gyakorlatához. (A kérdésről lásd még: SZENTGYÖRGYI 2016: 250–251.)

Örvendetes, hogy a kiváló latinista szerző felvállalta a latin oklevélszöveg magyarra átültetését is. Ennek eredményeként készült el az alapítólevél eddigi legkiválóbb, egyben a legpontosabb magyar fordítása, melynek szövegébe tökéletesen simulnak bele a betűhű átírásban meghagyott történeti magyar nevek.

Ugyancsak a harmadik fejezetben kapott helyet – amint már említettük is – az alapítólevél eredeti (56–66), illetve interpolált részei (66–81) forrásértékének vizsgálata. A szerző az oklevél két rétegéhez tartozó magyar nyelvi elemeket hangtani és helyesírás-történeti kritériumok mentén járja körül. A konkrét eredményeken túl különösen is figyelemre méltó a vizsgálat során alkalmazott módszertan. Az alapítólevél eredeti szövegváltozata nem maradt fenn, az átírások során ugyanakkor nem feltétlenül őrződtek meg az egyes névalakok eredeti, 11. századi formájukban. SZÖKE MELINDA izgalmas filológiai feladatra vállalkozik, amikor az átíratok összehasonlításával, korábbi és későbbi (eredeti és ártírt) oklevelek adatainak tanúságát is felhasználva kísérel meg mintegy rekonstruálni az alapítólevél „eredeti” névalakjait. Mindazonáltal dicsérendő, hogy megállapításait óvatosan fogalmazza meg, nem rejtve véka alá az egyes esetekben felmerülő kétségeket sem. Az interpolált részek elem-

zésénél pedig külön figyelemre méltó – a körültekintően kidolgozott módszertan fontos elemeként – az a tipológia, amely mentén az egyes interpolációs eljárásokat számba veszi. E típusok ismerete – tágabb vonatkozásban – ugyancsak fontos elemévé válhat az efféle oklevelek kronológiai rétegeinek elkülönítésében. A fejezet – és egyben a teljes monográfia – két legfontosabb konklúziója az alkalmazott módszertan használhatóságát, illetve az interpolált oklevelek nyelvtörténeti adatainak a nyelvtörténetírásban való használhatóságát fogalmazza meg: 1. „a kiválasztott szöveghelyek elemzése további interpolált [...] oklevelek nyelvészeti elemzéséhez is iránymutatásul szolgálhat”; 2. „igazolni kívántam, hogy a nyelvészeti szempontból bizonytalan kronológiai státuszú [...] interpolált oklevelekről akkor sem szabad lemondania a nyelvtudománynak, ha az [...] oklevélnek az eredeti példánya nem is áll a rendelkezésünkre” (82).

A negyedik fejezet (83–148) két jelentős határleírás, majd két kiemelt szórvány részletes elemzését tartalmazza, a továbbiakban pedig a latin szöveg és a helynévi szórványok kapcsolatát vizsgálja. Az első részletesen vizsgált határleírás magának a monostornak a területét, illetve a birtokterület határpontjainak leírásával annak földrajzi környezetét tárja elénk (83–94). Az elmélyült nyelv- és névtörténeti elemzéseknek különleges gyöngyszeme a *Macskaszarm* helynév részletes és alapos vizsgálata. Fontos módszertani tanulságai: 1. A forráskiadások használati értéke nagyon különböző. 2. Egyes szakmunkák – nyelvtörténeti háttér híján – könnyen félreolvasnak ómagyar nyelvi adatokat, így e tekintetben is célszerű az óvatosság.

A másik részletesen vizsgált, kiemelt határleírás a csongrádi sági birtoké (94–104). E határleírás jelentősége abban áll, hogy egy másik oklevélben is szerepel, méghozzá egy olyan hamis oklevélben, ami közvetlenül az akkor még meglévő eredeti alapítólevél felhasználásával készült. A két oklevélrészlet összevetése fontos nyelvtörténeti és településtörténeti eredményekre világít rá. Különösen is figyelemre méltó az *aque Kesekun* víznevet említő mondatrészlet, amely egyetlen (az interpolált oklevélből kihagyott), ám kulcsfontosságú szóban különbözik. A szintaktikai és régészeti megfontolásokat is felhasználó elemzés legmegkapóbb eredménye, hogy a szövegrészlet legvalószínűbb értelmezését az Anonymus-szöveggel való összevetés tárja fel (101–104).

Immár önálló tanulmány terjedelmét igényelte két helynév bemutatása: az *Huger* (*Ugér*) és a vitatott etimológiájú *Susolgi*. A névfejtés konkrét eredményén (*Ugér*), illetve részbeni megfejtetlenségén (*Susolgi*) túl e fejezetek ugyancsak a következetes módszertan alkalmazására mutatnak kiváló példát. E két névfejtés kristálytiszta logikája, a rendelkezésre álló adatok kezelése és a már több ízben említett módszertan következetes alkalmazása megerősítheti az olvasóban, hogy van létjogosultsága (és egyben jövője) annak a – sokak szemében idejétmúlt, elavult – módszeres nyelv-, illetőleg névtörténeti vizsgálatnak, amelynek a közelmúltban legtekintélyesebb kutatója és alkalmazója kétség kívül BENKŐ LORÁND volt.

Ugyancsak e fejezetben kapott helyet a latin szöveg és a magyar szórványok kapcsolatának vizsgálata (120–148). E rész a kérdésnek az eddigi vizsgálatoktól eltérő természete okán önálló fejezetként is megállna, de különösen amiatt, amit a szerző ekként fogalmaz meg: „e helyütt kiléptem a garamszentbenedeki oklevél szórványainak köréből, és a minél szélesebb körű áttekintés érdekében más oklevelek helyneveit is bevontam az elemzésbe” (9). A magyar szórványok latin oklevélszövegbe illesztésének eljárásaira a közelmúltban két – egymástól szemléletükben is különböző – áttekintés is született (HOFFMANN 2004;

szentgyörgyi 2010b). A szerző nem állít fel újabb tipológiát, vizsgálatában – mindkét tipológiát felhasználva – a bemutatott forrásról kíván minél többet elmondani (122). Eljárása követhető és követendő példa. A nyelvudományban tanúi vagyunk annak, hogy egy eljárás, módszer, szemléletmód, elméleti keret olykor a vizsgált nyelvi jelenségek fölé terebélyesedhet, azokat háttérbe szorítva a tudományos megismerés során esetleg öncélúvá is válhat. SZÖKE MELINDA termékenyen használja e tipológiákat kitűzött célja eléréséhez: „arra törekszem, hogy [...] a garamszentbenedeki alapítólevél latinizáló névhasználatában megmutatkozó jelenségeket feltárjam” (122).

A kötet ötödik, utolsó fejezete az alapítólevélben szereplő helynevek gondosan összeállított történeti-etimológiai szótárát tartalmazza (149–208). A szótárban fellelhetjük az adott helynév ómagyar kori adatait (ekként kiváló adattárként is használható), majd a név etimológiájára, alak- és jelentéstörténetére vonatkozó, illetve a névadással és a névhasználattal kapcsolatos információkat kaphatunk. A névcikkek szerkezete áttekinthető, jól szerkesztettek és összefogottak, továbbá minden esetben továbbirányítanak a megfelelő szakirodalmi forráshoz. Az egyes névcikkekben kiemelt helyet kapnak a vizsgált oklevéllel kapcsolatos megállapítások (például az oklevél mely kronológiai rétegét képviseli az adott helynév), továbbá természetes módon épülnek be SZÖKE MELINDA etimológiai és névtörténeti kutatásainak legújabb eredményei is.

A kötethez gondosan kivitelezett térképmelléklet csatlakozik, amely megkönnyíti az olvasó számára az egyes birtokok elhelyezését a földrajzi térben.

SZÖKE MELINDA kötete kiváló feldolgozása a választott nyelvemléknek. A konkrét nyelvi anyagon túlmutatva ugyanakkor a benne alkalmazott, szisztematikusan kidolgozott módszertan lehetővé teszi, hogy immár „a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek” anyanyelvi anyaga is a magyar nyelvtörténet forrásává válhasson, másfelől pedig arra is újabb példát ad, hogy hogyan szolgálhatják a nyelvtörténeti kutatások a történelemtudományt, segítséget nyújtva például az interpolált oklevelek kronológiai rétegeinek elkülönítésében. E monográfia jelentőségét mérlegelve bátran kijelenthetjük, hogy SZÖKE MELINDA munkája kutatómódszertani mérföldkő ómagyar kori szörványemlékeink vizsgálatában és azok nyelvtörténeti hasznosításában.

Hivatkozott irodalom

- CDES. = RICHARD MARSINA, *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1–2. Academia Scientiarum Slovaciae, Bratislava, 1970–1987.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196.* Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szörványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KÖTELES-SZÖKE MELINDA 2013. *A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Doktori (PhD) értekezés, kézirat. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv.* Összeállította JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. Doktori (PhD) értekezés, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2016. Kovács Éva, A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás [ismertetés]. *Névtani Értesítő* 38: 249–252.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF
Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

In memoriam Vikár László

Jeles zenetudóst, népzenekutatót gyászol a hazai és nemzetközi közösség. 2017. május 12-én elhunyt Vikár László. Szombathelyen született, 1929. június 8-án. A gödöllői premontrei gimnáziumban érettségizett 1947-ben, ott szerezte franciás műveltségét. A Zeneművészeti Főiskolán előbb (1947–1951) ének-zene tanári és karvezetői diplomát szerzett, de mivel érdeklődése egyre inkább a népzene kutatás felé fordult, Kodály Zoltán tanítványaként elvégezte a zenetudományi szakot is (1952–1956). Ezek után három évig tudományos ösztöndíjas volt, kandidátusi disszertációját 1961-ben védte meg. Az MTA Népzenekutató Csoportjában kezdett el dolgozni 1960-ban. Ez a szervezet 1974-től kezdve az MTA Zenetudományi Intézetének Népzenei Osztályaként működött tovább. Vikár László itt folytatta munkáját, 1977–1991 között osztályvezetőként, ezután tudományos tanácsadóként. Közben, 1970-től a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola (majd Egyetem) oktatója is, 1997-től egyetemi tanára. 1985-től kezdve rendszeresen tartott kurzusokat Kanadában is, a Calgary Egyetemen. Az akadémiai doktori fokozatot 1989-ben szerezte meg. Szakmai díjai közül a legjelentősebbek: Akadémiai díj (1976), Erkel-díj (1977), Széchenyi-díj (1995) Magyar Örökség-díj (2011).

Hogy mit keres egy zenetudósról szóló megemlékezés a Magyar Nyelv hasábjain, annak több oka van. Az egyik az, hogy Vikár László munkamódszere, tudósi hozzáállása, sok tanulságot hordoz minden rokon szakma művelőjének a számára. E munkamódszer alapja az alapos anyaggyűjtés és a gyűjtött anyag értő rendszerezése. Helytálló következtetéseket levonni, elméletet alkotni csak bőséges empirikus anyag birtokában és ismeretében lehet. A másik ok az, hogy Vikár munkássága a magyarral rokon nyelvű népek kultúráját is érinti, azt a területet, mely az ősmagyarok vándorlásának egyik helyszíne lehetett.

Vikár László a legjobb mesterek lányomába lépett, amikor elkezdte pályáját. Távoli rokona, Vikár Béla volt az első, aki fonográffal gyűjtött népdalokat. Ezt a munkát folytatta Bartók Béla és Kodály Zoltán, s ebbe a gyűjtőmunkába kapcsolódtak be később Kodály tanítványai. Vikár László 1952–1960 között több mint 4000 népdalt gyűjtött magyar nyelvterületen. S bár közben érdeklődött a kínai népzene iránt is, az 1950-es évek végén útja a Középső-Volga vidékére vezetett, előbb a marik (cseremiszek) közé, majd az ezen a területen élő egyéb finnugor (udmurt és mordvin) valamint törökségi népek, azaz baskírok,

csuvasok, tatárok közé. Az ötlet Kodálytól származik, akinek felkeltette az érdeklődését, hogy az általa ismert mari dallamokban előfordul a kvintváltás, azaz a szerkezetük hasonló a magyar *Érik a szőlő...* kezdetű dal szerkezetéhez. Magától adódik a kérdés: a kvintváltás vajon közös finnugor örökség? Erre a kérdésre csak a helyszínen lehetett volna válasz kapni, 1990 előtt azonban a Szovjetunióban külföldi kutató nem végezhetett terepmunkát. Sok finnugrista nyelvész csak a nagyvárosokig, Moszkváig, Leningrádig jutott el, s akkor jutott nyelvi információhoz, ha jó szerencséje összehozta ott valakivel a nyelvrokonok közül. Kodály Zoltán viszont tekintélyének köszönhetően elérte, hogy a két ország zeneművész szövetsége szerződést kötött a közös munkára, és Vikár László útnak indulhatott. Már az első úton csatlakozott hozzá Bereczki Gábor, aki akkor a mari nyelv kutatója volt. Az első, 1958. évi utat további tizenegy követte, és 1979-ig bejárták a Középső-Volga vidékét. Mari-, Csuvas-, Baskír- és Tatár földön mintegy 300 faluban több mint 3000 dallamot gyűjtöttek. Vikár jegyezte le a dallamokat, Bereczki a szövegeket, aki menet közben elsajátította ennek az izgalmas nyelvi areának az összes nyelvét. (Az Udmurt ASzSzk-ba nem kaptak beutazási engedélyt, tekintettel az ottani hadiipari létesítményekre, melyeknek egyikében maga Mihail Kalasnyikov tevékenykedett. Ezt az akadályt még Kodály sem tudta leküzdeni. Az udmurt zenei anyag ezért a szórványvidékről származik.) Gyűjtésüket négy vaskos kötetben adták ki (BERECZKI–VIKÁR 1971, 1979, 1989, 1999). Helyes döntés volt a munkamegosztás, hiszen a dallam szöveg nélkül, a szöveg dallam nélkül értelmezhetetlen. „A szöveggel és dallammal egyaránt szabadon gazdálkodó éneklés sok leleményt és nagyfokú rögtönzési készséget igényel. De éppen így jön létre az egyéni változatok végeláthatatlan sokasága. Ezek a változatok pedig végül mind a hagyományt gazdagítják és éltetik tovább. [Új bekezdés] Munkánk a tudomány és a művészet közös mezsgyéjén az igaz és a szép feltárására tesz kísérletet. A népdalok dallamának és szövegének vizsgálata révén kettős értéket hoz felszínre. A beszéd és az ének az emberi lélek két, egymást nem helyettesítő, de kiegészítő s igen mélyről fakadó ősi megnyilvánulása. Nem szabad őket szétválasztani” (VIKÁR 1993: 157).

A kutatás eredményeképpen kiderült, hogy a kvintváltás feltehetőleg török hatásra alakult ki mind a mari, mind a magyar népzeneben, de közel sem olyan általános, mint amennyire a hiányos adatok alapján sejthető volt. „Csak a helyszíni tapasztalatokból derült ki, hogy meddig tart egy zenei dialektus határa. (...) Cseremisiz és csuvas földön, 1958-tól nagyjából 1970-ig ezt mi járásról járásra igyekeztünk kideríteni. Így alakult ki végül az a kép, hogy a kvintváltó dalok mindössze egy kb. száz kilométer széles átmérőjű kör területén élnek, mégpedig úgy, hogy ennek a körnek az északi és nagyobbik része a cseremiszeknél, a déli és kisebbik része pedig a szomszédos északi/virjal csuvasoknál van. És amilyen mértékben távolodunk ezektől a helyektől, olyan mértékben vesztít erejéből a kvintváltás és adja át vezető szerepét szerényebb zenei formáknak.” (VIKÁR 1993: 162)

A Volga–Káma–Bjelaja vidéke, ahol számos nép és nyelv él évszázadok óta kölcsönhatásban, ideális terepe a kontaktusvizsgálatoknak. A népzene ennek csak egy szűk szelete. Hasonlóan alapos, széleskörű vizsgálat tárgyává válhatnának a nyelv és a kultúra egyéb szegmensei. De mielőtt bárki hangzatos eredményekről számolna be, vagy meszeszemenő történeti következtetéseket vonna le, vegyen példát Vikár Lászlóéktól, végezze el az áldozatos, rendszeres anyaggyűjtő munkát, és viszonyuljon anyagához kellő alázattal. „Sok mindent megtudtunk, megtanultunk az utak során, de valójában semminek nem jutottunk a végére. Lehet, hogy nem is juthattunk, mert ez a munka olyan, amit csak elkezdni lehet, befejezni sohasem. Lehetőségeink bármilyen előnyösek, végülis igen sze-

rények voltak, kiváltképp, ha a feladat nagyságához mérjük őket. (...) A gyűjtött anyag sokfélesége, valamint annak a felismerése, hogy még sok minden rejtve van előttünk, véleményünk formálásában nagy mérsékletre intett. Tapasztaltuk, hogy a kellően meg nem alapozott és ki nem érlelt döntéseknek kevés a haszna, mert ezek inkább félre s nem előre viszik a kutatást. Esetenként pedig hosszú lehet az út bizonyos dolgok belső megsejtése és azok nyilvánosságra hozatala között. A hiteles anyagközlés számos buktatót eleve elkerül. Ezért még ma is az anyaggyűjtést tartjuk elsőrendűen fontosnak” (Vikár 1993:169).

Volga-vidéki gyűjtésének köszönhetően Vikár László kutatását kiterjesztette a egész finnugor nyelvcsaládra, így a tágabb értelemben vett finnugrisztika művelőjévé is vált. Az ötévenkénti nemzetközi finnugor kongresszusok hűségese résztvevője volt. A budapesti kongresszus tiszteletére megjelentetett reprezentatív kötetben ő írta össze a finnugor népek zenéjéről szóló összefoglalót (VIKÁR 1975), a sziktiivkari kongresszusra pedig Szij Enikővel közösen egy 100 népdalból álló kötetet adott ki, melyben az eredeti nyelv mellett szerepelt a szövegek angol, finn, magyar és orosz fordítása is (VIKÁR–SZÍJ 1985).

A zenei és nyelvi gyűjtés szünetében a két tudós rendszeresen feljegyezte úti élményeit is. Bereczki Gábor barátjának, Hajdú Péternek írt leveleiben számolt be élményeiről. A leveleket indigóval, két példányban írta, a másodpéldányt gondosan megőrizte. A levélgyűjtemény később a Berzsényi Dániel Pedagógiai Főiskola Uralisztikai Tanszékének könyvsorozatában jelent meg (BERECZKI 1994). Vikár László pedig naplót írt, mely később szintén napvilágot látott (VIKÁR 2002). Érdekes tapasztalat párhuzamosan olvasni a két kiadványt. Mintha nem is ugyanazon körülmények között születtek volna. Vikár szerint (2002: 9) az útleírások „egyebek mellett – jól tükrözhetik egy békési és egy vasi magyar utazó szemléletét is.” Kötete sikerén felbuzdulva Vikár László később kiadta Kárpát-medencei gyűjtőnaplóját is (VIKÁR 2003).

Csak remélni tudjuk, hogy Vikár László példája nyomán folytatódik a gyűjtés és az anyag feldolgozása mind a Volga-vidéken, mind a Kárpát-medencében.

Hivatkozott irodalom

- BERECZKI GÁBOR 1994. *A Névától az Urálig*. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 4. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- BERECZKI GÁBOR – VIKÁR LÁSZLÓ 1971. *Cheremis Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR – VIKÁR LÁSZLÓ 1979. *Chuvash Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR – VIKÁR LÁSZLÓ 1989. *Votyak Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR – VIKÁR LÁSZLÓ 1999. *Tatar Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VIKÁR LÁSZLÓ 1975. A finnugor népek zenéje. In: HAJDÚ PÉTER szerk., *Uráli népek. Nyelvrokona-ink kultúrája és hagyományai*. Corvina, Budapest. 305–321.
- VIKÁR LÁSZLÓ – SZÍJ ENIKŐ 1985. *Erdők éneke. 100 finnugor népdal*. Corvina, Budapest.
- VIKÁR LÁSZLÓ 1993. *A volga-kámai finnugorok és törökök dallamai*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- VIKÁR LÁSZLÓ 2002. *Volgán innen, Volgán túl. Naplójegyzetek a magyar őshaza vidékéről*. Balassi Kiadó, Budapest.
- VIKÁR LÁSZLÓ 2003. *Dunán innen, Dunán túl. Gyűjtőnapló 1952. január 17. – 1964. május 1.* Hagyományok Háza, Budapest.

CSEPREGI MÁRTA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Bakró-Nagy Marianne 70 éves*

Van egy vidám szín valahol a narancssárga és a vörös között, amelyről feltehetően igen sok hallgatónak és olvasónak Bakró-Nagy Marianne jut az eszébe. Van egy kerek szám, a 70, amelyről feltehetően senkinek nem Bakró-Nagy Marianne jutna az eszébe, ha nem került volna bele a Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülésére szóló meghívóba. S van egy, az alkalomhoz kapcsolódó szép, de nem különösebben könnyű feladat: áttekinteni az ünnepelt igen gazdag, s folyamatosan gazdagodó életművét.

Bakró-Nagy Marianne 1971-ben fejezte be egyetemi tanulmányait, s kezdett el dolgozni az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztályán. Az osztály akkori közös feladata az Uralisches Etymologisches Wörterbuch (UEW.) megírása volt, ebbe kapcsolódott be Marianne frissen végzett hallgatóként. A csoport munkájának eredményeként megjelent maga a szótár is, anyaga pedig egy sor olyan, változatos témájú tanulmány alapjául szolgált az ünnepelt számára, amelyek szemléletükben, illetve az alkalmazott módszerekben egyaránt megújították az uralisztikát.

Az etimológiai kutatások nélkülözhetetlen komponenseiből, a jelentésrekonstrukcióból és az alaki rekonstrukcióból kibontakozó írások egyszerre tükrözik szerzőjük lenyűgöző tájékozottságát és invenciózus természetét. A komponenses elemzés beépítése a jelentésrekonstrukcióba egyrészt fontos módszertani innováció, másrészt számos nyelvtörténet-elméleti következménye van, a rekonstruált nyelv státuszáról való gondolkodásmódtól a jelentésváltozási folyamatok feltérképezéséig. Hasonlóképpen jelentős újítás az alapnyelvre rekonstruált szókészlet fonotaktikai vizsgálata, mely egyrészt önmagában is figyelemre méltó előrelépés az alapnyelv feltárásában, másrészt eszköz a szótagszerkezet megismerésére, illetve az atipikus szekvenciák feltérképezésére. Ez utóbbi eredmény egyben újabb kiindulópont is, hiszen amellett, hogy utalhat rekonstrukciós problémára, segíthet is a rekonstruált nyelv jobb megismerésében, mivel tükrözhet korábbi változásokat, illetve fontos kutatási témát is jelent ezeknek a leánynyelvi sorsa.

Mindig is markáns vonulatát képezték írásainak a nyelvtörténet és a rekonstrukció elméleti kérdései a nyelv különböző szintjein. Az egyes konkrét hangváltozási folyamatok vizsgálata kapcsán például arra hívta fel a figyelmet, hogy ezekben az artikuláció mellett a percepció is jelentős szerepet játszik, hiszen kiválthatja a hangsorok hallgató általi újraértelmezését. Ugyanígy a különböző grammatikalizációs folyamatok vizsgálatát is a nyelvtörténeti kutatások általános kérdéseire reflektálva, illetve – ezen keresztül – újabb szempontok bevonásával végezte. A nyelv univerzális vonásainak figyelembevétele, a tipológiai eredmények hasznosítása éppúgy mindenütt érvényesülő szempont kutatásaiban, mint ahogy az is, hogy a nyelvek változatokban élnek, területi és társadalmi rétegzettségük olyan evidencia, melynek figyelembevétele nélkül (és az ehhez kapcsolódó kutatások

* A Nyelvtudományi Társaság 2016. november 22-i ülésén elhangzott köszöntő átdolgozott változata.

eredményeinek hasznosítása nélkül) aligha végezhető nyelvtörténeti kutatás. Rendkívül izgalmas vonulata munkásságának továbbá a tabunyelv, melyről első monográfiáját írta (*Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen*), s a nyelvhasználat e különleges aspektusát vizsgálva nemcsak szűkebben vett nyelvészeti kérdéseket tanulmányoz (milyen módon neveznek meg az obi-ugorok a medvekultuszhoz kapcsolódó fogalmakat), de azt is megállapítja, hogy a medvekultusz az obi-ugor alapnyelv korában már biztosan létezett, és gyökerei korábbi korszakokra nyúlhatnak vissza.

Az újdonságokra való nyitottsága abban is megmutatkozik, hogy az informatika folyamatosan bővülő lehetőségeinek finnugrisztikai szempontú kiaknázásában jelentős szerepet játszott. Vezetésével zajlott le egy olyan pályázat, melynek eredményeként hat veszélyeztetett uráli nyelvnek készült el a számítógépes morfológiai elemzőprogramja. Szintén elkészült az UEW. szabadon hozzáférhető internetes változata (<http://www.uralonet.nytud.hu>), amely egyrészt könnyen kereshető, másrészt számos extra szolgáltatást nyújt a papírváltozathoz képest. Ugyancsak meghatározó szerepet játszott az *Ob-Ugric languages: conceptual structures, lexicon, constructions, categories* című projektumban, melynek eredményeként különböző hanti és manysi nyelvjárási szövegek digitális, részben morfológiailag is elemzett korpusza áll a kutatók és az érdeklődők rendelkezésére (<http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de>). A munkásságában szintén fel-felbukkanó tudományos-ismeretterjesztő vonulat is ezen az új platformon teljesedett ki: az *Innet*-projektben való részvétel eredménye a veszélyeztetett nyelvekről, de általában véve a nyelvekről is rendkívül sok információt tartalmazó honlap, melyet kollégáival együtt hozott létre (<http://hu.languagesindanger.eu>). S nemcsak azon dolgozik, hogy a hazai nyelvészközösség, illetve az nagyközönség minél naprakészebb információkhoz juthasson a nemzetközi nyelvészeti eredményekről, hanem azon is, hogy az uralisztika legújabb eredményei is ismertté válhassanak a nemzetközi tudományos közösség számára; ennek a törekvésnek igen jelentős mozzanata a készülő *Oxford Guide to the Uralic Languages* című kötet, melynek ő az egyik szerkesztője.

Ez az igen gazdag kutatói pályafutás azonban az életműnek csak az egyik fele, hiszen ugyanilyen hangsúllyal van jelen munkásságában az oktatás. Tanított rövidebb ideig a Pécsi Tudományegyetemen, majd az ELTE-n, 2001-ben pedig a SZTE Finnugor Tanszékének, valamint a Nyelvtudományi Doktori Iskola Uráli nyelvészet programjának vezetője lett. Bár a folyamatosan változó környezet állandóan újabb és újabb, nem feltétlenül szakmai és nem is feltétlenül kellemes feladatok elé állít oktatót és vezetőt egyaránt, egykori hallgatójaként inkább az állandóságot szeretném kiemelni: azt, hogy bármi zajlott is az egyetemi világban adminisztratív szinten, Marianne óráira mindig igazi élmény volt járni.

Hosszan lehetne sorolni még az eredményeket, és fel lehetne sorolni az ezekért méltán megítélt elismeréseket, de úgy érzem, ez már nem tenné teljessé a képet, nem tükrözné, mennyire színes egyéniség az ünnepelet. Aki egyaránt tud izgalmasan előadni és igazi odafordulással hallgatni. Aki tud úgy kérdezni, hogy attól új lendületet kap a gondolkodás, és feltűnik egy addig észrevétlen összefüggés, és tud olyan szövegeket mondani, hogy attól órákra lezsibbad az agy. Igazi gourmet, aki állítólag remekül tud főzni, de a szegedi IC étkezőjében kapható legócskább filteres tea mellett is repül az idő a társaságában. De ez a repülő idő rá valahogy nem hat. Bármi is a titka, kívánom, hogy ez maradjon továbbra is így!

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Jobbágylevelek a 16. századból

2. rész*

A gyűjteményünkéből ezúttal két levelet közlünk. Mindkét írás 1582-ből való. Az elsőben sajjógömöri jobbágyok panaszkodnak földesurukra az adózás és a törvényükben foglaltakon felüli munkák miatt. A második levélben pedig a földesúr magyarázkodik a kassai kamarásnak.

1.

Mý Saýo Gemberi polgarok aýanlyuk mindenekben vrasagtoknak szolga lathünkát es Istentwl mindeneknek felette kjwanünk testi es lelki aldist vrasagtoknak. Towabba iol tuggia azt vrasagtok es mind az egész kamara hogi mi ennek elötte is könjorgöttwnk vrasagtoknak ez dolog felöl az mely¹ dolog² felöl mostannis Emlekezetett <teszok> teszwnk³ vrasagtoknak. tudni illik hogý az mi <földes> vrünk az ki minketh mostan býr mikor minketh meg eskwttetett leg elözör Szendöröben Zoltaj Istwan vram elött es ott⁴ minden dolgunkat meg be szelletwk elötte. Masodszor meg Eskwttnk Görgön Sorj pal elött annakis rend szerint es hitt szerint minden igaz⁵ ado fizeteswnketth meg mondottük. Az mi ado fizetesünk pedig ez üölt hogý egy Jobbagý Eztendeig florenorum 1 denariorum 60. adott, Az Sella pedig denariorum 50: adott. Ezekett pedig ha mind elö szamlallýük Vrasagtoknakis⁶ nem teszen Eztendeig florenorum 60. De mind az által mj rajtünk meg veszi azt mondgia hogý ha szinten csak 10 haz iobbagý wolnajs ugýan meg weszi az florenorum 60. Immar az waros igen el püztult ugýannjra hogj meg falü nalis alab ualo <immar> mert az iobbagýok igen püztülnek ugýannjra hogi immar miolta ö keze alatt wacion 14 haaz iobbagý ment el alola, azok közzwl pedig nemely ment Szarnaban nemely pedig idestoüa widekre oszlött. Annak fölötte ez sem üölt mi nekwnk Tör üenjwnk az mitt kezdett az bor arülasbol tudni illik hogý immar ez eztendön 15 hordo bort adott reank ez Zent haromsag napig. Ez elött

* Lásd Magyar Nyelv 112: 375–382. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2016.3.375.

¹ Az *m* megkezdett *a*-ból javított betű.

² A *d* javított betű.

³ A *t* javított betű.

⁴ A szó interlineáris betoldás, jellel a helyére utalva.

⁵ A szó interlineáris betoldás.

⁶ Az *n* javított betű.

ualo vraink pedig nem attanak egy eztendönis⁷ negy hordo bornal föllýeb, akkor megis az pogannakis fizetthetwnk, az mimagünk öröksegetis nem hattük el wesznj. De mostan az pogannak sem⁸ fizet hetwnk ez nagy sok saczoltatas miatt (hogi egyebnek ne mondziuk⁹) sem az mi kitsin öröksegwńket nem miwelhettjwk. Az mi szabadsagünk pedig ez uolna hogy mikor sokadalmünk uolna ott minalunk tehatt akkor az uarosnak uolna szabad bort arulni. De¹⁰ azt sem engedj meg hanem mind az ö boratt arullýak, az Bor söprötis ez előtt¹¹ ualo vraink mind annak attak az kik az bort ki arultak, Mostan ualó Vrunk pedig el weszi es kj egettetj egettetött bornak, az Egettött¹² bort pedig mind reank oztýa wiszontag, mely dolgott bizony meeg az pogan sem czelekednek.¹³ Annakutanna vrágtokatt kerýük hogy kegyelmetek ne¹⁴ wegye nehez newen hogy mintth¹⁵ elő szamlallýük az mi törwenýwnket, mert tellyesseggel el njomorottünk az sok szokatlan törwený miatt Mellyet¹⁶ mostan kezd mirajtünk tselekednj.

Mert ez sem Törwenje az mi szegen warosünknek hogy mi az mi <földes> vrünk nak szöleieben ganeýt es eztendött¹⁷ által ualo dolgott horgýunk es meg tsele kedgýwnk, Ez mostanj vrünk annakokaert minden mjwet meg miweltett az szölöben es immar ez eztendön wittünk szaz harmincz ket szeker ganejt az szölöben, mostannis ket szekeret ker de nem tuggiük minek Mely dolgott bizony tellyesseggel el vntünk, mert az kegyetlen poganis nem mywel annj rettenetes dolgott az mi törwenjwnk kjwöl hanem tsak az ö ado penzeket¹⁸ be wigýwk nem szatzoltatt föllýeb. Mikor pedig az vrasagotok lewelet kezeben attukis akkoris azt <montük> mondotta <hog> mellik az a¹⁹ kereztes Bestýe kuruafi aggeb²⁰ az kj köröztwl allott benne.

Ezekett immar tellýeseggel el vntuk, es mikor ualamj Jambor wen szemellye kett kwldwnk hozzaia. tehat aztis mjnd²¹ rutul szidalmazza Vrasagotokatt köwettjük (mert azt kel meg mondanünk az mitt rajtunk tselekeszik) Ki tanított mostan hazudni, awagy ha szepen könjörögwnk nekj tehat azt mondgia hogy hazudni mentwnk hozzaia. Vegezetre Ezen köniörgwnk vrasagotoknak <könjörögwnk> hogy az mj njomorúsaginkat njawalýainkath

⁷ A s javított betű.

⁸ Az m javított betű.

⁹ Az m törölt betűre van írva.

¹⁰ A D javítva d-ből.

¹¹ A tt feltehetően javított betűkapcsolat.

¹² A második e fölötti jel szándéktalannak látszik.

¹³ A c javított betű.

¹⁴ A szó interlineáris betoldás, jellel a helyére utalva.

¹⁵ A tt d-ből javított betűnek látszik.

¹⁶ Az M javított betűnek látszik.

¹⁷ A d feltehetően javított betű.

¹⁸ A z p-ből javított betű.

¹⁹ Az a fölötti jel funkciója ismeretlen.

²⁰ A b k-ből javított betű.

²¹ A j valószínűleg e-ből javított betű.

tekintsemegh Vrasagtok, mert bizonyal mondhattjuk Vrasagtoknak hogý mindniaian meg eskýttenek mind az egez waros hogý mind <ezesmind> el mennek es puztan hadgiak az warost, mert az Töröket mōgiük Pogannak de azis nagjob²² Irgalmassagott tselekedik welwnk hogý nem mint ez. Annakokaert Vizontag könjörgwnk vrasag toknak hogý Legýen kegýelmesseg vrasagtokban es vrasagtok esedezzek Lewele által az Hatalmas Czaszarnak mj erettwnk niomorultakert, Job hogý az földseges Czaszarnak fizesswnk hogý nem mint az pogannak fizetnek tellyesseggel. Isten öfelssege Aldasa Legýen vrasagtokon es Aldgia meg minden dolgajban vrasagtokatt

Sayogemerj polgarok vrasagtok
nak mindenekben Istentw Jo al
dast kewannak. Es köniörögnek
vrasagtoknak az Istenert. *etc.*

Kívül:

Az Szegený Saýo gemerj pol
garoknak Alazatos köniör
gese vrasagtokhoz

2.

Solgalatomot Irō keęnek mint bizodolmas Vrō
nak Istentöl keüanok keęnek mind
Asoniomual es az keęmed sep fiaiuál Eg·
etemben²³ mindē lelki es Testi Jokat es hozu
Eletet·

Toüabba Im ertē az keęmed leüelet· meliben
keęmed ennekē ast Iria hog· az Gomoriek·
Igen panasolkotanak en ream Az²⁴ ö solga
latok felol es hogi en ökot mikepen saczoltat
nā hogi en ö raitok anie penzt kernek mint·
sinten az Török· Azert nē Igasat· montanak·
benne Az keęmed Intesere Im fel Jötē vala
Kassara dehog· keęmedet· nē tanatam It Cassan
azert Im leüelē Atal terek keęnek valast·
mindē panaslasok felöl· Elsöben az hol azt·

²² Az *o* valószínűleg *a*-ból javított betű.

²³ A levélben bizonyos szó-, ill. sorvégi betűk után (főként a *k*, *t* és *g* betűket, de olykor más betűket követően is) gyakran látható egy felemelt pont, amely azonban nem elég rendszeres ahhoz, hogy az adott betű részének legyen tekinthető, ugyanakkor elválasztójelnek vagy központoszási jelnek is csak olykor lehet(ne) értelmezni.

²⁴ Az *A* javított betűnek látszik.

mongiak hog· en anie penzt· keüannek rajta·
 mint az Török Nē Igsat· mondonak benne mert
 en magā Ast montam <...> Nekiek hog· bator
 ket saz forintūal agionak ennekē keuesebbet
 hog· sem mint· az Töröknek· Nē mondom hog
 trūfaban nē montā nekik hog Agionak ennekemes
 anie penzt mint· az toroknek· bator soha se
 solgalionak· est csak Trūfaban· montam Nekiek·

Masodik dologra Az solgalat· felol· enne
 kē ez estendō ben Egiebel· nē solgaltak
 hanē az Ruskai hegien vagion eg· solō
 ast miueltekmeg· <Ana> Anakis egik miuet·
 Neged napra el vegestek es otjs etelt Italt·
 adok nekjek vala menieüel meg· Erik es ket forī
 tot adok nekjek ānak felete maga nē az ōmaga
 kapaiaūal miuelik· Az seker solgaltatas felol·
 Ez Estendōben eg· ser eg· hetig uot· eg· seker
 Az vtan Ismē eg· hitig eg· seker
 Im Nē regen uot Ismennē ket seker Eg·
 hetig· ganiajt hordot· ennekē annal többet
 ez²⁵ estendōbē nē solgaltanak·

Az el püstūlas felol az Banis nē Igsat·
 montanak· mert ō felsege adot űot eg· parast·
 ēbernek ot· eg· haz vlest· ōda mentenek azhoz
 harmane az vagi menien hanem kibol ki hotanak·
 mert Tūga Ast· kegmed· hog· csak eg· Estendon
 is Beczben egi Nehani Caput peczetelnek be
 hog az kibol ki hotanak· tudom en sotai vrā
 nak mint solgaltanak· <Jo> Tobbeknekis <h> hog
 bizoni adig· haza nē mētenek· miglē benē Aratanak·
 es mig· benē kasaltanak· De en nē vgi
 czeleketem velek mert Istenē sllekem űagion·

Tūgia kegmed az orsag töuenie mint vagion
 hog· eg· heten ket <p> Napon Tartozik solgalni
 De Bator vrā ennekē csak egi nap solgalion·
 Az hol Ason panasolkodnak hogi en meltatlā
 űraitok penzt keüanok· bizoni nē Igsat mondonak·
 bene mert latia Isten hog· en meg· csak·
 Tiz penczt sē vötem mostal tā raitok· maga bizoni
 kj <fel ... . hog> feje Josagā maradot· Tūga ast keḡmed·
 hog· Egrē az ki csak Tistül bir valami
 Josagot· fol eleget hordat velek· esmindē nemüet·
 be takartatia velek· de bator ennekē soha se
 solgalnának többet· mint sotainak· es bebek

²⁵ A z s-ből javított betű.

nek· az vag· Safarinak mert en tudom hog·
 egsersmind²⁶ Tizen eg sekeris el Jot nekjek·
 adig· haza nē mētenek· mig· mid senat· smind·
 egiebet benē hordotanak· de ök Tüdom en
 mit Neheztelnek· Im fel Jöüök Seredan az
 kor sembē lesek· kegmeduel· es meg mondō· hisē
 ő felsege azert· ata ennekē solgalatomban hog·
 haznat vegiē mert en mostanis Zendröben
 hat loūagot tartok fiāual²⁷ Annak felete
 emagōnak valamikor ő felsege paranczol
 vag· eiel vagi napal kez vagiok koczimra
 fel vlnie meg· vartā volna kegmedet de het·
 fon törüeniē lesē kegmed· Nezze minden somat
 En kegnek meg mōtā mit fajlalnak

Isten tartia meg· kegjemedet mindē Jauaiual
 Datum In Cassouie·

Panka Peter kegnek
 solgal Rugasi

Kívül:

Adassek Czarar ő
 felsege kamorasa
 nak· Paczot· Janosnak·
 nekō bizodalmas Vrō
 nak·

Más kézzel írva:

Juny 10 / Anno 82
 Negotium inter Petrūm
 Panka et subditor Shajo-
 gemeriensis /

DÖMÖTÖR ADRIENNE
 MTA Nyelvtudományi Intézet

VARGA MÓNICA
 Eötvös Loránd Tudományegyetem
 MTA Nyelvtudományi Intézet

²⁶ Az *m* másik betűből van alakítva.

²⁷ Az *u* olvasata bizonytalan, esetleg *n* is lehet.

Számunk szerzői

DR. ANDOR JÓZSEF, Pécsi Tudományegyetem, Angol Nyelvészeti Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6., andor.jozsef@pte.hu – E. BÁRTFAI LÁSZLÓ, MTVA Sajtó- és fotóarchívum, bartfai.egu@gmail.com – DR. CSEPREGI MÁRTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Finnugor Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/i, csepregi.marta@btk.elte.hu – DR. DÖMÖTÖR ADRIENNE, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., domad13@gmail.com – DR. DUDÁS ELŐD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, dudaselod@gmail.com – GALAC ÁDÁM, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Fordító- és Tolmácsképző Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F, adam.galac@gmail.com – DR. GUGÁN KATALIN, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., gugan.katalin@nytud.mta.hu – DR. HÁMORI ÁGNES, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., krokodeall@gmail.com – DR. KABÁN ANNAMÁRIA, Miskolci Egyetem, BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 3515 Miskolc, Egyetemváros, kaban.a@freemail.hu – DR. KISS GÁBOR, TINTA Könyvkiadó, 1116 Budapest, Szatmárhegy utca 13., kissgabo@tintkiado.hu – DR. KUNA ÁGNES, Magyar Tudományos Akadémia Támogatott kutatócsoportok Irodája; Pázmány Péter Tudományegyetem, Információs Technológiai és Bionikai Kar; Károli Gáspár Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest 1083, Práter u. 50/A, kunaagnes@gmail.com – NÉMETH DÁNIEL, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nemeth.sz.daniel@gmail.com – DR. SCHIRM ANITA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem utca 2., schirmanita@gmail.com – DR. SIMON GÁBOR, MTA, Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 1051 Budapest, Nádor utca 7.; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, simonga@vipmail.hu – DR. SZENTGYÖRGYI RUDOLF, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szentgyorgyi.rudolf@btk.elte.hu – DR. TÁTRAI SZILÁRD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; Jagelló Egyetem, Magyar Filológiai Tanszék, Kraków, Zakład Filologii Węgierskiej, 31-120 Kraków, al. Mickiewicza 3., tatrai.szilard@gmail.com – DR. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Magyar Nyelvtudományi és Irodalomtudományi Intézet, Dražovská 4, 949 74 Nitra, tng hu@hotmail.com – VARGA MÓNKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., queeniemoni@gmail.com.